

ІВАН СМОЛІЙ



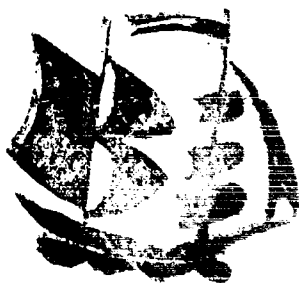
**НЕСЛО
ЖИТТЯ
ОСІНЬ**

СУЧАСНІСТЬ 1981

ІВАН СМОЛІЙ

НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

РОМАН



СУЧАСНІСТЬ
1981

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 146

Обкладинка Ореста Слупчинського

Ivan Smoley
AN AUTUMN OF UNREST

SUČASNIST — 1981

All rights reserved.

Copyright © 1981 by Sučasnist

Library of Congress Catalog Card Number: 81-51632

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Події, що про них розповідає автор, розгортаються в Галичині 1943 року. Це рік посиленої підпільної протинімецької боротьби ОУН і УПА, продовжуваної політики терору німецьких окупантів, дії польського підпілля, наступу більшовицьких партизанів. Між названими силами точиться боротьба за опанування тієї частини української землі. Для ОУН і УПА — це важлива база, на якій найдовше розгортається опір німецьким, а згодом більшовицьким окупантам. Нечисленні в Галичині кадри польського підпілля живуть надією на повернення передвоєнної Польщі. Вони організуються для боротьби проти німців, але їхнє вістря спрямоване проти українців, тому вони не хтують засобами провокацій, використовуючи для цього німців. Таку саму тактику стосують партизани Ковпака, що йдуть походом у Галичину восени 1943 року як передова сторожа радянської армії, але їхні агенти намагаються пролізти в УПА і провокувати німецький терор над українським населенням. У напруженій атмосфері війни сплітаються ворожі інтереси окремих груп людей, стаються особисті і збірні трагедії. На канві розповіді письменника живими постають події й люди того періоду найновішої історії України.

*Іван Смесій (*1915) походить з Галичини. Після другої світової війни він оселився в США. Літературну діяльність почав ще на рідних землях. Він є автором збірок оповідань — «Дівчина з Вінниці», «Манекени», «Зрада», п'єси «Життя на вазі», казки «Сонцебори» та повістей «Кордони падають», «У зеленому Підгір'ї».*

1. ЛАНКИ ЗІМКНУЛИСЯ ЗНОВУ

Хто вже не ступав по цьому роздоллі між Високим Замком і Святоюрською Горою! Пробігали по ньому ділово княжі отроки, важко топталися Казімірові лицарі, підпалюючи мачугами княжі тереми, тягнулися сюди татари, пробуючи напоїти коней у мілкій болотистій Полтві. Проїшли по цьому роздоллі, як повинь, шведи, підсунулися сюди Богданові полки і відступили обачно, щоб не дати татарам змоги грабувати город. Парадували гусари Габсбургів, і ще гучніше вимахували шабельками улани Речі Посполитої...

Вичовгані, вижолоблені плити заховали під собою загублену в кам'яному підземеллі річку, покрили її болота, засипані камінням, цеглою і штукатуркою руйнованих будівель і бетоном. На болотах роздолля тепер місто, вулиці, алеї, масивні будови костьолів, пам'ятники. Бароккова будівля опери, з стрункими колонами й мітичними постатями, легка й стрійна, пливе, наче загнана вітрами на північ венецька гондоля — диво серед цього незугарного цегляного пейзажу.

Зелень скверу вже прижовкла, пригасила свою свіжість, ніби достосовуючись до несвяткової публіки у розлізлих куртках, обвислих кашкетах і полинялих хустках. З прижовклою зеленню перегукуються мундири німецьких вояків; ними густо перетикана вулична юрба, а найбільше їх біля пам'ятника Яна Собеського, що серед скверу басує вічно на мідяному коні, атакуючи турків під Віднем у 1683 році. Навколо пам'ятника тепер ординці з заходу позують до фотографій. Поправляють фріци пілоти і виструнчуються, щоб увіковічнити свою подобу та записати на знімці минушу славу походу на Схід: «Лемберг. Галіцієн. Вересень — 1943».

Маркіян Сумик аж зупинився на мить на цю думку, що промине час і згадуватиметься, як сон, що в цьому його рідному місті були ще одні наїзники. А хто ж буде тоді володарем тут?..

Сквер позаду вже, попереду вежа ратуші, ринок. На сходах почорнілої від столітнього пилу кам'яниці розсілася, як звичайно, сторожиха Ядзя, у переробленій військовій блюзі, що так добре пасує до її огрядної постаті та згрубілого, майже чоловічого обличчя. А втім, стара сидуха, що тепер вітається тим самим хриплим голосом, яким колись пересварювалася з покупцями на Кракеданах, скидається і сама на цупку, порепану ріпу, що вросла в глибину сутеренів, і ніяка влада не вирве її звідти; ні німецькі жандарми, ні советські комісари. Бо жде серце Ядзі повороту уланів і пшодовників польської поліції панствової і тайняків, щоб прийшли вони знову, як прихотили пізно кожного вечора поговорити в закамарках сутеренів і розвідати, хто заходив у кам'яницю і до кого, хто виходив, і що робить той студент Маркіян Сумик, вивротівець і гайдамака, про якого вони збирають матеріяли за протидержавну діяльність. І як пані Ядзя їм допоможе, пильний позір на того панича маючи, то вони його скоро до Бригідок переселять, а як не до Бригідок, то напевно до Берези Картузької в концентрак.

Справді, в очах Ядзі можна помітити давні вогники підозри, знак, що зв'язався знову з Ядзю хтось з Польської Армії Крайової з підпілля, аби знову мала на оці того вивротівця, що він робить, і чи не сходяться в нього оунівці, аби не встругали знову такої штуки, як у листопаді 1918 року, коли свою фану на ратуші вивісили. Але тепер того не буде, бо як німець відступить, втікаючи на зламання карку перед советами, то довкола міста підпільна Армія Крайова має готові три дивізії, по мазурських селах, як фортецях, ого, най тепер русини спробують!

— Дзень добри, пане Маркіяне! — примружила Ядзя очі в машкарній усмішці.

— Добрий день, пані! Як ся маєте?

— Холера, ревматизм, пане Маркіяне. Гріюся на сонці...

— Грійтеся, грійтеся, бо зима йде...

Вітання з мамою по повероті з праці — щоденний ритуал. Поцілунок у чоло і пригортання худі, тендітної постаті. У маминих очах та сама радість, що не заарештували, не напав ніхто на вулиці, бо гинуть люди щоднини. При обіді та сама розмова, ніби він не наслухався того всього в аптеці від покупців. Вістки, чутки, поголоски. Мама була в Допомоговому Комітеті, де повно біженців зі сходу. Мама помагала видавати одяг, харчі, шукала приміщення для декого. Такі гарні люди! Вчені, письменники, професори... Що вони розказують, страх слухати! Німці не вдержать фронту... З наших уже дехто також пакує речі, вже тепер не залишаться, щоб на Сибір попасти...

Мамині очі запитують німо: а що з нами? На мить запит доходить до свідомости, аж треба його прогнати порухом голови. Треба зайняти чудну психологічну поставу, ізолювати себе від світу, ігнорувати події, ніби ота їхня затишна квартира може стати якимсь таким корабликом, що плистиме поза часом і простором, і хоч які б були зміни й катаклізми, а ми, бачте, ще цілі... Фотографії по стінах, картини. Баляс, Труш, Ковжун, різьба, етажерки з томиками поезій, Антонич, Ольжич, Рільке, Гординський... І маленька скринечка з чорного ебоніту, з кристаликом, що дає змогу слухати по півночі з тісно наложеними слухавками, як наче шумлять прибоями хвилі Атлантики, сильнішають то слабнуть голоси звідти, з-за океану, від альянтів, від світу далекого й могутнього, що вирішує долю мільйонів.

— Дякую. Добрий обід був, мамо! — похвала з простим розрахунком, щоб ще раз оминати неминучу розмову, відкласти її на завтра, на позавтра...

Мама добре розуміє цей маневр, але вона не протестує, хоч говорити треба неминуче, бо росте тривога за сина. В минулому мали щастя, але тепер, коли знову вернеться та страшна влада, тепер може бути інакше... Помовчала мати і подалася до кухні. Знову знайомий шум води з кранта і

подзенькування митої посуду. Прочитати б дещо. Ось нове число журналу «Наші дні». Якась поема по рідне місто:

Удень було жахливо лячно
Під Льва горою на роздоллі...
Там під туманом фіолетним
По вулицях, по лініях з заліза
Червоні бугаї ганялись безустанку...

Стукіт у двері розвіяв настрій, відкрив, як за удаваним спокоєм прихована тривога воєнних днів. Переглянулися з мамою, хто б це міг бути, бо гості в них рідко, і вже мати біля дверей, щоб першій зустрінути невідоме...

А воно відоме, таке відоме, аж не хочеться вірити своїм очам: Марко! Людина воскресла з мертвих! Живий чи привид загиблого десь у воєнній хуртовині на сході Марка Шумського?

Гість стояв якусь мить справді непорушно, відчуваючи, яку несподіванку зготував своєю появою, а може, і не бажаний тут.

Може, й не бажаний, Марку. Дивися, мати наче оніміла на твою появу і не може перебороти в собі болючого підозріння, що ти прийшов по її сина. Хочеш, щоб і він пішов на страшну дорогу, якою йдеш ти, щоб знову гратися зі смертю серед воєнної грози.

— Марку! Це ти?

— Я, Маркіяне...

Вони обнялися міцно, міцно, і на цей вид тривога заховалася в кутики стиснених тремтінням материних уст.

— Як ти тут узявся, Марку? Звідки?

Питання зірвалося з уст, очевидно, недоречне, бо чого ж запитувати, коли все відоме, а як невідоме, то легко догадатися... Розійшлися друзі, коли впала Польща і лави Червоної Армії підсувалися з Поділля на місто. Що несуть несподівані «визволителі», поділившись із німцями розгромленою Польщею? Чи те саме, що принесли всій Україні, коли

знищили її молоду державу? Арешти свідомої молоді, вивози, розстріли? Марко покинув місто, пішов на захід, за кордон, разом із сотнями таких, як він, щоб рятуватися від арешту і знищення. А Маркіян Сумик не пішов, не міг покинути матері самою. І ніяково було втікати, коли остаються тисячі, мільйони... Може, кому з друзів потрібно відходити, щоб зберегти себе, але він не піде.

Рік минув, ще зима, ще весна, і нараз війна між ненадійними союзниками. Нараз друзі ринуть назад через кордон, з наплечниками, у дивному захопленні і незрозумілій вірі, що тепер постане держава.

Гуркотили танки по бруках, дзвенів панцир, неслося голосіння матерів і сестер по тюрмах над трупами помордованих, змасакрованих відступаючими загонами НКВД.

На великих просторах від Балтики до Чорного моря мільйонові людські маси перекочувалися, заломлювалися, чавлені залізом і палені вогнем, знімалися, як морські хвилі, і вкривалися кривавою піною.

А тут, у місті, в старій кам'яниці «Просвіти», що бачила не одні збори сановитих та обережних діячів галицької землі, проголошено державу. Розліплювано повідомлення про проголошення, хтось прочитав заяву по радіо... Святоюрський храм над юрбою черкає червненого неба, пише по ньому хрестами історію, а хмари пливуть, як вічність, і нагадують про століття, про минуле, про софійські дзвони і Четвертий Універсал.

Сон чи дійсність? Невже він, Маркіян, такий безвірок, такий песиміст? Невже так відстав від усього, що не розуміє нічого з того, що діється, не може його сприйняти, бо таке воно якесь нереальне, фантастичне, імпровізоване? Метуться його друзі, творять самоуправи, організують адміністрацію, беруть у руки якусь ніби владу, а він все ще не вірить, що маємо державу, не розуміє...

— Пам'ятаєш нашу зустріч на площі перед храмом Юра? — говорить Марко, думаючи про те саме. — Я втратив тебе тоді з очей, і вже не було коли шукати...

Друзі вже сиділи у затишку вітальні, вже мати подала чай і сіла побіля, а розмова все ще не клеїлася, бо стрічка пам'яті про минуле така чітка, що мимоволі втискається в фрази і розгортається сама...

...Сон кінчався. Збувалося те, що думав. Кінець держави, що була й не була... Тепер заарештовують німці кого попало, знову підпілля, конспірація... І глуха боротьба роз'єднаних підпільних груп, провокації агентур, моторошні братовбивства, очорнювання в співпраці з ворогом. Чи знає Марко, що і проти нього є закиди? Невже прислали його розслідувати? І як в'яснити йому плутану історію про пригоди з жіночкою майора НКВД Леночкою? Чи повірить йому Марко, що він не винен?

— Бачу, не піддаєшся війні, — промовив Марко, розглянувшись по кімнаті. — Я заздрив тобі, коли вернувся з-за Сяну. А чи знаєш чому? А тому, що ми вибрали легшу дорогу, ми втекли від дійсності. А ти залишився, і тобі вдалося пізнати новий світ, збагнути механіку советської системи... Ми ж верталися з наплечниками і своїми плямами, зелені-зелені! Але й ми вже дечого навчилися за оті два роки війни на сході і дорого заплатили за науку, за наші помилки. Нашого активу впали сотні. Бачу їх по містах України, у Криму, в Донбасі, у столиці. Советська агентура співпрацювала тісно з німецькою в одному, проти українського національного підпілля... Оті братовбивства... Революція несе неминуче з собою Робесп'єрів і Дзержинських, це така гідра, що пожирає сама себе. У неї усе хитке, пусте спливає в крутіжу наверх... Тепер ми очистилися з того, тепер ми вже зріліші, на новому етапі. Більше досвідчені. А як ти?

Маркові очі випромінювали тепло, і від того стало радісніше, певніше. Чого ж все таки прийшов Марко? Чи не того, щоб не ходив далі Маркіян Сумик своїм богом?

— Ти, Маркіяне, стоїш збоку, — почав справді Марко. — А нас мало, лави проріджені. Пора тобі вернутися між друзів... Ось бачу в тебе гарну бібліотеку, саме такої розшукує наш керівник Головного Осередку Пропаганди Устим. Я позна-

йомлю тебе з ним. Це колишній комсомолец, редактор. Треба йому допомогти. Бракує публіцистів, розшукуємо старі передвоєнні видання, і годі знайти, бо за короткий час багато понищено, а решту вимела советська влада в московські сховки. Устим Чуб журналіст і поет, я тебе з ним обов'язково познайомлю, бо знаю, що і ти поезією бавишся. А покищо, — Марко переловив на собі погляд матері і помовчав, а потім продовжував. — покищо аж ніяково почуваюся в отій нашій «Галіції». Вчора був у театрі на «Гамлеті». Зайшов до театру перевірити наші зв'язки і лишився на виставі... Неймовірно дивне враження для людини, яка тому кілька днів була під фронтом, по спалених карними німецькими експедиціями селах на Волині... Ніби пора тепер шукати проблематики в старій клясиці. А наше «бути або не бути» не гамлетівське, воно вирішується сьогодні. На Волині німці розстрілюють нашу інтелігенцію без розбору, палять села. Безконечні провокації советської і польської партизанки. А зі сходу котиться дев'ятий вал...

Павза склалася сама собою, ніби щоб дано змогу думкам вирватися з отих грубих мурів, з ілюзорного затишку, з якоїсь дивної позачасовости, у світ, у дійсність.

— ... Серед того всього діємо, плянуємо, — продовжував Марко. — Щойно відбувся Великий збір організації, оформили провід, склали нову програму, прочистили ґрунт. Підготовляємо конференцію поневолених народів СРСР, готуємо проєкт поповнення нашого підпільного революційного уряду на місце арештованих і помордованих... Події в світі йдуть прискореним темпом. Альянти вже висадилися в Італії. Пробуємо нав'язати контакт з ними. Скажеш, що даремні наші надії. Пригадаєш, як оббивали наші послы за першої світової війни пороги дипломатичних місій і мирових комісій, а замість допомоги пустили на нас армію Галлера та десант у Криму на допомогу... Денікіну... Але тепер на Заході є наші люди, тепер ми не такі, здається, забуті... Отож, я до тебе з конкретним проханням...

Очі матері здалека на них, на ньому. Мабуть, помітила його порух, як здригнувся на ті Маркові слова, зрозумівши, що прийшов кінець його ізоляції, що всеохопна мережа організації огорнула його, і вже він у ній, як одне з вічок тугої рибацької сіті.

— Ми прокладаємо зв'язок до альянтів через Балкани, до Італії. Тут є декілька італійських старшин з розбитої на Сході італійської армії. Вони тепер під опікою нашої теренової сітки в Карпатах. Є гарні вигляди використати їх у встановленні зв'язків, тому висилаємо до них друга Голуба, який знає європейські мови. Його треба супроводити в підгірське місто на наш зв'язок. І от я пригадав собі, що ти туди свого часу топтав стежечку, місто знаєш добре, і навіть наша зв'язкова тобі знайома.

— Хто?

— Ліда Курилас.

— Ліда?..

У першу мить хотілося заперечити, сказати Маркові, що стежечка давно вже не втоптувана, заросла, що все там для нього скінчене... Коли ж наступної миті стало ясно самому собі, що не все скінчене, що думка біжить уже в соняшне місто на Підгір'ї, з просторими алеями, до знайомої аптеки недалеко центру, де сиволосий аптекар усусус, де... вона.

— Приймаєш доручення? — на обличчі Марка усмішка. — Очевидно, приймаєш... Вітаю тебе знову у наших лавах. Думаю, що відпустку в аптеці виклопочеш собі без труда. Може, на місяць, а може... надовго. До тебе зголоситься зв'язковий. Ти міг би їхати поїздом, але краще буде, коли зустрінеш Голуба по дорозі на партизанській «лінії». Це кількадесят кілометрів звідси на схід. Зв'язковий поведе тебе аж на «лінію»...

2. НА ПАРТИЗАНСЬКІЙ «ЛІНІЇ»

Цього шляху, тобто партизанської «лінії», що вела тоді від Рівного і Дубна волинськими лісами і подільськими рівнинами на Підгір'я, в Карпати, — не зазначено на жодній карті. Ні згадки про неї сьогодні, ні сліду, бо одні шляхи ще пошишали, а другі заросли травами й обірвалися над історичним чорториєм.

Але в цю ніч ранньої осені 1943 року партизанська «лінія» пульсувала життям, чвалали по ній кур'єри, просувалися озброєні загони, передавали гінці естафети, наче на великій магістралі між столицею і далекими форпостами.

Для Маркіяна Сумика це вже третя ніч їзди по «лінії», тривожних зупинок, зв'язкових, маскуванню в лісах перед невідомою небезпекою, поки «лінія» знову наладнавалася, звідкілясь з'являлася підвода, і знову чулося дудніння коліс і м'який тупіт коней по польових дорогах.

Тривога, що охопила першої ночі засиділого міщуха, якось уляглася, щезала поступово з набутим вмінням бачити краще в півночі, розрізняти вухом звуки і вгадувати напрям по зорях, аж родився з того якийсь романтичний настрій, і вже самі собою склалися рядки нової поеми про два вози, — один Великий, що перекиляється по небу за північ, а другий — малий, що оце везе їх, трьох мандрівників, на південь, ближче до Карпат, до місця їх таємної місії.

Широкоплечий майор Гаркун, що височіє на передньому сидінні біля погонича, заступивши собою і без того непроглядний простір, — з цією місією, здається, не пов'язаний. Їде майор з Волині в Карпати, в партизанський

табір. З його мови легко вгадати, що він з східніх земель. Здогади про те, як це майор опинився в Українській Повстанській Армії, можна снувати всякі, стільки тут можливих варіантів...

Собачий брехіт нагадує, що вже десь тут буде село. Бовдури придорожніх дерев насуваються на підводу, наче готові змести з сидіння потужну постать майора Гаркуна разом з вутлим погоничем біля нього. Добре вслухавшись, чути чвал коня провідника, що попереду застережливо розвідує терен. Чвал раптом чіткіший, ближчий. Вже силуета вершника біля підводи, від чого росте почуття тривоги й очікування небезпеки.

Підвода зупинилася, в'їхавши в тісну сільську вулицю. Людські тіні біля огорожі злилися з тінями дерев, гомін, тиха розмова.

— Зміна, — чути голос провідника, — підвода потойбіч.

Отже треба знову пересідати на нову підводу, з свіжою парою коней, з новими охоронцями. Друг Голуб, що задрімав поруч на в'язці м'якої соломи, перебирається на нову підводу з питомою йому повільністю. Новий віз важкий, кований, сидіння тверді, обведені залізними прутами. Рвонули коні з місця, свіжі після відпочинку, наздогін провідникові попереду.

— Оце справно, до біса справно, — говорив майор. — Наче ти на римському шляху. Оце тобі... Галіція!

— Виглядає воно, майоре, гладко і легко, — заговорив друг Голуб. — Але скільки тут треба організованости і дисципліни, щоб «лінія» діяла справно. Головне, організованости. Ви знаєте, оті люди, що там принишки на сільській вулиці, коли ми міняли підводи, це сільська варта. Німці наказали виставити такі варти по всіх селах, на всіх дорогах. Солтиси звітують вдень про минулу ніч, чи, бува, варта чого не помітила. Варта повинна зупинити кожну підводу, заарештувати подорожніх без перепусток і віддати в руки німців. За невиконання наказу варта з солтисом опиниться в концентра-

ку... Уявляєте собі, якої солідарности треба серед нашого населення, щоб ніхто не зрадив?

— Уявляю. Це подиву гідне.

— Це ще один приклад масовости й організованости нашого руху, участі мас у революційній боротьбі. Уявляєте собі, як багато можна б здобути з такими організованими масами, коли б хоч трохи сприятливіші були міжнародні обставини...

Мова друга Голуба рівна, мелодійна. У дорозі він виявився невтомним розмовником. А крім того, близькість цієї людини хвилює всю дорогу, і ніяк освоїтися з думкою, що звела тебе знову доля з особою, яка заважила на твоєму житті, яку знаєш з минулого. Адже друг Голуб — це Іван Кисілевський. Згадується, як перед війною, прибувши з своєї Волині, він став відразу в центрі студентського життя, з своєю чистою мовою і дотепними заувагами про зарозумілих галицьких п'ємонтців, які ладяться верховодити всією Україною, а вони всього лише непогані кооператори, добрі молочарі і ще славляться з виробу пасти до взуття «Елегант» і шевських кілків «Дендрон». І «посідають» одну, довгу на сто метрів, вулицю Руську...

Дивне, чому Кисілевський не пізнав його, коли зв'язковий сконтактував їх у підміському селі? Невже він не пам'ятає історії, що розігралася між ними, типової драми суперництва за дівоче серце? Це ж через Кисілевського наступив розрив між ними, між ним і Лідою. А той ніби нічого не знав, не пригадує собі нічого, не пізнав навіть фармацевта в рогових окулярах. Невже Ліда і не натякнула тоді Кисілевському ні словом, що в неї були зв'язки ще з кимось?

А може, не було на що натякати? Може, це тільки його буйна уява додавала до всієї історії те, чого там і не було? Вчилися, правда, разом і в студентській гущі часто опинялися поруч на викладах, часто в лябораторії разом розважували міліграмові дози й сортували різнобарвні пробірки з плинами, будиши поруч, з непереможним бажанням близькості. Ту близькість хотілося продовжувати без кінця. Поїхали разом у

підгірське місто, бо хотів обов'язково побачити, яка в її батька аптека. Обов'язково, по професійній лінії! Майже виключно по професійній. А там знайомство з старим Куриласом, приятелювання з Лідиним братом, а там, завзятий фармацевте, ти й не оглянувся, а вже наче ти член тієї родини, вже старий Курилас натякає прозоро в розмові, що прийдуть молоді люди і розбудують усе, поширять аптеку, змодернізують за своїм уподобанням.

Це, очевидно, було про нього й Ліду. Обоє витренувані фахівці, що вміють добре розважувати на терезах і міліграмові дози. Та і їхня приязнь вимірювалася, видно, міліграмами. Вічно розхитані терези, постійна увага, щоб усе врівноважити. Не піти надто вперед, не виявити себе настирливим. Говорять про «важкий» погляд. Чим виміряти його вагу? І чи можна взагалі зміряти, зважити миттєвий, але незабутній дівочий погляд, що ввижається ще довго по тому, як поїзд відносить тебе з підгірського міста додому? І «скільки важить слово, одне-однісіньке слівце», про яке так зворушливо писав поет-мудрець?

А от Ліда тим, здається, не турбувалася. З першого знайомства захопилася Кисілевським і вже в його присутності ставала якимось неопанованим, неприродно розвеселеним підлітком. Та неопанованість вражала найбільше. Тепер чомусь впадало в очі, що її уста при усмішці дещо заширокі і шовкова темінь очей мутніє. Взагалі його ідол, може, не вартий обожнювання, це ж безхарактерність.

Серед цього всього Кисілевський щез раптом з овиду, бо в повітрі запахло війною, склалися великі пляни й, видно, доручено якусь місію поліглотові в міжнародних зв'язках. Суперника не стало, але ладу вже не було; лишилася порожнеча, пустка. Прийшла війна, зміни влади, а вони з Лідою вже другий рік не бачилися, не обмінялися навіть листами.

Коні, ніби відчувши настрої розгубленої душі, сповільнили біг. Колеса перестали розмотувати довгі, здавалося, безконечні копії спогадів. Зупинилися. Щось воно не гаразд,

бо майор Гаркун сягнув рукою позад себе по заховану зброю і так застиг, вичікуючи. І друг Голуб, прокинувшись, вирівнявся й запитав, що воно, але майор мовчав, вдивляючись у сірјаву надрання під яснішою смугою неба, де вже можна розрізнити окремі купини дерев, гайок серед піль.

Звідти відділилася темна цятка і більшала. До них чвалав полем на коні, широко розвівши руки, парубіка в полотнянці й капелюсі. Причвалавши до воза, він заговорив скоромовкою, а кінь, зваблений запахом свіжої соломи, пхав морду між щаблі полудрабка і вже висмикував солодкі стеблини з-під плаhti.

Рука пестить гладкі храпи, а вухо схоплює оживлену розмову. Виходить, їхати далі не можна, бо кругом німецькі застави патрулюють дороги й переправи, пробуючи виловити залишки розбитого загону Ковпака. Сам Ковпак не знати де. Страх його німці хотіли би ймити... Мовлять, що таки ймили його, і тепер у місті замкнули в криміналі, і ще його «гадутантого».

— Що ти, бадьо, верзеш? Ковпака піймали? — у голосі майора Гаркуна, крім здивування, ще щось інше. Так ніби Ковпака ніхто не зуміє спіймати, та ще така чудна думка, ніби Гаркун Ковпака знає. Взагалі, хто той «майор» Гаркун, як його величає Голуб? Їде майор з Волині — то все. І звідки в майора оте «бадьо», коли з вимови ясно, що він з центральних земель. А тут, дивися, гуцулом став.

— А бігме, що ймили німаки того Копака, — в голосі парубка запал і дивування, як можна сумніватися, двох їх цапнули, бесіднують. Може би ся боронили, але Копаків гадутантний мав прострелені руки, німецька куля прошила, і нич стріляти не міг. А Копак і без того руки вгору і Господи помилуй.

— От-от, — дивувався Гаркун, — А ти того Ковпака бачив?

— Я ні, але були такі, що виділи.

— І який він з себе?

— А такий молодий, хлоп, як бук, а позір має страшний.

Ані слова до німаків не мовить, тільки сплюне і кляне страшно.

— Ото вже на Ковпака схоже. А щодо молодости, так з баби дівки не буде. Прибрихуєш, бадіку, щось воно не так.

— А бігме!.. І ви борше злазїть з воза і мотайтеся куди, бо німаки можуть надїхати кожної мїнути. Тутки вас провідник поведе до одної хати осторонь, через день там ся переспите.

На згадку про сон — відчуття, що пашить обличчя від недоспаних ночей. Вже під ногами глевка земля, що в'язне до взуття. Десь узявся провідник, і потяглися за ним услїд полями, все далі від шляху, межами, через рови й зорані під озимину поля.

Край якогось села, що тоне в сумних кольорах осїннього ранку, на порозі великої містерїї, коли на ту сіру палїтру розїллється фіолет хмар на крайнебі, потїм багрянець, потїм червінь і розтоплене золото, що переллється на гайки, на вже прижовклї явори і тремтливі груші та яблунї.

Бїля хати садок, а в ньому на травї рясно яблук, що опали за нїч. Бїля повїтки забїліла постать дядька. Жде на них, і дивно стає, що хтось думає про них, що все тут пов'язане, знане наперед. Осушать тут мокрий одяг і взуття. Погостили їх чорним хлїбом і якимось овочевим квасом, що його подала заспана дївчина, та в столу, по драбинї, на висоти в сїно.

Сїно пахне, аж захоплює дух. Як окутатися поданою рядниною, відчуваєш тепло і захист. У кїнці стодоли малий отвір, звїдки пробивається трохи світла, тож видно снїпки, рядочками, голївка бїля голївки, як зімкнулися над тобою, наче добрі духи в захисному покровї. Спати б, ой, спати, а от майор і Голуб не вилазять; чути їх голоси внизу, мїшається з запахом сїна солодь тютюнового диму. Вкїнці енергїйно лїзе по драбинї майор Гаркун, толочить важко сїно.

— А от і наш... супутник, — бурмоче він, — мало не розтопав чоловіка... А щодо Сидора Ковпака, так, друже Голубе, не можете заперечити, що людина славна.

— Погоджуюсь із вами, — чути, як Голубовї важко підїяматися вгору. — Щось у ньому з козацького отамана. Я мав нагоду говорити з ним особисто.

— А це яким робом?

— Сутичку мали наші відділи з ковпаківцями на Волині. Напоролися, не знаючи, хто та що, і давай — вогонь! Попав набій з нашого міномета в їх тачанку, десятьох там вбило. Думав по цьому Ковпак, що проти них велика сила, наказав припинити вогонь і викликав нас на переговори. Пішов я парламентарем ще з другими. Ковпак у куртці наопашки, рідка борідка клином, чорна шапка назад, погляд примружених очей колючий. — Хто ви, мов? — Партизани. — Партизани, — протягнув Ковпак. — Фашисти ви! — Які фашисти, батьку? — Хто з німцями, той фашист. — Але ми шойно німецьку залогу облягали в укріпленні, — кажу, — мабуть, і вам про те відомо. — І чорт його розбере! — закликав Ковпак. — Так чого тоді з нами воюєте? — І ви з нами воюєте, — кажу, вже бачу, що халепа. Нас усього дві сотні, а їх тут більше тисячі залягло вздовж насипу. — Воюємо з всякою чортовиною, — каже Ковпак, — хто не з нами, той проти нас, хіба понятно. Хоча могли б ми разом німця бити.

— От-от, німця разом бити, — в голосі майора схвальність.

— Це і наша програма, — кажу, — Бити німця і всіх ворогів, щоб була Україна самостійна. — Хе, самостійники! — хекнув Ковпак, мабуть, здивований моєю прямою мовою. — А хіба ж Україна не самостійна? — А ні, — кажу. — Сама вона стояти могла б, того тільки й бажає, але їй стояти не дають, усе придавлюють до землі. — Хто придавлює? — А це вже кожному видно, — кажу і вже думаю, парламентар з мене довгоязикий, бо Ковпаків почет заворушився, переглянулися між собою. Між ними і комісар Руднев, про нього ми вже чули багато. Розвідка давно донесла, що Ковпак у загоні — така собі фігура для пропаганди, а загоном командує комісар Руднев, ставленик московської Ставки. Смоляний вус, густі брови, темні очі, ще одне втілення кремлівського Будди, стояв він у центрі почту і пас очима по наших позиціях, обмірковуючи, скільки нас там, і чи відпустити парламентарів. Доведеться отак погигати, бо наказ був у випадку нашого арешту стріляти по всіх.

— То ви, — каже Руднев, — виходить, проти Радянського Союзу воювати збираєтеся, чи що?

— А хіба Радянський Союз проти самостійної України? — питаю.

— Оце ви ловко загнули, — прицмок майора театральний. — Тільки скажіть, як воно далі бути? Мені, людині військового діла, ніяк у тому розібратися. «За туманом нічого не видно, тільки видно дуба зеленого», як співається. Врятувався я з німецького полону і в Повстанчу Армію попав. Радий я, що накажуть, все зроблю, навчу повстанців військової штуки, як мости зривати, як мінометом орудувати і гарматою, як попадеться. А от у політиці, даруйте, неграмотний. Думаєш, думаєш, а чорт усе хвостом мельк-мельк. Значиться, міркую, вишколимо полк війська, два, три і цілу дивізію зведемо разом. На Волині, в Поліссі я вже того бачив, водили, показували, обучали мене, і я обучав уже їх. Нагромадимо, значиться, зброї від німця, від мадярів, від Червоної армії, і готові до бою. Так тоді що? Відступити німець за свій Берлін, а ми його місце займемо, чи що? Проти Червоної армії фронтом станемо? Тисяч, скажімо, п'ятдесят. А проти нас, скажімо, п'ять мільйонів з танками та «катюшами». Як же воно тоді бути?

Сон відлетів давно. Мова мові не рівна, а такої мови, як Гаркунова, ще не доводилося чути. Неясне почуття настороженості до майора не покидало всю дорогу. І майор не приховував своєї антипатії до мовчазного подорожнього: «мало не розтоптав чоловіка...», так таки мало не розтоптав. А от тепер пробуєш наново збагнути оту загадкову людину, пробуєш оборонитися проти тієї залізної логіки. Що тут може відповісти друг Голуб, от цікаво, неймовірно цікаво.

— Говорите й розумете, майоре, як армійський старшина, — Голубові треба якоїсь миті, щоб зібрати думки. — Дивізії, танки, артилерія, магія чисел... А ми думаємо іншими категоріями, ми бачимо конфронтацію не тільки заліза й сталі, але передусім конфронтацію ідей. Проти збанкрутованої й скомпромітованої комуністичної доктрини ми кинули клич

«Воля народам!» «Воля людині!» Залізо, майоре, холодне, мертве, танки й «катюші» однаково добре послужать і нам, коли вдасться нам захопити нашими ідеями вимучений сталінщиною народ.

— Якщо вам вдасться! І як це ви зробите тепер, коли, як ви кажете, «сталінщина» готова зайняти всю Європу?

— Осягнемо це і збройною боротьбою, і пропагуванням наших ідей між масами. Есенціально будуть три фази у нашій дії. Тепер ми в першій, коли треба створити кістяк революційної армії. Отут і ваше завдання вишколити кадри старшин для революційної армії, яка відкриє не один фронт, а багато фронтів, внутрішніх фронтів. Вже накреслено поділ на воєнні округи, зформовано зав'язки майбутніх штабів...

— Надзвичайно цікаво, — ствердив майор. — Але як воно конкретно?

— Конкретно йде тепер маскування в терені, розбудова бункерів, криївок, шпиталів, магазинів з харчами і зброєю. Це робиться в підготові до другої фази, щоб замаскуватися в терені, щоб з найменшими втратами опинитися в запіллі, вже за фронтом.

Сказано ясно про все, про що тільки думалося. Яюсь приспішено б'ється серце. Згадалась осінь тридцять дев'ятого, коли на зміну польсько-німецькому артилерійському дуелеві прийшов оглушливий гук советських танків по вулицях. Як наливався сквер аж до театру масою червоноармійців. Як загрюкали в їхні двері, і в них показала вперше бачена шапка з чубчиком, з п'ятикутною зіркою, і впав запит «Воєнних нет?..» Котиться знову вал, — казав Марко. — Дев'ятий, найвищий вал, що залле все...

— Очевидно, будуть серед нас великі втрати, — голос Голуба притишений, глухий. — Але частина з нас перетриває, щоб почати третю фазу революційних дій... А передусім, майоре, ви, мабуть, не враховуєте основного моменту, найважливішого для нас: що ми боремося не тільки за зміну суспільного устрою, але передусім за національне визволення. Буде збережений принцип, буде записано для історії:

завоювала нас Москва силою в 1918-19 роках, знищивши молоду, демократичну республіку, не зможе вона і тепер сказати, що ми добровільно приймаємо назад її ярмо, буде показана різниця між «визволителями» і «завойовниками».

— Твердо сказано! Та й взагалі грандіозна ваша схема революції і дій! — захоплення майора перекошене іронічною посмішкою — А... жили ви в Радянському Союзі?

— Не мав того щастя.

— А я мав довгенько, все життя, тому подивляю сміливість і... грандіозність ваших плянів.

— Не вірите в можливість революції в Радянському Союзі? Адже мільйонові маси не погодяться жити далі під зненавидженим режимом. Чи думаєте, що все вернеться до передвоєнного стану?

— Не знаю. Якби той режим був програв війну, заламався, може, й були б шанси змін, але тепер, коли перемога над гітлеризмом неминуча, самі подумайте, які козири в Кремлю. Оборонили країну? Оборонили! Захистили від германа? Захистили! Яке ж тепер, дорогий друже, психологічне підложжя для вашої революції? Отож, залунають у Кремлі переможні салюти, поллється море самогону, а нам у лісі сутужно стане, голубчику, бо самогону пити й радіти перемогою не заважай, зметуть з лиця землі, розтопчуть як хробака.

— А може, не так, майоре? Може, зрушені війною маси захочуть жити, як живуть, інші народи? Ждатимуть, щоб і в себе завести якийсь людяніший, справедливий лад?

— Ждатимуть, не перечу... Ждала баба дідового книша, ажвилісла з неї душа. Отак і з насвилізе.

— Есенціально, всі ви, майоре, в якійсь гіпнозі. Скільки не говорив з советськими громадянами, у кожного той самий комплекс. Люди як заворожені. Чим? Марксом? Леніном? Сталіном? Чи просторами імперії?

— А щодо просторів, так воно цікаво, — погодився майор. — Пригадую собі, закликали в армію, посадили в вагон, їдеш та їдеш. Місяць їхав: Владивосток. Уже з вагона виходити

якось дивно, так звик, здавалося, всю армійську службу отак пройдеш по імперії. Є час подумати тоді і про малі речі і про великі речі.

— А в мене з подорожуванням інші враження й помічення, — позіхнув Голуб, вже видно втомлений розмовою. — Подорожував я багато по європейських країнах. Есенціально, тут міряєш простори не місяцями, а століттями, дорогий майоре. Так, століттями. Тут відчуваєш не порожнечу історії в багнах і лісах тайги, тут відчуваєш повноту історії. З кожного клаптика тієї землі, змережаної шляхами, всіяної оселями й містами, замками й соборами, промовляє історія, кожний камінь на цій землі зрушений і вирівняний людською рукою...

— ...і бомбами, — докинув майор.

— Бомби, майоре, — це кара за зраду духа цих просторів. Камінь покладуть знову на своє місце, відбудують храми й музеї. І вільного духа. Ви догадуєтесь, до чого веду?

— Таки не догадався.

— Веду до того, що в цьому просторі нема місця на фаталізм, тут люди не ходять загіпнотизовані... Ви пригадуєте собі, як розпадалася імперія Романових?

— Пригадую собі, як пороли німці батька шомполами, а я без штанят заховався в бур'яни. Ще й досі пам'ятаю, як кропива жалить.

— Розпадеться і нова імперія Леніна-Сталіна. І в її розпаді заважить не тільки банкрутство марксизму, не тільки соціальні фактори, але ще більше національний фактор. Погляньте, скільки колись державних народів насильно зведено в той «Союз». І ми, як серед них найбільша, провідна нація. Наш клич «Воля народам! Воля людині!» — це не пропаганда, це життєві справи, як хліб і сіль. На цьому ми будуємо наші пляни. І на допомогу нам прийдуть інші волелюбні народи світу, прийде Захід, коли зрозуміє небезпеку від усе зростаючої імперії.

— Захід? — дивувався майор. — Для мене це порожній звук. Або, краще, думати про неминучу ніч... Очі людини

звертаються на Схід, звідти ж світло... Це я так собі. А взагалі, Бог високо, цар далеко!

— А що коли скажу вам, що не так далеко? На наших теренах повно таборів полонених американців, англійців, французів, італійців. Є можливості зв'язків... З наших гір дороги на Балкани, далі Італія, а там, ви чули, вже теж альянтські десанти, які, може, з Італії вирушать на Балкани, ближче до нас. Розробили ми й зв'язки. Здається, мали ви нагоду зустрічати на Волині в наших лавах італійців, з недавніх полонених. І в Карпатах їх подибаєте...

— От-от, ти диви, — щиро ахнув майор Гаркун. — Откуди стежка в горох. І для того ви, як досвідчений європейський подорожній, просуваєтесь. Розумію, розумію, що можуть тут бути всякі дипломатичні місії. Головокружно, такого собі не уявляв. А... що ви на це, молодий чоловіче?

Сумик затримав віддих. Запит був несподіваний, раптовий. Так на сцені фокусник вимотує з рукава безліч всячини, заворожує роззяв і при цьому не забуває про невірних Томів з підозріливими очима, готуючи їм черговим фокусом ще більшу несподіванку. Що він на те? Як висловити збурені думки? Чому якась тривога зродилася з цієї розмови і ще більша настороженість супроти того майора?.. Мовчанка довга, вже задовга, щоб озиватися.

— Спить собі преспокійно, — в голосі майора переливи глуму. — Ми тривожимо свої серця майбутністю, переміряли всі континенти і всю історію, а цей собі преспокійно давить комаря. Темна наша Батьківщина!.. Алеж приємно погугорили ми собі з вами, друже Голубе. Грунтовно і всебічно. Недарма казали чумаки, що в дорозі товариш мовний стоїть за віз шмаровний! Що ж, тепер хіба й ми подрімаємо...

3. У ГАЛИЦЬКОМУ МІКРОКОСМОСІ

Майор Гаркун відділився від гурту під вечір, бо виявилось, що йому дорога далі, в гори, в партизанський табір, а їм з Голубом у недалеке місто. Почувши про те, що вони далі лінією не їдуть, майор почав нарікати на гострий біль голови. «Чортове сіно, чортове зілля. Зовсім я очманів, наче п'яний», — приказував він.

На те, при скромній вечері в садибі, напоїла його бабуся ще одним зіллям, а він пив ту гірку рідину і все випитував, чи справді так недалеко до города, а він того й не знав, і не погано було б, коли б і він міг тут зупинитися, бо справді якась і з ним притичина, з цим зіллям. Але таки вкінці поїхав, бо провідники вже й нетерпеливилися; дорога непевна і далека, тут німці, там ковпаківці, несподіванки треба ждати на кожному кроці, поки доберешся в «свої» ліси.

Двох других нічліжан сінна хвороба чомусь не навістила. Правда, голова обважніла, але по вечері вернувся бадьорий настрої. З'явився тереновик і повів їх стежинами, полями, через верхи, попід лісові смуги, якимись бездоріжжями, аж уже почали побоюватися, що заблукали. Коли ж терен почав вирівнюватися й щораз частіше й густіше траплялися якісь забудовання й дороги, зміркували, що вони вже підходять під місто, яке не привітає їх тисячними світлами, бо затемнене під воєнну пору.

Вже під ногами мощені хідники, треба притаюватися за плотами, за рогами домів, щоб не напоротися на військову патрулю. Фари автомашини вистрілили здалека, розкопалися на стовбурах дерев. Час маскуватися у провулку, поки

машина прокотиться далі, і знову темінь, ще густіша, аж звикнеш до неї і підеш далі на тихий поклик тереновика.

Це тут. Сумик раптово пізнав аптеку Куриласів, широке фронтове вікно з виставою, знайома фіртка від вулиці попри дім на заднє подвір'я. Пропустити краще попереду друга Голуба, а самому сповільнити ходу, щоб бодай ще трохи відсунути від себе хвилину проби. Передумано вже все, як вестися, що сказати, і ось із того всього ні сліду, — все забулося; він наче гімназист на першій рандці. Горять вуха, пашисть обличчя. Ідіот! І чого він чекає? Чому обманює себе, чому такий зворушений, чого сподівається? Зараз, зараз, голубе, прийде протверезіння й кінець твоїм ідіотичним надіям!

Тереновик достукався якимсь умовленим знаком, помалу відчинилися двері, у смузї світла ясніє сива голова аптекаря. Устелені килимчиком сходи поскрипують під важкою постаттю Голуба, і чути нараз голос.

— Кого я в нас бачу!

Це її голос, той самий, п'янливий, тепер на вищій ноті. Можна притаїтися вниз на долішній східці, за широкою спиною Голуба, нехай налюбуються собою. Але дивно, в голосі Голуба ніякого помітного зворушення чи захоплення.

— Так, це ми, — потверджує він, — сказати б, ділово.

— Знаю, знаю.

— А зі мною ще мій... провідник, друг Валовий, — Голуб посторонився, широко повівши рукою.

— Маркіян!.. — вона торкнулася рукою уст і замовкла.

— Ви знайомі? — здивувався Голуб.

— Знайомі, — треба підтвердити, з церемонним уклоном для господині дому, а відчуваєш, що замість сподіваного збентеження тебе раптом огорнула якась самопевність, майже зухвалість.

Не змінилася Ліда ні трохи. Та сама чистість плеканого личка, обрамованого чорним волоссям. Щире золото кульчиків під льочками помигує шляхетним блиском, на уста накладено навіть карміну, значить, ждали, готувались до

приходу чийогось. Врода перед ним знайома, коли ж не пора придивлятися, бо старий Курилас вже нетерпляче відсторонив доню, щоб і собі привітатися.

— Де ви пропадаєте, пане Маркіяне? Загнівалися на нас, чи що? Вже майже два роки не бували в нас, гадав я, що з вами щось сталося. Питаюся Ліди, не знає...

— Папа, що ти говориш? Я казала тобі, що пан Маркіян вдома, з мамою. Папа зовсім забув!

Гіпнотизерові в бордовій суконці треба якоїсь миті, треба струснути невдоволено льочками. Але подіяло, аптекар хитнув розгублено головою, ніби притакуючи.

— А це, папа, пан Іван Кисілевський, мій... знайомий із студій.

Значить, розчищено місце для виступу нового героя. Значить, папа, минуле стоїть збоку, непоказне й зайве. А ото сучасне, яка статура, яка буйна шевелюра, чи не імпазантний, папа, ти тільки глянь, мій... знайомий із студій! Такого, правда, контрастування з минулим не плянувалося, але само вийшло. Дивно лише, що новий герой не надає цьому врочистому вітанню такого значення, видно, світова людина, що заїхала на провінцію, веде себе вільно, невимушено.

На вид офіційного, майже холодного вітання аптекаря з новим гостем мимоволі стало веселіше. А хтось вочевидки втратив гумор, крутнувся, вертнувся, обдарував його досить нерозгаданим поглядом і вже перейняв на себе ролю дуже уважної господині. Нехай панове скидають з себе плащі. О Боже, вона й забула, що перед нею «партизани»!

Обидва «партизани» глянули один на одного, на заболочене взуття, пом'ятий одяг і розсміялись.

— А що, не схожі на партизанів? — питався Кисілевський.

— Ти, в цьому пальті, схожий, знаєш, на кого? Ти — расовий арієць, просто з Берліну, з спеціальним дорученням від самого Герінга. Або ще ліпше: представник такого «Ост-Афріканіше Гандельсгезельшафт», приневолений вилізти з свого автомобіля і пройтися трохи по розкислих дорогах європейської Африки.

— Браво! Дійсно спостережливість! Чи ти знаєш, що я маю саме такі документи?

— Дуже добре. Хтось має голову на карку, знає, що робить, але сподіваюся, що не будеш мати потреби показувати свої документи нашому Гайнріхові.

— Це хто?

— Штурмбанфюрер Гайнріх, шеф гестапо... І тобі, Маркіяне, не радила б попасти йому на очі. Знаю, знаю, ти зовсім легальний обиватель дистрикту Галіції, маєш «Кеннкарте», «Арбайтскарте», «Шпайзекарте», «Мельдекарте», «Райзекарте»... Але Гайнріх тому кілька тижнів ліквідував рештки жидівського гетто, і при ліквідації втекла група жидів...

Лице залилося рум'янцем на прозорий натяк про його зовнішній вигляд, з його окулярами, чорним волоссям, густими бровами і взагалі такою комплекцією. Вона знущається так з пересердя, аж не хочеться брати з її рук поданих тихолазів старого Куриласа. Але візьме, бож не дитина, а тихолази приніс сам папа на команду цієї володарки дому. І поданого рушника треба взяти й піти помитися, бо так вона хоче, так, зрештою, й треба.

Рожеві стіни ванної кімнати, рожеві запони, духмяний запах ще передвоєнного мила. Цяцьки і всячина. Стати б під зливу душу, але не тепер, може, пізніше. А Ліда має рацію, — задивився Сумик у люстро. Недаром треба було в університеті ховатися від польських ендеків, що громили жидів. І тепер уже декілька разів притримали його жандарми, чому не носить зірки Давида... А чогось то він поспішає з миттям, хоч митись любить. Чомусь неспокійно на душі. Ревнощі? Чи не сором? Він у цю хвилину думає, що покинув їх обох самих...

Швидко чомусь хочеться вийти тихенько з ванної в тихолазах по килимчику в пасках і навіть зручно замаскуватися за чагарником покоєвих фікусів і пальм, може, побачить щось цікаве. Але в вітальні нікого. Баритон Кисілевського дуднить десь у кабінеті Куриласа, видно, невтомний дискусант уже знайшов і тему і нового партнера.

Із кухні вигулькнула раптом вона. Вийшла швидко і зупинилася ніби з несподіванки. Аж тепер глянуть на себе без свідків, аж тепер бодай поглядом скажуть собі всю правду про те, що було між ними колись, і прогуло воно і минуло, а чи ще живе? В її погляді цікавість, точніше, холодна цікавість, ніби порівнює його з минулим, з-перед двох років, ніби хоче вгадати з виразу його обличчя, що він думає, бо гейби Маркіян уже не той, гейби змінився. Веде себе так незалежно, дивно, не пізнати його. Гейби вона вже не мала влади над ним, а яка жінка зречеться того відчуття, що має підданих, багато підданих, усіх підданих?

— Ходи в кухню, — кивнула вона несподівано голівкою, і від цього її поруху тепла хвиля прокотилася під серцем парубка, бо подумалося, що, не зважаючи на все, кличуть його в ту хатню частину дому, куди вступ для домашніх, для близьких людей.

— Ти напевно не забув мити тарілки, далі мамі помагаєш, що? Добре тебе вишкопила, добрий муж попадеться якійсь!

Яка близька вона тепер! Яка краса, яка принада в отих оливкових очах! Як від захоплення не може знайти слова, щоб відгризтися на її глумливі завваги.

— Но-но, фартуха тобі не почеплю, і так штани вже як труби з того твого партизанства. І не уявляла собі, що ти також у русі... Витирай ложки й виделки та ножі, бо стемніли, залежалися.

Шум води з кранта. Дзенькіт тарілок, склянок в метких руках дівчини. І таке нараз враження, ніби не було між ними розриву, ніби ось приїхали на вакації, як давно. Тільки коли пробуєш заговорити, не знаходиш слів, бо за слова страшно, що вони розвіють оманне, блаженне почуття.

Ясніє в руках почищене щире срібло столового накриття. Одного доторку досить, і щезне з нього снідь. Що щире, що правдиве, те вічно таким лишиться, не стемніє, не заржавіє. Кажуть же даром, що і стара любов не ржавіє! Чи бач, стара любов... Аж хочеться на ту тему заговорити, аж кортить. А може, ні, голубе, чи забув, як тренував себе в цій чесноті... А

хіба це виключно чеснота, завсіди — чеснота, ота мовчанка? Мовчанка — чеснота мудреців, алеж вона і привілей рабів, вона — сховище дурнів і зброя хитрунів. «Реден іст зільбер, швайген іст гольд!», чи завжди правда?

— Щось ти мовчазний став, — її голос сплівся з думкою, наче відчула її.

— А сказати тобі, що думаю?

— Кажи! — в її очах цікавість така щира, неприхована, і вона вже так близько, що руки тягнуться, щоб схопити, пригорнути палко, нестямно, що готовий на всяку дурницю, наче сп'янів від цієї близькості, від того палаючого погляду.

— Думаю, чи правдива приказка, що стара любов не ржавіє?

Тепер вона аж струснула льочками, закинула рушник через плече і гляділа на нього, злегка похитуючи голівкою.

— Бачу, що, крім поезії і музики, ти став цікавитися... старими приказками.

— Вибач, це з того, що ще ніколи я не знаходився в такій глупій ситуації, як нині.

— А я ще ніколи не чула такої глупої зауваги, як оця. На, маєш, занеси те до їдальні на стіл.

Складені одна на одну тарілки опинилися в його руках, подані навмисне з розмахом, аж подався вперед, щоб не випустити їх з рук, при чому ніби вклонився своїй володарці, і не знати було, чи сердитися, чи радіти, і що з ним, що думати взагалі про раптову пригоду.

В їдальні на вид несподіваного кельнера з горою тарілок друг Кисілевський, що перейшов туди в ході дискусії з аптекарем, забув на мить, про що говорить: конспірація конспірацією, але ясно, що його провідник у цьому домі, як у себе вдома, а про це, їдучи, і не натякнув!

— А де Богдан? — аж тепер, коли вже всілися до вечері, прийшла думка про молодого Куриласа.

— Богдан у дивізії... То мій брат, Іванку... Пан Кисілевський ще не мав нагоди познайомитися з Богданом, — кидала вона пояснення то одному, то другому.

— В якій дивізії? — питався Кисілевський.
— В дивізії «Галичина».
— Не хочу вірити!
— У що не хочеш вірити?
— Не хочу вірити, що твій брат пішов у ту німецьку
формацію...

Вродливий Кисілевський. В його синіх очах, у кожному русі спокій і впевненість. А так, хоча з професії гейби дипломат, та слонуватий. Слон між порцеляною: що крок, то черепок!

Бідолашна Ліда прикушувала уста, обдаровуючи свого обранця картаючим поглядом; у тривозі, бо біліють батькові уста і бліде його й без того безкровне обличчя. Папі не можна хвилюватися, але Іванко такий, що з першої хвилини вже в дискусії і ніяк не похопиться, як погано поцілив.

— Я розумію патріотичні бажання частини нашої молоді, її сантимент, щоб і собі взяти зброю в руки в цій війні, коли нас відсунено зовсім від вирішування наших справ, коли нам призначено тільки граблі, вила і молот робітника, невільника-раба. Та все таки вислід тут не на нашу користь, лише даємо ворогові в руки добрий аргумент, щоб потім плямували нас Гітлеровими спільниками.

— Лякаєтеся того, пане добродію? — запит аптекаря надиво спокійний, від чого Ліда і зраділа і посумніла на звук того офіційного, холодного «пане добродію».

Кисілевський несподівано не знайшов зразу відповіді. Заторкнув, видно, за живе, за тему, яку пристрасно обговорювала вся та невелика, але амбітна провінція, і пішло, і пішло...

— А Сталін, видите, не боявся, — продовжив аптекар, не дочекавшись відповіді. — Він перший спільник Гітлера, разом з Гітлером поділилися Польщею, балтицькими державами, разом штовхнули світ у війну. А як уже не було чим ділитися, тоді кинулися один на одного. То думаєте, що поради можуть нас когинебудь посуджувати за коляборанство, самі перші і

найбільше відповідальні перед людством Гітлерові коляборанти?

— Це очевидне, — визнав Кисілевський. — Алеж німці трактують нас як колонію.

— А як мають трактувати? Що вчитав Гітлер, коли почав за ґратами свої короткі історичні студії, щоб писати свій «Майн Кампф»? Вчитав, що більше ніж два століття, від Петра через Катерину до Миколи Першого, німці цивілізували Росію, бо Росія багата, але дика країна. Петро поклався на німців, коли обтинав бороди своїм боярам. За цариці Анни син придворного конюха Яган Ернест фон Бірон став світлішим графом, князем й управляв державою. Петро Третій — герцог Шлезвік-Гольштайну, а про німкеню Катерину, його жінку, чи треба пригадувати вам? Можете уявити собі, як радів Гітлер, коли читав про її подвиги, як колонізувала німцями наші степи, як обсіли царський двір німецькі барони, герцоги й міністри? Чи можна дивуватися, що по тому всьому, на вид більшовицького безладдя і нужденної господарки на найбагатших просторах світу, додумався написати в «Майн Кампф», що та сита безпанська земля жде німецького плуга? Дивуєтесь, чому німці можуть думати про наші землі, як про «Лебенсраум», про колонії, як у якійсь Африці?

У сірих очах аптекаря твердь, і все обличчя — як досконала різьба якогось римського патриція. Кожна риска, кожна борозна виразиста, і всі вони збігаються у щось цільне, висловлюючи і рішучість і прямоту.

І все навколо — погляд Кисілевського зупинився на тлі за сивою головою — все в тоні з цією постаттю. Так, з першої хвилини, коли ступив у цей дім, подумав, ніби він десь у підніжжя Альп, у Баварії чи в Тіролі в домі достойного бюргера. Важкі креденси зі склом стоять певно на масивних ногах. Портъери з френзелями й кителями, швайцарський годинник з різьбою і маятником, що мандрує повільно, гейби запізнювався, а все ж час відмірював точно, з прецизією. Зі стін, з великих фотографій промовляє минуле. У центрі портрет жінки, це мама Ліди, схожість помітна. Обабіч у

круглих рамах портрет двох чоловіків у військових мундирах. Очевидно, аптекар у молодості, обов'язкові вуса різко вгору. Австрія! Кителі, парадні френзелі, медалі. На другій фотографії, тих самих розмірів і форми, хтось молодий. Оце син, з приводу якого така дискусія. Підкреслення тяглости покоління. Не знає він тієї землі, її історії, її минулого, переживань цілих поколінь, їх змагань і пошуків, щоб об'єднатися з усім народом, щоб мати державу, як усі, щоб мати лад і добробут, щоб були, як ті культурні західні народи, як німці, як чехи... Тьмяне вже і невиразне те все тепер, як оті бляковані фотографії, але все ж слідне й відчутне, а ти його не знаєш і не розумієш, а поспішаєш з осудами.

Незвично мовчати і слухати, але так треба сьогодні, пристрасний дискусанте, сьогодні ти натрапив на оригінального партнера. Слухай, як пливе мова аптекаря, зв'язно, уложеними фразами, що в них інколи далекий відгомін німецького складу, інколи несподівані русизми, але думка своя, чітка, оригінальна: можливо, що вони на порозі нової доби. Але дотепер історія вчить, що зі Сходу йшли на нас орди, канчук, нагай, нищення, рівняння з землею, ясир, яничарство. А з Заходу йшли будівничі міст і храмів, архітекти, малярі, друкарі книг, реформатори, астрономи, вчені. І організатори громад, будівничі міст. І винахідники нового інструменту, нової техніки, нової машинерії...

З Заходу прийшли волелюбні ідеї рівності, демократії. Всі люди рівні. І всі народи рівні, з однаковими правами на незалежне життя.

Він не вміє розказувати казок, — очі старої людини якось наче винувато спочили на доні, — але воно подібне до казки. Так, історія подібна до казки: були собі дві королеви, дві цариці чи дві цісареві, — одна Катерина, а друга — Марія Тереза. І обидві змагалися за нашу землю, за ту провінцію, що зветься Галичина. Як була б Катерина її захопила, коли ділилися Польщею, то з нашої нації сьогодні не було би ні сліду. А чому? Бо саме цариця Катерина руйнувала тоді Запорозьку Січ, і ввела повне закріпачення вільного народу, і

роздала землі, і села, і цілий край Потьомкіну та своїм спальняним фаворитам. Це вона, як писав Шевченко, «доконала вдову-сиротину».

А в той самий час австрійська цісарева Марія Тереза, коли дістала з поділу Польщі Галичину, взяла нас у захист від польської шляхти. Її син Йосиф, замість вводити панщину, вже тоді пробував її знести. Він заснував для нас високу духовну школу, дав нашому духовенству державні пенсії і так унезалежнив його від польської шляхти, через що в нас могла вирости провідна верства з священників, а потім їх дітей уже як нашої інтелігенції...

Страва захолола перед гістьми, але ніхто не торкнувся ложки, щоб зайвим порухом не переривати потоку думок, виношених, пережитих.

...На Заході вперше впало рабство, там сьогодні вільні народи з власними державами. То чи дивне, що ті, хто в неволі, хто без своєї держави, звертає свій зір на Захід? Жде для себе порятунку з Заходу? Тому чи дивно, що в цій війні ми сподівалися на допомогу одної з найкультурніших націй Європи?

Відчувши настрій злагоди, Ліда усміхнулася радісно, трішки навіть іронічно: зараз папа почне виливати жалі на «своїх» німців!

І справді вгадала. Скільки вже разів чула вона про те, що щось сталося з культурним європейським народом, що в минулу війну німці ще поводитися, як європейці, ще зберігали закони й умови. Але щось трапилось з ними за двадцять років, їх не можна пізнати. То вже не європейці, не знають поняття рівності всіх людей, не визнають законів. Щось сталося з тим народом! Може, занепав духово по програній війні, дав себе опутати тому шарлатанові. Могли легко виграти війну з більшовиками, скорше, як з Польщею, але наставили всі народи проти себе, бо виявилось, що вони такі самі, як більшовики, як два рідні брати. Тепер починають розуміти свої помилки, але вже пізно, вже пізно.

Вицвілі очі спочили втомлено на гостеві, може, той скаже щось нове, може, порадує чимось. Але гість не озвався. Він би озвався, ох, озвався! Скільки думок розворушив той старий! Які питання! Правда, батьку, правда, зі Сходу прийшов на нас канчук, нагай, бич і ясир... А з Заходу культура і воля, рівність. Але схема не універсальна. А що з Марксом, наприклад, батьку? Бачиш, що наслав нам Захід?

Поговорили б поза північ, але в очах дівчини німе прохання, щоб не говорив, не дискутував уже про те. Та чи тільки про політику може бути мова? В оливкових очах, крім прохання, ще щось більше, і вже пора розгаряченому дискусантові догадатися, що воно, догадатися про дівочі мрії.

Таки догадався. Закінчилася вечеря, пішов папа з Маркіяном в аптеку. А тут тепер попливла розмова, давно ждана, давно жадана кимсь, переплітана шепотом, перенизана поглядами, перетикана усмішками й павзами, коли слова завмирають, коли ведеться розмова без слів. Тільки ж чи про одне й те саме думають обоє, того вже й не вгадати нікому.

4. НЕСПОДІВАНЕ ВІДКРИТТЯ

Хоч як цікава й оригінальна була розмова при вечері, а ти наче губився в ній, бо думки блукали деінде. То була байдужість до тієї дівчини, так здавалося, за ці неповні два роки розлуки, а оце такий неспокій. Заздрість! Страшніша й міцніша за любов заздрість.

Старий Курилас заманив відразу по вечері вниз, щоб похвалитися своїми надбаннями й аптекою. Він має добрі зв'язки з німецькими старшинами, вони йому привозять нові медикаменти з Райху. От дивись...

Глядиш на вперше бачені назви, слухаєш щирих слів, чуєш на собі батьківський погляд, а думка: вони там тепер обоє насамоті. З'явитися несподівано, навіть виявившись неуважним, може, навіть вразивши доброго аптекаря.

Вирвався з аптеки нагору, і що? Сидять собі ніби нічого, розмовляють весело, невимушено. Вона, він це бачить, весела, збуджена. — Панове втомлені, три дні в дорозі, пора спочити. Маркіян піде в Богданову спальню, а пан Кисілевський спатиме в вітальні на отомані.

Богданова спальня наріжна. Стіни обвішані фотографіями, картинами: захоплення Богдана. Ліжко м'яке, пахуча постіль раптом нагадала про маму. Вона там, бідна, журиться, де пропадає її «партизан». А партизан, мамо, в такому ліжку, наче вдома. А втім, мама догадується, що воно так. Несподівана поява Марка виявилася не так фатальною, як можна було ждати від того підпільника, постраху всіх матерів: за Польщі брав участь у атентаті на міністра, був би скоротав вік у цитаделі над Вислою, якби не війна. А в війну, думаєте,

посидів дома? Два дні, казала пані Шумська. Два дні, і знову краєв материне серце, пішов з молодими на Схід. І не пропав, має щастя. Але щастя треба шанувати. Може, й Маркіянові пощастить... Поїхав до Куриласів. Може, не все скінчене між ним і Лідою. Гарна дівчина. І ще, великий секрет, може, повдовілі батьки будуть спільно радіти щастям дітей...

Хотілось би, мамо, помріяти, але не мріється. І не спиться. Де дітися з отим неспокоєм? Він зовсім, як який гімназист, у нього наче гарячка. У темряві лежиш годину, може, другу, наслушуєш мимоволі, підводишся на ліжку. Ніби з'ява промигнула в дверях, десь голоси, десь стукіт дверей, хтось ходить. Тиша, і знову якісь рухи.

Все можливе. Вона там із ним. Все можливе. Вона там. З кожним роком старіючий парубок, вже під тридцятку, стає щораз більшим скептиком; росте в серці недовір'я до жіночого роду. Утвердив же те недовір'я, обґрунтував, ви подумайте, науково віденський мудрець Вайнінґер. Його студію треба було перечитати двічі — такі відкриття. Виходить з неї, що жінка — не людина. Довів це вчений математичними формулами, подумати, математичними. Правда, старий Никифор Сумик, обожнювач вищої математики і пострах гімназистів, коли б жив, можливо, піддав би під сумнів оті формули й рівняння, але молодий повірив. Докази? Доказів повно.

За вікном, у садку, чи на балконі, ніби чути якісь голоси. Безцільно заглядати в темряву; проклята короткозорість і ще гейби куряча сліпота. Але слух зате чудовий, витончений на музиці... Вони там на романтичній ескападі. Неймовірно! Приїхали в такій поважній справі, про яку й не говорилося голосно. Марко втаємничив загальниково: має друг Голуб зустрітися з італійськими старшинами, які десь тут, у горах. Наше підпілля допомогло їм втекти з німецького полону. Треба тепер тих італійських старшин на те, щоб зв'язатися з альянтами через Балкани до Італії. От справи великих масштабів, знаєш краєчок цих великих плянів і мовчиш з пошаною й подивом. А от які тут «великі діла» навколо тебе.

Йде життя своєю ходою, лиш ти, дурню, ніяк не навчився жити. Скільки років прогайнував? Скільки нагод? Скільки гарних личок усміхалося до тебе? А ти обдурював себе, бо ждав чогось і сам собі не признавався, що ждеш її. І от діждався!

Вже нічого не чути. Тиша нестерпна, пекуча. Чи це любов так палить? Любов шляхетна. А це? Це заздрість — гидке, низьке почуття. Хтось прирівняв його до гадюки, і як влучно. Не пам'ятаєш коли, а ти вже на ногах. Де ті тихолази? Не тихолази, а шлапаки. Ступаєш як дух через їдальню до балькону, де вазонки і всячина. Звідси, може, чути краще, що в садку, чи де?..

— Не спите, колего? — голос Кисілевського з отомани. Він тут! Як добре, що темінь, і не видно спалаху сорому на обличчі.

— Не спитьсья...

— Багато завтра перед нами роботи. Здорово ми подискутували при вечері. Думаю й передумую. А завтра треба братися до діла. Мабуть, поїдемо далі, так каже Ліда. Ви знаєте справу... Італійські старшини в одному лісовому пункті недалеко від нашого партизанського табору. Зв'язкові вже повідомлені, що ми тут...

Треба вдавати, що йдеш у ванну. Який він нікчемний: Кисілевський тут, а Ліда з зв'язковими плянує завтрішні кроки... Звідси такий рух позад хати. Ось, мабуть, вернулася вкінці... Вже ніщо не порушує тиші, тільки чути, як, не поспішаючи, рівно тикає десь у сусідній кімнаті маятник, посуваючи час все далі за північ...

Ранком вечірні пригоди здалися неприємним сном. Соромно за себе. Вже він не піддається тим поганим почуттям. Не знає ще він себе, ніколи не спостерігав себе в такому стані. Нині вестиметься з Лідою, як з доброю знайомою, і нічого більше. Та його вчорашня ідіотична сповідь у кухні, як чистив срібло. Вона мала повну рацію, що викинула його.

Але випробувати постанови не було нагоди. Ліди не було зранку, знову аптекар вибачався, що залишить гостей самих. Він мусить бути в аптеці, бо люди приїздять здалека, з гір. Кинувся тиф й інші хвороби, треба помагати, чим можна. А гості нехай собі самі приладять сніданок, Ліда там приготувала все, тільки каву підогріти.

Отже вони самі, віч-на-віч. Така ситуація зближує, тут ти не на «лінії», та ще серед ночі. Ти вже досить часу провів разом, пора заговорити вільніше, інтимніше...

Вовтуження з філіжанками й тарілками, така роля господині, замість Ліди, наче продовження вчорашніх пригод, аж вкінці треба сісти. Солодкавий запах цикорію лоскоче приємно ніздрі. Час на слова, а їх нема. І таке враження, ніби в погляді Кисілевського легкий докір, або притаєна усмішка, невідомо чого.

— А ви таки в дорозі не призналися, що їдете до знайомих. — Кисілевський розмащував драглисте, жовтаве, як мед, повидло на скибку разового хліба.

— Давні то знайомі...

— Тим більше...

Мабуть, знову почервонів, як дівчина. Досадно, що так не вміє панувати над собою. Коли ж справи такі, що хвилюєшся непомірно.

— Панна Ліда розказувала мені...

— Розказувала вам? Що вона могла розказувати? Не мала вона про що розказувати.

Справді, могла. Шепотіли там піввечора. Для неї це — епізод, минуле, може, навіть пікантне. Було чим забавити гостя, посміятися з Маркіянця, з тої любови, яка не переступила меж звичайної дружби, припечатаної кілька разів краденим поцілунком, як у тій грі в «кляштор».

— Не мала, кажете. У всякому випадку, я слухав її дуже уважно. І дуже радий, що вона розкрила передо мною дещо з того, про що я не знав. Ми, мужчини, друже, будемо говорити відверто... Ви, мабуть, були у такій ситуації, коли не можете розкрити перед другою людиною всієї правди, щоб не

вразити її, не розчарувати. Це не обман, ви нікого не обманюєте. А змінити настрій і поведінку другої людини не хочете, щоб не завдати їй болю... Довідається вона про правду згодом, коли прийде пора... Вам скажу, бо треба, щоб розуміли: я подружив з одною дівчиною... Якби не війна і мої часті виїзди за кордон, ми вже побрались би... Бачите цей перстень. Це від неї, це не обручка, а така собі оздоба. Це її вибір. Для нас з Ларисою — це амулети. Трохи ми фаталісти, коли обмінялися такими перснями, але в війну фаталістів більшеа... Чудова вона дівчина, друже Валовий, може, колись і познайомлю вас з нею. Студіювала орієнталістику. Такі оригінальні заручинкові персні вибрала Лариса під впливом містики Сходу, що полонила Ларису вперше з сторінок Франкового «Мого Ізмарагду»...

Кисілевський колотив ложечкою застиглу каву, а з його обличчя легко було вгадати, як радий він з цієї розмови. І, Господи, чи він собі цього фармацевта не пригадає? Якось завжди недалеко розсміяної, неповажної Куриласівни студент у рогових окулярах... Як він не згадав? Та чи згадаєш, коли бачив за ті роки тисячі-тисячі облич, аж усе зливається в щось одне, безоблике...

— Дякую за сніданок, — перервав Кисілевський мовчанку. — Тепер, може, перейдемо до бібліотеки. Ще вчора я відкрив, що пан Курилас має рідкісну колекцію. Бачите, що зібрано від перелому двадцятого століття, «на грані двох світів», як ми деклямували з декалогу. Клясика німецька, польська, російська, чеська, наша. Латина, фармакологія, медицина. А тут, дивіться, стенограми з засідань віденського парламенту з участю наших парламентаристів з Галичини перед першою світовою війною. — Кисілевський гортав пожовклі сторінки великої книги і не відпускав співрозмовника, ділячися з ним думками, що родились у цю мить, свіжі, нові.

— Для мене це справжнє відкриття, — говорив він. — Як мало знає людина і як, не знаючи всього, готова зробити неправильні висновки. Це я про вчорашню розмову про

галицьке германофільство, щоб так сказати. Та розмова дала мені історичну перспективу і глибше розуміння ментальності людей цієї провінції. Легко судити, коли знаєш мало, і як важиш кожне слово, коли пізнаєш глибше справу... Відень!.. Берлінові бракує легкоти, граційности. А Відень з своїм бургом, з святим Стефаном перегукується з Парижем. Якась щаслива синтеза Півночі і Півдня, романського і германського первнів. І от, дивіться, у цьому недавньому центрі Європи лунала українська мова! Галицькі послы в віденському парламента! Скажіть, чи не поширені обрії? Чи може хто розуміти настрої й погляди людей цієї області, коли не знає її минулого? Глядіть, промова нашого посла — селянина з Бережниць, Старуха...

Кисілевський зачитався в стенограмах, і не догадуючись, як рад його співрозмовник, що може податися на самоту, щоб хоч трішки прийти до рівноваги по приголомшливому відкритті. Як добре, що нема Ліди; вона вгадала б зразу, що щось трапилось, вона вміє читати з його обличчя, як з розгорненої книжки.

Ліда, на щастя, з'явилася пізно, та ще й ведучи з собою своїх знайомих — молоде подружжя Грабців. Андрій Грабець — дрібний чоловік, з вусиком, наче пародією фюрерового, інженер-лісничий, тобто урядова особа, що видно з його зеленкавого мундира і зеленого капелюха з павиним пером. Вона рівна йому ростом, синьоока блондинка, з енергійними рухами. Пані Женя, виявляється, знає Кисілевського ще з академічних вечорів, що дає їй ніби право витягнути негайно Кисілевського з бібліотеки і посадити біля себе на отомані й говорити-говорити. При тому вона раз-у-раз поправляє рукою свої золоті кучері, що так чудово перекликаються кольором з її виразисто синіми, ніби вічно замріяними очима. Бідні жіночі створіння зовсім затратили голови коло того столичного Дон Жуана, бо і Ліда не витримала такої агресивности своєї приятельки, порішивши, що треба й собі інтервенювати. Нагода прекрасна, бо в кухню ввійшов Грабців фірман.

— Женю, Іван у кухні!

Виходило, що прийшов Іван по вказівки, що далі робити йому. Внизу стояла запряжена парою коней бричка.

— Приїдь, Іване, до нас о четвертій. Думаю, о четвертій... — кинула пані Женя і продовжувала перервану розмову з Кисілевським, не випускаючи його з свого неподільного володіння. — Дуже добре ви зробили, пане Кисілевський, що до нас заїхали на цю провінцію. Я кілька разів вибиралася до вашої столиці, але сама боюся, ще мене де схоплять німаки і на роботи вишлють. А чоловік вічно за сернами по лісу ганяється і для мене часу не має...

Хоч як гарно розбудовані вихідні позиції і для дальшої приємної розмови і навіть для можливої (таке подумалося) ескапади в столицю в товаристві Кисілевського, але тим разом пані Женя не мала успіху. Сходами з аптеки виринув ще один гість. Так, видно, тут і було умовлено, щоб не впало кому в око, що в Куриласів збираються люди, тож нового гостя впущено внутрішнім ходом. Людина була в сірому пильовику, обличчя осмалене сонцем і вітрами, у рухах помітна шпаркість, вся постать так випростована, що зразу догадаєшся: військовик у цивілю.

— Вітаємо, сотнику! — Кисілевський, очевидно, вже був повідомлений, кого ждати. — Ви, друже сотнику, прямо з наших зелених Карпат, так і видно по вас. Туди до вас їхав з нами майор Гаркун, здоровий такий дядя, славний артилерист, першорядний інструктор для вашої підстаршинської школи буде. Я мав нагоду познайомитися з ним на Волині і тепер у дорозі набалакалися доволі. Пождіть, він уже повинен би бути в вашому таборі.

— Ні, його ще не було, — ручкався гість з кожним і галянтно цілував руки дещо ошелешених пань.

— Мабуть, ви розминулися в дорозі... А скажіть, що тут діється з тим Ковпаком. Чи це правда, що його німці таки ввіймали?

— Не думаю. Ковпак був зі своїм загоном далеко від нас на схід, ми не мали з ковпаківцями жодного контакту.

— А в дорозі зв'язковий запевняв нас, що тут у місті держать у тюрмі самого Ковпака і його ад'ютанта. Вам відоме щось про це, пане інженере?

Заки відповісти, інженер глянув багатомовно на свою розпромінену дружину, оживлену присутністю такого товариства. У його погляді вона вичитала так знайоме їй мовчазне прохання, щоб уже пішли собі з Лідою, щоб лишили чоловіків самих, бо пора на розмову про різні таємні справи. Ах, як важко погодитися з тим, ах, ті справи!

— Перепрошуємо панів, — промовила Женя героїчно. — Ходім, Лідочко, в наше кухонне царство.

— Нам відомо, — почав інженер, зауваживши, що його дружина таки не причинила дверей, — що по бою під Делятином загін Ковпака розпорошився на всі боки. Більшість прорвалася на схід і на північ. Німці захопили в полон декого, між ними двох старшин, то я думаю, що люди беруть тих старшин за Ковпака і його ад'ютанта. Але ми маємо точніші інформації. Є тут такий гестапівець Ганс Фінкель, з колишніх швабських колоністів. На початку війни його забрали до Берліну і вишколили на спеца від жидівських й українських справ. Він тепер тих двох старшин завзято переслушує, бо певний, що один з них Ковпак. Аж йому сказали, що Ковпак старший віком, то він тепер певний, що це старшини з Ковпакового штабу, і мучить їх уже два тижні, щоб показали, де сховався Ковпак.

Думаєте, що Ковпак справді ховається в горах?

— Не вірю в те. Німці прочесали гори й вернулися з нічим. Тепер акурат заквартирували в місті, в касарнях над рікою.

— Отаке воно... Наварив Ковпак німцям пива. А що з тими італійськими старшинами? Де вони тепер, друже сотнику?

— Вони в наших руках. Я говорив з ними, але біда розмовитися, як знаєш тільки трохи латини і то все, а вони навіть по-німецьки не вміють настільки, щоб точніше довідатися про справи. Просяють, щоб їм допомогти перейти через Австрію до Італії. То мусять бути якісь впливові люди, видно з їх поведінки і манер. Тому ми повідомили про все

провід. Один з них каже, що знає людей в італійському уряді, він з самого Риму.

— Італійці, італійці! Мама мія, маємо ми їх і на Волині, — говорив Кисілевський. — Один такий Гранді, ходить усміхнений, як дитина, ніби він не на воєнному терені, а на естраді в Міляні. Гранді також з самого Риму, дав мені свою адресу, просив приїхати, як скінчиться війна. Бачите, який оптимізм у цих людей. Вони дуже приємні в розмові, багато обіцяють, але що за користь? Вони можуть допомогти нам там, де ми вже самі собі дали б раду, бо там бували. Але як перейти через стільки країв і фронтів?.. Ми маємо свого чоловіка, він у мундирі і з документами старшини організації охорони шляхів Тодт. Має зв'язки з одним віденським підприємцем, який буде для війська фортифікації десь над Адріяτικοю... Можливо, що й ваші старшини стануть нам у пригоді. Кажете, що один з них знає членів італійського уряду. Коли можна побачити цих старшин?

— Можемо їхати навіть сьогодні.

— Поїдемо завтра, чи не так? — звернувся Кисілевський до Сумика.

Важлива розмова урвалась однак несподівано, бо щілина в кухонних дверях поширшала. Інженер Грабець зідхнув безпорадно: не витримала його дружинонька. Ясні очка, невинні, як у дівчинки, заясніли в щілині, потім двері відчинилися ширше.

— Панове так заговорилися, — промовила пані Женя. — А час на перекуску. І, крім того, тут є одна нова справа, одна пропозиція...

Інженер Грабець витрушував попіл з люлечки, постукуючи невдоволено, але безуспішно; Женя вже посеред вітальні, у своєму синьому костюмчику, зграбна, вертка і чарівна.

— Панове, маємо нову пропозицію. Тут пан Кметь приніс квитки на сьогоднішню виставу в театрі.

— Виставу відкладено! — заперечив інженер.

— І зовсім ні! — Женя майнула вахлярем рожевеньких квитків. — Пане Кметь, правда, що вистава відбудеться?

Повнолиций, повнотілий мужчина під тридцятку, у розстебнутій на грудях кратчастій сорочці, вітався з усіма піднесеною рукою, якимось фамільярно, самовпевнено, а від усієї постаті дихало ситістю.

— Вистава буде напевно. Її відкладали через того Ковпака. А нині штурмбанфюрер Фінкель несподівано повідомив, що вистава має відбутися, аби люди не думали собі, що німці бояться, що тут якась паніка. То, прошу вас, місто повне війська. І ще угорці переходять через місто. То я взяв більше квитків, хто хоче, хай іде, шкода не бачити тої штуки. Навіть на села дали знати.

— І тут театр? — чудувався Кисілевський. — Війна і театри. Оригінально. А яка ж це вистава?

— «Шаріка».

— «Ша Ріка»?

— Ви не чули про «Шаріку»?

— Признаюсь щиро, не чув. І з безмежного подиву на вашому личку, пані Грабець, догадаюся, що це мусить бути якийсь шедевр на рівні з «Кармен», «Макбетом» або «Севільським циркульником».

— Не жартуйте, пане Кисілевський! Ви на правду не чули про «Шаріку»?

— Ні, не чув. Оглядав недавно «Тріумф прокурора Дальського», подивляв Блавацького в ролі Гамлета, бачив «Облогу». А про «Шаріку» не чув. Це напевно якась галицька клясика в роді «Сатани в бочці», «Сватання в нецьках».

— То така оперетка з часів перебування Українських Січових Стрільців на Угорщині за першої світової війни.

— Чудово. Перший крок на Балкани... — Кисілевський урвав фразу, бо з бистрого погляду Грабця збагнув, що тут треба мовчати.

Інженер Грабець справді витягнув відрухово люлечку, знак, що хвилюється з приводу несподіваного пляну відвідин театру.

— Я все таки сумніваюся, чи вистава відбудеться, — заговорив він.

— Напевно відбудеться, — запевнив Кметь, — то мені приніс квитки сам секретар крайсландвірта, Карл Гайдук. Приніс і каже, роздайте своїм знайомим, бо шкода, якби не бачили вистави. З сіл також приїхали вчителі, солтиси і взагалі селяни.

— Бачиш, бачиш, — пані Грабець потрясла вахлярем квитків і додала докірливо. — А ми були б прогавили виставу, єдину виставу за тих кілька паскудних років війни!

5. ПОДВІЙНИЙ СПЕКТАКЛЬ

Довго потім вертався кожний думкою до того вечора, пробуючи розгадати, як дійшло до трагічних подій, і чому ніхто цього не передбачив.

Нарад уже не продовжувано. Панове гуторили собі за обідом, справді щедрим, бо прийшла несподівана допомога для пустих комірок Куриласівни. Не дарма Кметь — директор Союзу Кооператив чи там «бази». Через його руки за воєнної пори переходить усяке добро. І з ким то він не знається: жандармерія його, Кріпо його, Гестапо з ним. І селяни, як привезуть продукти на здачу, побачивши директора Кметя, якось забувають, що рештки вигребли з засіків на здачу. Пожартує з ними Кметь, роздасть пляшки горілки, ніби ставить дядькам свій могорич, — а це ж єдина німецька заплата селянам.

Дивне тільки, звідки Кметь знав, що в неї гості, — подумала Ліда. — Кметь, правда, в тереновій сітці, але про сьогоднішню зустріч він не повинен би знати. І квитки приніс. Карло Гайдук роздав, той фольксдойчер, що до неї давно залицявся. Надто багато уваги нараз... Але шинка! Давно такої не коштувала. І м'ясива і сала. І угорський ром пахучий.

Портатися коло того треба самій, бо Женя, як тільки приїхав фірман, помчала назад додому переодягнутися в вечірню сукню. Приємно заставляти стіл, як є чим. А втім, панове наче не помічають, які присмаки перед ними. Гомін розмови, репліки переплітаються з спогадами й усе іншими новинами. Ще про несподіваний рейд загону Ковпака, і як місто готувалося до оборони, бо пішла чутка, що Червона

армія прорвала фронт і вже на Збручі. Про десант альянтів в Італії, про арешт Муссоліні і одчайдушне його визволення німецькими парашутистами.

Тема забулювалася за тему, і даремно ждати, що мовці втомляться, що, може, Іванко підведеться від столу, і буде нагода поговорити більше насамоті, як вчора ввечорі. Була приємна розмова, але багато в ній щось не так. Хочеться говорити більше, заспокоїти свої сумніви, коли ж Іванко сидить вигідно, і хоч помітив її намагання заманити його набік, хоч відповів чемною усмішкою на її погляди, але розмови не кидав, аж здалося одну мить, що якийсь він став далекий, не той. А може, це його захоплення політикою і взагалі пристрасть до дискусій. Ах, ті мужчини-гіпокрити, ухитряються говорити на високі теми, і виходить воно поважно, важливо, а, вкінці, все те — балачка.

Заслухався її «дипломат» у розмові з інженером, що плянували німці робити з нашими лісами, як прицмокували гітлерівці з захоплення, задираючи голову вгору, щоб поглянути на вершки струнких, рівних, як свічки, карпатських смерек. Знов же, сотник Гонта в дискусії не дуже бере участь, мовчазний і стриманий. А Маркіянцьо якийсь дивний-дивний, таким його ще не бачила. Ніби чимось безмірно врадуваний, і ту радість несила скрити. Чого так радіти? Що сталося раптом? Гляне на неї крадькома і бентежиться... Щось нерозгадане, чомусь тривога на душі.

Дарма щось далі плянувати, бо вже вернулася Женя, влетіла в хату, а за нею по хвилині з'явився фірман Іван. На появу фірмана інженер підвівся, відібрав у фірмана батіг і поставив у куті та заходився пояснювати щось фірманові, висилаючи його кудись.

Гостей довелося покинути самих, бо Женя вимагала виключної, неподільної уваги. Як виглядає її сукня? Зелене з чорним — такі «зварйовані» кольори собі вибрала тому кілька років, не знати чому. Затемна? Але зелене погідне. Трохи затісна? Чи то вона на цих «цузацах» погрубіла, чи старіється? Але не зле виглядає, правда? Шкода, що не вшила собі нової, а

могла, бо мануфактуру Андрійко міг роздобути, тільки не дбала. А та смердить нафталіною. Понюхай. Нафталіна і стара перфума. Б-р-р. А Мартуся там з Параскою, то добра дівчина, допильнує. Брати Мартусю на виставу не можна... Ба, а ти як? О, ти в тій своїй комбінованій — золоте з чорним — чудово виглядаєш. Але гостей маєш. Ти мені навіть не сказала, що Қисілевський приїздить. Такий важливий зробився, то кавалок хлопа... А маєш ще яку яснішу помадку, о таку, таку.

Потім їх очі потонули в глибині магічної площини, що від початків історії стала повірницею жіночого роду. У масивному люстрі, в оріхових рамах стояли вони тепер як на вдалій кольоровій фотографії, — милуючися собою та порівнюючи себе нишком, поки раптом не виринуло між ними заклопотане обличчя інженера, і його руки лягли тепло, ніжно на жіночих плечах.

— Мої дорогі пані, гості вже йдуть...

— Що? — Женья обернулася рвучко і дивилася на чоловіка безмежно здивована. — Як? А ми не йдемо всі разом?

Грабець помовчав. Треба сказати «ні», і не може. Вже давно-давно не бачив свою дружину такою чарівною. Стоїть перед ним його любов, як відсвіжений, відмолоджений привид минулого. Лише жінки здібні на такі імпровізації, бо ще годину тому і не думалося про щось подібне. Війна, жахи, трагедії — все поступається під жіночим доторком. Яка вона чарівна! Та сама дитяча безпосередність, яка так вразила його, коли віднайшов свою «долю» в дитячому садку в подільському селі, у колі дітвори. А потім одруження, перехід до міста, театри, кіна, кадри буйного, повного життя перед катастрофою, перед війною...

— Женю, ти знаєш...

— Знаю, знаю, — її уста тремтіли. — Знову конспірація, обережність. Яке огидне життя: НКВД, Гестапо, арешти, вивози, переховування в знайомих... І нема кінця... Ну, ходімо, — вона ступила в вітальню, і її личко проясніло, бо відчула, як очі всіх зупинилися на ній, як дивуються й милуються, і навіть сухий сотник Гонта якось змінився, ожив.

— Я хотів би, щоб ми могли піти всі разом, як тут стоїмо, — промовив Грабець. — Але треба інакше. Ви, пане сотнику, вийдете через аптеку. Ви друже Валовий, місто знаєте, мене поінформували. Отже підете обидва з другом Голубом, маєте добрі документи. За вами, на всякий випадок, буде йти охорона. По виставі вертаєтеся сюди.

Яке все недоладне, не так, як мріяла. Навіть не прощаються, бо чого ж прощатися, коли всі вернуться сюди... Іванко вже коло дверей з Маркіяном. Ще оглянувся, наче відчув на собі її погляд, усміхнувся навіть бадьоро, кивнувши рукою всім, їй і всім!

Одягнутися тепер самій, допомгти одягнутися батькові і треба поспішати, бо інженер вже жде внизу.

— А де Іван? — здивувалася Женя, побачивши інженера з віжками в руках.

— А я що? Сідай, сідай з паном Куриласом, а ви, панно Лідо, до мене... І дивіться, що діється, недалеко заїхали ми, спізнаємося.

Треба зупинитися і мимоволі приглядатися: тягнеться валка угорських фургонів, гармати на кованих колесах. Вздовж валки проїжджає на коні старшина туди і назад, наче хоче похизуватися перед жінками.

— Не маєш чого парадувати, — говорить інженер. — Посікли вас совети на котлетку під Курськом. Вертаються недобитки. Гонведи, гонведи! Пам'ять про ваші шибениці ще жива на Підкарпатті з минулої війни. Та їдьте вже в чортову пропасть...

Вкінці валка просунулася. Очевидно, що запізналися вони, бо перед театром пустка, тільки тут і там жандарми та військовики чогось стовбичать. Вистелені сходи на балкон, і з кожною східкою виразніше чути музику. Заяснила сцена барвистими постатями. У льожі м'яко, музика й ота м'якість заколискують і заспокоюють, приглушують якусь незрозумілу тривогу.

Йде «Шаріка» — стрілецька романтика... А вони тієї романтики вже позбулися, — думки інженера Грабця пішли

чомусь не тією колією спогадів. Вони ведуть бій з ворогом уже прозаїчно. Воюють маслом. Банка молока, доставлена українським селянином до української молочарні, являє собою таку саму загрозу для Речі Посполитої, як бомба підпільника. Ясно, що так. Національна свідомість виростає таким чином — раз. Національна солідарність прищеплюється й випробовується — два. Польський гріш іде в українські руки — три. Український інтелігент, позбавлений можливості дістати якусь державну працю, здобуває свою життєву базу в своєму промислі — чотири. І є вигідне маскування для підпільної діяльності — п'ять.

Та чи ви думаєте, що на тому кінець? — бравурні маршові акорди стрілецької пісні перемішалися з словами, що оживають у пам'яті. Карбує їх рудоволосий Антосьо в крамниці «Маслосоюзу», куди зібралися на сходина п'ятки. Міють центрофуги і баняки, хто витирає шматами, а хто так з щіткою в руці, щоб ніякий шпїцель, як з'явиться несподівано, не догадався, що воно справді.

Нехай живе чотирипелюсткова конюшинка — торговельна марка «Маслосоюзу». У ній наша сила, та це ж об'єднано понад три тисячі робітників, організаторів й інспекторів, а за ними мільйон дядьків-доставців. Господи, які можливості зарисовувалися перед Антосьовими очима! Масло з чотирипелюстковою конюшиною вислано до Англії. В одному тільки році його експортовано туди три з половиною мільйони кілограмів, крім яєць і сиру. І візьміть таку можливість, що це масло попадає на стіл члена Палати Лордів. Снідає лорд і не вірить своєму язикові, плямає і не вірить: відколи Британський острів Британським островом, ще такого масла не куштував! Його марка «2МС» і чотирипелюсткова конюшина. Продукують його українські молочарі в Галичині, яку ми присудили безсоромно полякам, хоча українці воювали за свою державу і варті її мати!

Кінцеві акорди музики, злива оплесків, заясніли світла. Очі Жені заплакані, — вона переживає все глибоко. І він коло неї такий, тільки сьогодні чомусь все те не захоплює його,

якась тривога на серці... Куди все йде? Нема пелюсток конюшини, дотепний Антосьо в концентраку в Авшвіці, і сам англійський лорд загрожений смертельно на своєму острові зубами свастики... Перекотилася свастика по всій Європі, і ось спинили її, обломлюють страшні зуби. Кінець недалеко. Але актори грають ще свої ролі, ніби нічого. Синіють густо у залі мундири жандармів і військових, що чомусь зацікавилися українською опереткою. Дивно, сам штурмбанфюрер Гайнріх тут у першому ряду, перед сценою. І Фінкель тут, й агент кримінальної поліції Вільгельм Румак, і сам крайсландвірт Рудольф Кнавс. «Крайсландвірт» — «хазяїн округи», головний гайдук на всі села. Баварський дядько очистився від гною, одягнув темний мундир з нашивками, шапку з орлом. Глянцовані чоботи, білі рукавиці, що ховають великі, як граблі, набряклі руки. Кнавс має навіть авто до роз'їзду по селах, щоб пильнувати здачу контингенту продуктів для Райху, але воліє візок. Почав останньо цікавитися расовими кіньми, звідси ближче знайомство, з тієї нагоди Кнавс навіть раз відвідав Грабців, відкриваючи напідпитку і частину своєї біографії, а решта виписана і на руках, і на всій шкірі, і на червоному носі.

З Кнавсом його секретар, Карло Гайдук. Це він квитки на виставу дав Кметеві, гм... Що це за людина? Кажуть, ходив до української гімназії перед війною і навіть приятелював з нашими, а тепер він «фольксдойч», бо мама — німка, а щодо батька — невиразно.

Коло них пані Маковська, Кнавсова симпатія. При нагоді буде хвалитися, що привела крайсландвірта на українську виставу, такий великий ніби осяг.

Тут і там темніє мундир українського поліція. Є, очевидно, отець Невицький з їмостю та своїми, розквітлимими, як півонії, донями. Є вчителі торговельної школи, є працівники з допомогового комітету. Голів-голів... Все жде зворушено дальшої дії, жваво розмовляє. Українські музики не вмовкають і серед брязкоту зброї! — підпливло гірко під серце. — Аякже! Час нещадної війни, а ми спромоглися на... оперетку. Що ж,

недавно ми спромоглися на ще оригінальніший подвиг: коли на фронтах змагалися мільйони в кривавих зударах, ми теж змагалися... в конкурсі крайових хорів! Народ з пташиної породи. Зеренце, галузка, сонечко — і вже співає. Сполохають вибухи бомб, так перелетить на друге дерево, почистить дзьобик і знову ціп-ціп, ціп-ціп!.. «І шумить, і гуде, дрібний дощик іде...»

— А де... вони? — шепіт Куриласівни сполохав роздуми, і аж наступної миті інженер догадався, що Ліда питається про гостей. Де вони, і сам не знає, хоча вже кілька разів пройшов уважно поглядом усю залю. Сотні голів, хусток, лисин, беретів, а наших не видно. Може, десь збоку, під бальконом. Збіг би вниз, але вже пізно, вже зараз почнеться вистава, бо строять музиканти скрипки, помахують смиками, перегортають ноти. Вдарили вже перші акорди, гаснуть світла, розсувається поволі куртина...

Звичайно, ані автор, ані режисер і не уявляли собі, що спектакль можна заграти ще інакше. Саме пролунали перші репліки акторів, коли в залі зчинилася метушня. Видці почали схоплюватися з місць і перти до виходів, але їх затримувано. Пролунала грімка німецька команда, бахнув оглушливий постріл, за ним другий. Заясніли світла, і вже серед суматохи видно, як несуть когось у бічні двері, видно, раненого, а жандарми відштовхують людей від дверей і вимахують зброєю.

На сцену, між переляканих акторів, вистрибнув штурмбанфюрер Гайнріх і навів револьвер на публіку, вигукуючи погрозливо.

Наскок на театр, засідка. Облава, така знайома картина з війни. Але тут облава небувалих розмірів. Голос Гайнріха надривний, і рухи рвучкі, ніби справді зараз почне стріляти навмання в натовп, коли не затихнуть. У могильній тиші чути його короткий наказ, щоб усі жінки негайно покинули залю.

— Андрійку! — шепотіла Жень, тулячися злякано, як дитина до батька. — Андрійку, що це?

— Не знаю. Когось шукають, облава. А ви йдіть, поки час.

Панно Лідо, виходьте, так зможете допомогти нам, як буде треба... Але, я думаю, що за кимось шукають. Ну, ідіть! Женю, не бійся, це тільки облава...

Гостре почуття болючої розлуки, останній погляд, в якому хотілось би не зрадити свого хвилювання, заспокоїти і одночасно запам'ятати дороге обличчя, може, на день, може, на роки, на вічну розлуку.

Натовп внизу в залі розділюється, зарясніли хустки і жіночі накидки при входах, вже і капелюшок зелений біля дверей... Ще оглянулася... Тепер усім наказ зійти з балькону і льож. Старий Курилас обезсилів, ледве долає східку за східкою. Вже вони внизу, де жандарми формують у чергу. Підходять люди по одному на сцену до Гайнріха. Кивне німець рукою праворуч і сходить людина потойбіч зі сцени в залю, у бічні двері; кивне в другу, і щезає людина за кулісами.

Пішов уже аптекар, тепер його черга. Б'є грубий Фінкель по кишенях і приглядається до «Кеннкарти», ніби вперше бачить інженера Грабця. Східці, сцена. У Гайнріха під очима темні кола, на обличчі вирізнилися шрами, ніби смерть, що вишкірилася труп'ячою головою на його шапці, подряпала його у грі. Нетерплячий рух рукою праворуч зі сцени. В'ялість у ногах, аж треба вхопитися за бильця сходів, сходячи вниз, у двері, у пійтму вечора.

6. ЗВ'ЯЗОК З ПЕРЕРВАМИ

Знову торохтить підвода по крутих і обривчастих дорогах «лінії», знову ніч у дорозі, і ніяк погодитися з думкою, що це дійсність. Адже ще тому кілька днів так бадьоро прямували на Підгір'я, з важливою місією, вели розмови, плянували, а це вертається... сам один.

Повний розгром! Наскок на театр, наче велика пастка на необережних людей. Заарештовано понад сотню осіб, багато між ними вчителів, інтелігенції й сільського активу... Не дався в руки тільки старий бойовик, сотник Гонта, ранив жандарма і вирвався з рук.

Ліда і Женя ждали під будинком на своїх, перебігаючи від дверей до дверей, поки не збагнули, що випускають із залі в бічні двері. Поволі, наче з великого млинового коша зеренце, — випадала в цей отвір людина за людиною і котилася в провулки, швидше від проклятого місця... Ось папа! — Ліда припала до батька. Може, крапель? Вона захопила з собою на всякий випадок. Не треба, не треба, все добре, доню, все добре... А де Андрійко?.. Напружене чекання, і яка радість: він! Розглядається незвично в темряві, і вже він у тремтючих обіймах...

Тепер відрухово якось пішли в напрямі залишеного на другій вулиці візка. І зупинилися; Ліда не ворухнулася, з поглядом на злощасних дверях.

— Лідо!.. — Женя вмовкла, збагнувши з жіночою догадливістю все те, що серед розмов і гамору гостини в Куриласів не впадало так в очі, що приховувалося дискретно для себе, а тепер уже не можна його приховати. І вона

мимоволі здивилася сама, подумавши, як людина в хвилину небезпеки забуває про багатьох, пам'ятаючи тільки про себе та найближчих. Ах, і їй не байдуже; як хотілось би побачити, що зараз вирине з дверей висока постать Кисілевського, підійде до них широким кроком, щоб з першого слова схарактеризувати по-своєму влучно всю їхню пригоду, яка вже ніби за ними, вже ніби йдуть разом у затишок садиби Куриласів продовжувати цікаві розмови...

Щораз рідше випадає зеренце з млинового коша. Вже довго не видно нікого, а ніхто не поважиться озватися.

— Пане інженере! Ви їдьте, — промовила Ліда рівним, надиво спокійним голосом. Завезіть папу додому, а я ще пожду...

— А леж, панно Лідо...

— Їдьте!

У її голосі прорвалося тепер таке крайнє хвилювання, що покорилися, пішли. Ждати з Лідою лишився Маркіян.

Незвичайне це було чекання в гнітючій мовчанці їх обох. Ах, скільки можна б сказати, які теми, Лідочко, які історії. Якби ти знала правду, всю правду тепер, що ти не одна. І що даремні твої побивання за цю людину!..

Лариса! Амулет з деревом життя. Забобони. Вона там, у столиці десь, нічого не знає. А він навіть не довідався про її адресу, навіть не знає її прізвища, бо і не подумалося тоді, у розмові з Кисілевським, що таке може вийти... Дати знати Ларисі, і вона з'явиться тут. Все вийде наверх. І що? Радіти йому з цього приводу?.. Куди, куди пішли його думки у тому мовчазному чеканні!

Тоді потойбіч театру загуркотіли раптом мотори автомашин. Наче примари, вони маневрували назад, упритул до бічних дверей, освітлюючи сліпучим снопом світла самотню пару. Два жандарми підійшли швидко, вигукуючи вже здалека погрозливо: що вони тут роблять, і чи хочуть, щоб і їх посадити під брезент.

— Геген зі! Шнель, шнель!

Все було таке ясне. Забирають заарештованих вантажни-

ми автами до тюрми, вже видно, як пропихають крізь двері перші жертви... Пішли тоді мовчки... Ліда, може, плакала, ні, не заплакала; ця дівчина, мабуть, не вміє плакати. Не знає він її ні трішки... Твердь і впертість... А як повелась би вона, коли б раптом довідалася всю правду про Ларису?..

І ось їде він з важливим завданням від Куриласів, від Грабців, від громадян: везе список заарештованих і меморіал до столичного допомогового комітету, щоб інтервеніювали в самого губернатора Вехтера. Важливе доручення. Знаю, знаю, Лідочко. Від тебе спеціальне прохання, хоч ти не промовила ні слова, висловивши все поглядом, що в ньому і розпач, і прохання: зроби все, що в твоїй силі!

Зроблю, зроблю. Сумик відчув, як зволожилися очі, тепла хвиля піднялася в грудях на спогад про Кисілевського. Чудова людина, майже комічна з своїм нахилом до безконечних дискусій, але яка жива, яка щира! Яка велика втрата! Як порвані їх пляни зустрічі в горах з італійськими старшинами, хто ж підійме тепер кінці?..

Мама ніби прочувала навіть хвилину його раннього повороту, бо сама відчинила йому двері. З першого погляду вона вгадала, що щось не гаразд.

Не гаразд, мамо, не гаразд, — він змивав пилюку по втомливій подорожі та, переодягаючися, розказував обережно, що сталося в театрі... І чи мама знає, в кого з українських родин є дівчина на ім'я Лариса?

Мама на те питання стрепенулася і задумалася глибоко, ніби гляділа на старезне генеалогічне дерево, розлоге гиллями і гиллячками переплетених галицьких родів — попівських, старовинних шляхетських, навіть княжих-боярських, обрубаних жорстоко, обчімханих то в усобицях, то татарами, то ляхами, то уграми, то москалями, і знову продовжуваних новими паростями, новими вітками... Лариса була в Тишовницьких, також Лариса в Турків... Лариса... А що? — материні очі повисли на його устах, ніби питали: а що з

Куриласівною, сину? Їхав ти, а я так тішилася... Не підтримаєш маминих надій?

— Це, мамо, наречена одного заарештованого друга. І чи могла б мама дати знати Маркові, що я вже вернувся? Марко остеріг мене, що їх хата під обсервацією Гестапо і, може, Польської Армії Крайової, отже мені заходити туди недобре.

Мама вернулася з тривожними вістками. Марко виїхав надовго, а в місті між нашими неспокій. Поляки виготовили список визначних українців, яких мають ліквідувати. На списку має бути Шумський... Вже замордували декана Ластовецького і професора Ялового... Загрожений доктор Панчишин і ще інші...

Треба йти самому шукати зв'язку. Під низькими осінніми хмарами місто злиденне, чуже, як переїзна станція; скрізь дороговкази комендатур, армій, штабів, і «штрассе», і «пляц» наїженим, як хребет птеродактиля, гутенберговим шрифтом...

— Юде? Біст ду Юде? — масивні жандармські груди, покриті бляхою і ременями, заступили раптом дорогу, а з-під шолому виглядало обличчя, набрякле ненавистю.

Сумик заперечив якимсь непевно, наче сумнівався щодо свого безсумнівного арійського походження, а одночасно мигнула думка: невже Ядзя вже донесла кудись, що він пропадає. Візьмуть на Лонцького, де сотні друзів мордує Гестапо. Прийшла на нього черга. Але ні, вони подумали, що він жид, їм треба документів.

Є «Кеннкarte», є «Арбайтскарте»... Арієць! але жандармська рука ще мене документ і в очах під шоломом недовір'я. Може, захочуть на місці перевірити його арійські ознаки і запросять у бічну браму, як колись намагалися зробити з ним польські студенти під час погромів.

— Геген зі!

Поволі вертається спокій, хоч не зовсім. За цих кілька днів ніби відвик він від рідного міста. А може, змінилося так багато? А може, днина така фатальна для нього, бо ось даремне жде під кам'яницею, де Марко визначив для нього

резервовий зв'язок, на всякий випадок. Тут зв'язкова Дарія... І Дарії нема. Обличчя жінки в щілині брами пройняте недовір'ям, уста шепочуть щось, чого добре не розуміти.

Куди тепер іти? Аж дивно. Уявлялося чомусь, що організаційна сітка працює справно, як його «шафгавзен». А воно не так. І куди тепер? Хіба в харчівню, біля театру? Згадував Марко, що там мали гарний зв'язок...

Запах пряженої цибулі й квашеної капусти веде непомильно в їдальню. О Боже, він знову між театралами, щоб не скінчилося новою халепою. Актори саме покріпляються між пробами. Дивний це народ, що у вічній підміні життя акторською грою загубив межу між дійсним й уявним. Самообман! Гашиш мистецтва, ніби зійшлися наркомани. Тут сьогодні атмосфера Стретфордського чародія, тут його влада. Мудрий Фальстаф прорікає свою чергову сентенцію над тарілкою гречаних голубців... Гамлет, увійшовши поспішно, прямує до бічного столу, худощавий, високий. Гострі риси обличчя видно ще чіткіше, глибоко осаджені очі, опукле чоло... А який знаменитий був він у ролі Максима в Стефаниковій «Землі». І чи хто зумів створити кращу креацію Юди, як він в «На полі крові»?..

Але не до того тепер. Як потрасти на зв'язок? Де тут ті вічні конспіратори, куцоногі, відземкуваті, таємниче позираючі селюки, що їх так легко помітити і виловлювати навіть невинному окові? Ось один такий...

Людина, наче почувши на собі важкий погляд, або за звичкою бути вічно насторожі, чи за тобою не слідкують, обернулася раптом, і Сумик розвів з несподіванки руками на вид давнього знайомого, ба, друга з підпільної епопеї.

— Славку, це ти? Що за зустріч!

— Ага, зустріч... — приятель подав руку, але в ній чомусь не було того дружнього стиску; рука опала мляво.

— Що ти тут робиш?

— Що роблю? — тепер в очах друга неприховане здивування і чужість, аж подумалось, що, може, справді поставив недоречне питання. Ясно, що людина з якимсь там

організаційним завданням. Славко Котула! Та це ж фанатик, яких мало. Хоч якось за тим фанатизмом, здавалось, крилося щось інше, ніби надмірна амбіція, бажання вибитися вгору, мати владу. Так, владу...

— А де ти був той цілий час? — питався Котула, присівши біля столу в кутку.

Сумик помовчав збентежено, бо здалося йому нараз, ніби його взято на допит. А може, справді, має підставу Славко запитувати, бо відірвався Маркіян Сумик від друзів надовго. Йшли друзі, коли впала Польща, за кордон, втікали на захід. А він не пішов, не міг покинути матері, вона ж не погодилася виїздити. Та й його самого стримувала думка: як можна кидати рідну землю? Може, комусь з друзів потрібно покинути рідну землю, бо тут знищать зразу, але він не піде...

— Я був тут... за советів весь час. А ти? Якось не пригадую собі...

— Не пригадуєш... Гм... І що ти тепер робиш?

— Шукаю, Славку, зв'язку... Важливі справи, дуже важливі. Конечно потрібно мені зв'язку.

— Потрібно тобі зв'язку?

— Так, і я радий, що тебе здибав... Маєш тут кличку...

— ...то така твоя кличка?... Такої не знаю... Але, знаєш що, ходи зі мною...

Їх кроки по брукові швидкі, якісь приспішені, аж подумалося, що так легко впасти в око декому з тієї різношерстої юрби, густо перетиканої людьми в мундирах і без мундирів та з спеціальними завданнями. Не в'яжеться між давніми друзями з одної п'ятки розмова, ніяк тут і розмовляти, а цей хід хвилює і розворушує спогади, і приневолює ще чіткіше усвідомити собі, як відбився він, Маркіян Сумик, від своїх, як якось іншими дорогами йшов... Рік минув тоді в новій дійсності, як кошмарний сон, з мітингами, парадми приєднання Західньої України, виборами, вивозами, арештами, щоденною тривогаю, поки не вибухла знову війна.

— А куди ж ми йдемо? — порівнявся Сумик з другом, бо зійшли в бічні вулиці, в лябіринти провулків.

— А на ...зв'язок.

Відповідь Котули коротка, уривчаста, і більше ні слова. Може, так і годиться, але почуття чогось невиразного, неприємного не зникає... Давно не був він уже на зв'язку. Прихід Марка — це найперше приятельська зустріч, а не організаційна. Ні, таки й організаційна, адже дав кличку і зв'язок. А кличка не та, Котула її не знає... Що там у тій організації діється? Спори, братовбивство... А його ізолювали. Чому? Чи читають його думки, що не з усім погоджується? Чи якась тінь підозри впала на нього? І завіщо?..

Здогади й неприємне почуття розвіялося нараз, коли Котула якось несподівано прихильно кивнув головою в бік знайомої крамниці з взуттям.

— Зайдемо сюди.

Крамниця з взуттям — опірний пункт підпілля. Кругленький і добродушний з вигляду її власник, чи там керівник, «тройгендер», пан Маївка, вітається милою усмішкою і зразу щезає з Котулою за полицями, в задній кімнаті на якійсь таємній розмові.

— Пожди тут, — вернувся вкінці Котула. — Іди в задню кімнату. Я скоро вернуся...

— Прошу, пане, посидьте тут, — на обличчі «тройгендера» та сама приємна усмішка, але погляд очей пильніший, ніби хоче «тройгендер» приглянутися уважніше до гостя.

Взагалі якось усе таке... Сумик сів у кутку, між полицями з взуттям, і пуделочками, і всячиною. Входить знову у світ підпілля. А забулося багато з того. І змінилося дещо, хоча пісня все та. І як давно, так і сьогодні кроки по бруку швидкі й обережні, по провулках, по сходах у цю мить, у цьому великому місті. І чим більше тих кроків, чим густіше змережане ними окуповане місто, тим краща в їх відлунні запорука завтрашнього дня. Не хвилюймося! Терпіння, терпіння... Місто наше, буде наше:

А тут на міста і хутори ми
Залізну накиннули сіль,

Тут скрізь наше військо незримо
У хижих залагах стоїть...

Дивно, як Олег полонив його своєю поезією, як заповнив усю душу, як часто думає його рядками й деклямує собі самому, бо ці рядки — як невичерпне джерело сили, як оновлення й допомога душі, втомленій недоладно складеними революційними програмами й бляшаною патетикою:

Захочеш і будеш. В людині, затам,
Лежить невідгадана сила.
Зрослась небезпека з відважним життям,
Як з тілом смертельного крила.

І легко тобі, хоч і дивишся ниць,
Аби не спіткнутись ні разу.
І нести солодкий тягар таємниць
І гостру петарду наказу...

У цьому місті він виростав, а з ним росла легенда нового непокірного покоління... Тут недалеко, за ратушевою вежею студент Степан Федак стріляв 1921 року в маршалка Польщі Юзефа Пілсудського. Там 1924 року полетіла з руки підпільника петарда під карету президента Речі Посполитої Станіслава Войцеховського...

Постріли не вмовкали, все міцніша була віра, що від пострілів настане кінець неволі, кінець зненавидженої держави. А його не було... Пишні улани, «хлопці мальовані», співаючи, наче на воєнці, їхали галицькими селами, тратували людей кіньми і демулювали читальні «Просвіти» та кооперативи...

В'язниці наповнювалися по береги сільською молоддю, студентами... Патос революції треба було висловити в досконалій формі, і тоді прийшло захоплення словом. Маланюк, Липа, Антонич... Полонив Бажан своїми «Будівлями». Та даремно ждати звідки чогось більше... Будівлі

розсипалися, падали разом з руйнованими соборами. Де відповідь, що далі?

Що далі? — це він уже розмовляє з Олегом, по несподіваному знайомстві і зближенні. Що далі? Далі боротьба, боротьба не словами!

Нащо слова? Ми діло несемо,
Ніщо мистецтво і мана теорій!
Бо нам дано життя знайти само
В красі неповторимій і суворій...

— Підемо!

Сумик стрепенувся, підвівся насторожено. Котула стояв перед ним, якийсь ніби не той, у півсутінках кімнати, тільки голос той, з холодним відтінком.

Отже треба знову йти кудись далі, наче ближче замкової гори. Хоча це і не так далеко, бо Котула несподівано повернув у широкий під'їзд якоїсь кам'яниці, ще праворуч, далі прямо півтемним коридором і вгору сходами на поверх.

На поверсі два молоді чоловіки. Очевидно, це тут, це боївка, охорона, чи що. А погляди молодих людей неприхильні, аж ніяково.

— Прошу, — відчинив Котула двері до якоїсь квартири.

Кімнати аж у глибину рядом. Дорога, вибаглива обстановка насуває думку, хто тут живе, до кого його ведуть.

— Хто тут живе?

— Хто? А я.

— Ти?

— А що?

Котула глянув гостро, здивований тоном у запиті Маркіяна, щоб у наступній миті збагнути, в чому справа: не дуже то по-спартанськи живе друг Котула, не таким уявляв собі Маркіян його життя... А то дід! Думає, що як вони били бриндзю за студентських часів, то вічно так будуть бити? Що біда, нужда — то чеснота? Діди! Як хочеш бути паном, як

хочеш панувати, то навчися панувати. А найперше навчися жити по-людському. Панували інші, а тепер ми пануємо... Але той паничик так не повинен думати, бо він сам любить вигоди.

— То дивуєшся, бачу... І я дивуюся. Сідай. Сідай тут коло стола.

У голосі Котули вчувся такий холод і тон його голосу був такий владний, що Сумик розвів зі здивування руками і глянув на колегу зачудовано.

— Сідай, — повторив Котула наказово, уместившись потойбіч стола напроти. — То ти шукаєш зв'язку? А може, мені скажеш, чому ти порвав зв'язки з організацією? Може, скажеш, що ти робив тих кілька років? Га?

— Що це властиво, Славку? Допит, чи що? — озвався Сумик.

— Я тобі не Славко, і тут мені не славкай! Тут мені відповідай. Ти мені скажи, паничу, чому ти лишився тут, чому не пішов з чубариками на схід, з своїми приятелями в шапках з малиновими обвідками? Ти ж так близько приятелював з ними! Думаєш, не виділи наші люди, як ти з советськими дамами вигулював у товаристві їх чоловіків, комісарів, як на їх концерти ходив навіть? Шукаєш зв'язку? А нащо тобі тепер зв'язку? На те, щоб пролізти знову в ряди організації?

— Ти, йолопе, — Сумик здивувався зі своєї сміливости, але слово впало, не завернеш, — ти йолопе, думаєш, що я не маю зв'язку? Я маю зв'язок вище, як ти думаєш. І я попереджую тебе, що як щось зі мною станеться, ти відповіси гірко. Мені треба тільки зв'язатися тут в терені у справі рятування сотні арештованих людей. Маю список арештованих і доручення передати його нашому представництву, щоб інтервеніювало в губернатора. Я їздив на доручення Марка.

— Марка? Хто він?

— Хто він, тобі розкривати не стану... Не допоможеш, допоможе хто другий.

— А я тебе так не пушу, я мушу перевірити, — говорив вже дещо розгублено Котула, ховаючи нагана у кишеню. — Ходи зі мною.

— А ти каналія! — прорік Сумик, йдучи коридором у супроводі Котули.

— Я тобі радив би стулити писок, бо тя шльопну, як пса. — Котула йшов довгим кроком, а руки все в кишені.

— Шльопнеш? Не сумніваюся! — від обурення слова зривалися з уст, а за ними тиснулися прокльони. — Не сумніваюся. Скільки так уже шльопнув своїх людей! То не мені, а тобі було йти з чубариками, таких їм треба, як ти.

— А ти мені про чубариків не гни, паничику, поете, інтелектуале великий. Та я на тебе таку-о папку маю. Не врятують тебе твої приятелі, не врятує ніхто, як то представляю, ти, сексоте енкаведівський.

— Відповиси ти перший. Такі, як ти, опоганюють нашу революцію...

— Я опоганюю? А за тобою сморід потягнувся аж у Москву! Маю все в документах... Хлопці! — зупинився раптом Котула наприкінці коридору перед двома молодиками. — А заведіть того... пана туди-о...

Котула повернувся раптом рвучко, а молодики стали в цій миті обабіч Сумика, вказуючи, щоб ішов вниз сходами.

— Туди-туди, праворуч з нами, — приговорював один. — А ви так якби добре не виділи, То, може, здійміть окуляри.

У коридорі справді темно. Якись двері, за ними така ж темність якоїсь кімнати.

— Тут собі постійте трошки, — мовив один. — А як вам ся навкучить стояти, то си сядьте.

Двері зачинилися гладко, нечутно, тільки чути металевий шорох витягнуваного з замка ключа. Замкнули! Де він? Ні світла, ні уявлення про розміри цієї кімнати, і що в ній... Долівка дерев'яна, чомусь мокра, ховзька. Стіни голі, ще далі те саме, нічого, тільки стіна і мокра долівка... Оце ти, Маркіяне, в рідній тюрмі! Єдине, неперевершене почуття. Що ж, з того, мабуть, почнемо будувати державу. Від фундаментів. Від тюремних фундаментів... А може, не так воно трагічно? — Сумик оперся об стіну, притих. — Кілька каналій в роді Котули це ще не загал... Є й ідейні люди. Марко, один Марко це той

праведник, що ради нього Бог помилує беззаконня і промахи різного шумовиння й звихнених у неволі покручів. Казав Марко, він знає, багато нароблено помилок, набралось всякого зброду, таких рідних робесп'єриків, людей невисоких моральних чеснот і вузького світогляду. Таких копіювальників польської брутальності і советської жорстокости... А цей Котула, що він може мати про нього, що так хвалиться, на чому будують вони свої обвинувачення? Він сексот НКВД? Ах, і чому він того не подумав зразу? Це все через Леночку!

Осінь тридцять дев'ятого року... Впала польська держава. Місто наповнювалося по береги військом, комісарами, політруками. Нові володарі йшли від дому до дому і займали покинені в паніці людські житла, ступали ще по теплих слідах недавніх хазяїв, які в ту пору тинялися вже на переїзdnих станціях за кордоном.

До них зайшло тоді їх двоє — чоловік і жінка. Це була Леночка й її чоловік, шапка з малиноюю обвідкою. Ніколай Ярмолкін, капітан військ НКВД. Вибачилися чемно, мовляв, думали, що квартира порожня... Леночка в білому беретіку, ще наче студентка, повненька, щebetлива, усміхнена. Вона зовсім не приховувала свого захоплення, оглядаючи дорогі меблі й вибагливе устаткування, придбане колись за щедрий батьків гріш і вдержуване дбайливою материною рукою, першорядне в стилі і якості.

Непрохані відвідувачі пішли собі, але за кілька днів Леночка причимчикувала знову, вже сама, і знати було, що вона хоче знайомство продовжувати. Так, вони вже мають хорошу квартиру, але в них так мало тут знайомих, така тут якась чужина, так оце вона прийшла...

Пам'ятаючи, що Ніколай Ярмолкін не хто собі, а капітан військ НКВД, довелося обдаровувати його дружину різними цяцьками, що їх назбиралося за роки. Флякончик парфум, чи по-леноччиному «духів», з духмяним ароматом секрету паризьких альхеміків, увів Леночку в стан екстази, і вона стала топтати до них стежечку щоднини, як ота лисичка, що не може забути смаку впійманої тому рік на лісовій галявині куріпки, і

все повертається туди... Під час одних таких відвідин подаровано Леночці жіночий годинник, з розрахунком, що, може, так окуплять свій спокій і спекаються дальших відвідин.

Крутішем закрутилося все з того часу, бо прорахувалися грубо. Подумала Лена, що вже вони приятелі нерозлучні. Кожної майже днини ухитрялася вона бути недалеко Аптекоуправління, де вдалося влаштуватися на працю. Вона запрошувала в кіно, і ніяк було спекатися, вона приневолювала його йти з нею в саму гущу енкаведистів на гульбах, вона привидила його перед самого Ярмолкіна...

Дрижаки пробігли по тілу, від них обірвалися думки і спогади. Якийсь сумбур. Як довго він тут? Скільки будуть так тримати? Стіни голі, вогкі. І слизь долівки, покритої водою й гряззю... Моторошно... Моторошно було й тоді ставати перед Ярмолкіном, який виявляв особливу здібність дивитися так, ніби перед ним не було особи, лише щось прозоре або нічого... З пригнічення пробуджувала його Леночка доторком руки, і від цього доторку тепла хвиля пропливала знову по одерев'ялому тілі, верталася сміливість і відвага... Леночка! Без неї інколи здавалося, пропаде в цьому світі комісарів і політруків та повсюди суших вождівських портретів... Від доторку її руки той дивний світ з безконечними вивозами, арештами й допитами, ставав уже не такий лячний, і родилася надія, що якимось освоїться з усім, пізнає механіку нової дійсності... Гай, гай, лицарі закордонні, горобчики полохливі, що табунами з дерева на дерево ганялися за границею, що заспівали б ви, коли б самі поспробували тої дійсності?..

Вимоталися спогади, рвуться думки... Година вже напевно, дві, три.

Того дня, коли в Бригідках лунали кулеметні черги і одчайдушні групи виривалися від смерти на волю, прийшов до них Ярмолкін сам, прийшов по нього, та даремно. Остерегла Леночка у бурхливому прощанні. Дивне життя, дивні людські долі. Вона любила його якимось так, аж ставало страшно, а все маскуючи свою любов жартами, та ще

переборюючи її з сорому, що так можна задуритися, що дурна вона, а комусь і байдуже!.. Байдуже, Леночко, хоч і не байдуже. Тепло людської душі не забувається... Але куди заблукав він зі своїми спогадами? Чи забули за нього? Чи зараз увійде Котула і, присвітивши ліхтариком, шльопне..? Скільки часу минуло? Тикає в темряві годинник, прикладений до вуха, тикає тривожно серце...

7. ПАРЛЯМЕНТАРІ І ПАРЛЯМЕНТАРИСТИ

...Шерех ключа у замку, у дверях силюета одного з його недавніх конвоїрів.

— Ми вас перепрошаємо, що так довго тут були, то непорозуміння... Ми вас перепрошаємо...

— Хто «ми»?

— А то мені казали так сказати і перепросити вас. І я вас маю негайно завести на одне місце, там на вас уже ждуть...

Значить, герої відступили, значить, Марко уже горою. Пошукаю я ще тебе, Котуло, а тим часом треба глядіти уважно, куди ж то вони йдуть. Знову центр міста, посірілий, безрадінний і тривожний. Тривога на людських обличчях, нею пройняті поспішні кроки перехожих, її розсівають кругом цокання чобіт військової патрулі.

Ніби щоб щезнути з її очей, повернули в бічну вулицю, ще одну і раптом зупинилися. Закутана в велику чорну хустку поселянськи, молода жінка, очевидно, ждала тут на них, як було умовлено з кимось. Короткий обмін кличками між провідником і нею, і той щез у лабіринті вулиць. Тепер він сам з незнайомою. А може, знайомою? Ні, ці карі очі в обрамуванні чорної хустки нагадали чиїсь, такі самі, — Лідині, тільки в них більше тепла.

— Прошу, друже, зі мною.

Іти тепер стало легко, якимось вільніше, та й дорога не далека, бо незабаром увійшли в стару кам'яницю. Невже вона веде його до посла? Таки так. Просить зайти, вона піде собі. На стукіт двері відчинив сам посол, запрошуючи ввійти. Знайомий овал голови, овал окулярів, заокруглений рух руки.

— Просимо, просимо. Ми ждемо на вас...

Вітальня в хмарах цигаркового диму. Перше впадає в вічі молоде обличчя, привітне, усміхнене до нього, як до знайомого. А справді, це ж відомий поет з східних земель, Устим Чуб! Довелося бачити його кілька разів на виступах. І постать у глибокому фотелі знайома, це ж редактор передвоєнного щоденника, тепер видний діяч. І професор Стоцький тут, тільки не пізнає вже молодця чи вдає, що не пізнає. А втім, вони тут, видно, в розгарі якоїсь дискусії і з запізнілим гостем привіталися досить недбало, поспішно.

— ...панове чули, що райхскомісар Кох не пустив галицької делегації оглянути масові могили у Вінниці, — почав редактор, продовжуючи перервану розмову. — Недавно я мав нагоду розмовляти з двома шведськими священиками з Міжнародного Червоного Хреста, які були в Вінниці. Вони потрясені тим, що виділи, але не багато говорять, мають свої міркування. Один з них, прошу панів, був у Галичині перед війною, має феноменальну пам'ять, сипав іменами наших діячів, якби був тут учора. Я йому кажу, що той діяч вивезений на Сибір, про того слід пропав, а він не хотів вірити, що так багато людей пропало. Або не хоче визнати того, бо йому так вигідно. То так зовсім, як ті наші революціонери...

Здалося, що мовець раптом добачив нового приходня і, зробивши павзу, якусь мить не зводить з нього очей.

— Прошу панів, — голос редактора зазвучав патетичніше, наче в якійсь залі. — Якби я був на місці губернатора Вехтера, то я би тих наших доморослих політиків заладував на потяг і повіз до Вінниці, най собі походять між розкопанними гробами, най подивляться на ті стоси трупів, як уже забули про Бригідки в себе в 1941 році. Може, тоді опам'ятаються, бо варіянти починають війну з німцями. Застрелили, прошу панів, високого офіцера німецької розвідки, а німці розстріляли за одного наших сто людей. Хто нам верне Коссака, Мисика, Пясецького? І тепер кожного дня щось наброять. Прошу, розбили табір Служби Праці і розпустили всіх юнаків. Вимордували родину лісничого поляка до ноги. Недавно в

одному їх такому партизанському таборі вартовий застрелив власного коменданта, бо то дітей набрали в ту партизанку. Або таке: виспали дівчат з збірковими листами на підпілля, а німці ті листи перехопили і всіх людей зі списку шуп до криміналу. А тоді приходять до нас і просять, рятуйте, бійтеся Бога... А тепер і ви так приїхали.

Не було сумніву, що останні слова стосуються пізнього гостя. Хоч вступ не дуже приємний, але треба буде звітувати про випадок наскоку на театр і арешти. Список у кишені, рука сягнула вже по нього, але виявилось, що звітувати ще не дадуть, бо редактор став продовжувати, жестикулюючи погрозливо.

— А знаєте, скільки вже нині ми мали таких делегацій? Чотири! Тут взяли закладників, там повісили в тюрмі одного нашого діяча, виходить, що батяри-злодії, там німці вистріляли пів села на провокацію советських партизан, там знову розбили «лігеншафт», а німці за те арештують, кого попола. А ми маємо йти і світити очима і твердити, що ми мирне населення. Прошу панів, ті наші націоналісти поваріювали зовсім, прошу, розбили в горах стайню расових коней самого губернатора і забрали коней собі. Прошу вдуматися, чи кому потрібний такий акт. А які психологічні наслідки того розбою? Наставили проти нас прихильну нам людину, то я знаю. Губернатор мріє, аби ми були як окреме тіло, аби ми мали права. А тут що? Передучора референт політичних справ при губернаторові Альфред Кольф переслав мені оці папери і ще з допискою: «Міт герцліхен Грюссен!». А знаєте, що це? Це відозви наших націоналістів проти німців. Подивіться, що вони тут виписують! Вони закликають до боротьби з Німеччиною! Що то значить, прошу панів? То значить, що ми йдемо одним фронтом з Ковпаком. Волинь і Полісся, а тепер і Галичина проти німців. Я не сумніваюся, що ряди ОУН просякнуті більшовицькими агентами, бо ми виділи, з чиєї руки згинув Євген Коновалець. Провокатор сидів у самому проводі. То саме є й тепер!

Злива слів і обвинувачень припинилася на мить. Друг Чуб

розчісував пальцями свою хвилясту чуприну і відхилився злегка на стільці, а коли його очі зустрілися з Сумиковими, зовсім легко можна було вичитати в них не заклопотання, а дивну веселість. Відкриття було надто несподіване: ті громлять, вичитують лекцію, а той сміється.

Вираз Чубового обличчя помітив і редактор, бо вирівнявся в фотелі і почав нараз уже зовсім іншим тоном.

— Ніхто не заперечує геройства нашого підпілля. Але якщо воно буде діяти так, як колись діяли мадзіністи, без обдумання способів і засобів, то вони на злій дорозі... Вони мусять мати якусь політичну концепцію, мусять знати, до чого ведуть, чим то все скінчиться. Кожне повстання нині пропаще, як не має допомоги ззовні. Французи, бельгійці ждуть альянтів, також серби, тим більше поляки, які мають уряд у Лондоні і допомогу різними каналами. Вони ждуть на визволення звідти. А на що ждуть наші патріоти, коли підіймають боротьбу проти німців? На скорший поворот більшовиків? Га? На більшовиків?

Павза була довга, повна тріумфу. Редактор запалював заслужено чергову папіроску, ніби не дуже вже й ждучи відповіді на своє питання, бо ж воно таке, що відповідь готова в ньому.

Посол сховався за своїми скельцями, і тільки їх помигування зраджувало його хвилювання. А професор Стоцький виявив неприховано своє захоплення мовою редактора, аж поколисувався злегка, аж згадалася картина з минулого, коли ще жив батько, коли професор інколи заходив до них. У розмовах домінувала тоді та сама тема, бо горіли по польських дворах Галичини скирти соломи, судили на смерть Біласа і Данилишина, оповідали про напад на поштовий амбулянс у Бібрці... Тепер, від радісної усмішки зморщок на худому обличчі педагога якось поменшало, весь він промінював вдовolenням, і вицвілі очі спочивали то на ньому, то на Чубові: а що? Почули нарешті? Давно вже вам треба було таку лекцію прочитати! Зібрати разом усіх тих шмаркачів у головній залі Академічної гімназії, нехай почують усі. То

провід? То пайдократія! І таке береться вести народ! Таке відсуває від керми досвідчених політиків і веде край на карколомні вихватки. А потім кричить: рятуйте!

Окуляри, здається, запітніли від розгаряченого чола. Що воно діється? Він прийшов, щоб дати інформацію про арешти і просити допомоги, у кишені петиція зі списком заарештованих, а тут, виходить, інформації ніхто не потребує, все те не істотне, все те треба брати на загальному тлі. А як так взяти на загальному тлі, то з яким лицем він прийшов сюди, коли роблять усе на те, щоб приспішити поворот більшовиків? І що на те друг Чуб?

Друг Чуб повів ще раз пальцями глибоко по своїй чуприні.

— Пане... пане... — Чуб очевидно заплутався в титулах для редактора і закінчив звичним... — пане добродію! Я помовчав, бо ваш запит поставлено так, ніби вже й не треба відповіді. Коли ж уже озвуся, то без усяких реторичних фігур: сьогодні питання треба ставити дещо інакше, його ставити треба так: що краще — перемога Гітлера чи перемога більшовиків?

Професор Стоцький похилився вперед, наче щоб краще почути відповідь. Він так і застиг у цій позі. Редактор знов же на запитання Чуба вирівнявся в фотелі і поклав руки на поруччя, у достойній позі судді. А посол мовчав розгублено, бо хвилина не дуже приємна для господаря; зараз впадуть гостріші слова, може, яка зневага, може, щось гірше. Адже це не первина, адже багато вже подібних розмов увібрали в себе оті пожовклі від цигаркового диму стіни і важкі портъери. Багато разів вибачливо споглядав на розгарячених дискусантів проникливим зором Кобзар, і мудрий Каменяр, і суворий мудрець з Русова. І сеньйор галицьких парламентаристів, який і Найяснішого Монарха у Відні дивував колись своєю елоквенцією.

Скільки то дискусантських рук, в обуренні на твердження противника, стискало різьблені поруччя покритого шкурою тапчана. Скільки дір повипалювали члени парламентарного

клубу перед виїздом до Варшави, забувши у розгарі дискусії про тліючу, як тепер революція галицької молоді, цигарку?

Посол глипнув на креденс з опецькуватими, різної форми пляшками, що заціпіли і перетривали дві зміни влади завдяки своїй красі і служили, як всі меблі, слухняно полковникові НКВД, коли посол вирішив радше пити гірку каву в переходовому таборі в Кракові, ніж хлєптати баланду в таборі на Сибірі. Звідти, від тих опецькуватих красунь, сьогодні порятунку не ждати, не ті часи, не ті люди... А може, воно й не так погано? — подумав він, приглянувшись до молодої людини, яка, хоча і запевняла, що не вживатиме реторичних фігур, застосувала одну, — довгеньку павзу, щоб почати по хвилині знову.

— У тисяча дев'ятсот сорок першому дуже багатьом здавалося, що краще — перемога Гітлера. Думалося, йде військо великої, культурної нації, малося на увазі великі традиції вільного європейського духа, мріялося про відзискання втрачених елементарних людських прав, про здобуття національної самобутности. Була, правда, пересторога перед справжнім обличчям гітлеризму. Але хіба не було перестороги щодо справжнього обличчя більшовизму, а тисячі зрадили свою рідну державу ради його обіцянок і оманних льозунгів, повіривши їм? Отож, у перші тижні війни, коли пригадати добровільну здачу в полон мільйонів радянських бійців, так справді багато людських сердець бажало перемоги першому.

— Кажете, добродію, що ми ждемо швидкого повороту більшовиків, — продовжував Чуб. — Очевидно, ви знаєте, що це неправда. Але те, що сьогодні вважаємо перемогу більшовизму за менше зло, ніж перемогу гітлеризму, — це правда. Таку переорієнтацію пройшли мільйони, коли пізнали справжнє обличчя і пляни гітлерівців. На моїй рідній Вінничині, про Вінницю я, бачите, знаю, і могили бачив, так на Вінничині, не зважаючи на війну, німці виселили вже багато сіл, очищуючи терен для колоністів з Райху. При відомій німецькій систематиці і пляновості їм досить було б кількох десятиліть, щоб з нашого народу не стало й сліду. Єсть же

документи, що вони планували вивезти молодь у фабрики, у шахти, дівчат шокращих для зміцнення раси, а решту вигубити... Крим мав стати резиденцією вождів відновленої імперії готів... Отож, коли вибирати між перспективою Тисячолітнього Райху і ще яким півстоліттям більшовизму, то народ переорієнтувався швидко на менше лихо. Точніше, на «своє лихо», бо, хочемо того чи ні, а більшовизм — частина і нашої історії.

У тиші чути було тільки тикання стінного дзигаря в твердому дубовому обрамованні, ще живучого, та вже ледве-ледве спроможного відмірювати хвилини перед Апокаліпсою, перед приходом Агадемнона. Кінець світу! Кінець! Професорові привиділося, ніби він стоїть справді в римському сенаті: чи не з таким запертим віддихом слухали римські сенатори зухвалих висновків Катіліни, який зважився піти аж у сенат (іммо веро і сенатум вені...). Він зухвало споглядає і тепер, у новому втіленні, на них, галицьких сенаторів, наче вибирає, кого завтра слати на смерть. О, темпора, о, морес!

По руках редактора, що нервово стискали поруччя фотелю, видно було, що обдумує він гарячково, як зареагувати, але реагувати й нема коли, бо мова цієї молодій людини все настирливіша, все різкіша дивовижними запитаннями.

— Викреслите з українства Скрипника? — питав Чуб. — Тютюнника? Любченка?

— ...

— Не наш Хвильовий?

— ...

— Не наш Тичина? Рильський? Куліш? Яновський?

— ...

— Відмовите українства мені? — Чуб нахилився злегка вперед і вкрадливо підказував. — Я ж недавній комсомолец, редактор «Комсомольської правди». Недавній більшовик! ...Але я між вами. Я з вами... Мене не вчили релігії, та мені відома прекрасна євангельська притча про невірнього апостола Тому. Якщо ви невірні Томи, торкніться мене. Я, недавній

більшовик, я з вами, я живу тільки для своєї Вітчизни — України, не для комунізму, не для Москви...

Чуб замовк раптом, наче похопився: як несподіваний його виступ, як понесло його, як передумане й виношене на цій землі, між цими людьми, у зустрічі з ними, прорвалося у раптом пряму, ясну мову... Не може вже бути по тому між ними сьогодні пуття з нарад. Погляди холодні, уста затиснені.

— На сьогодні, здається, вистачить, — підвівся Чуб. — Дякуємо за цікаву розмову. Нічого більше говорити. Підемо, друже. До побачення, панове.

— А леж, панове, хвилину... — посол супроводив гостей до дверей, ніби пробуючи їх затримати.

— Пане после, передаю у ваші руки, — Сумик давав список арештованих.

— Добре, добре, зробимо, що буде в силі. Панове, вибачте, панове...

Що там діялося в посла по відході делегатів, можна собі тільки уявити. Розмова про катастрофальне становище української нації, роз'їденої більшовизмом, протягнулася ще цілу годину, поки вкінці провідники не стали розходитися, прощаючись з послом з тією галицькою куртуазією, що перевищує навіть китайську, і не так глибиною поклону, як довготою простояного на прощанні біля відкритих дверей часу. Бо ще прийшла одна думка, навіть згадався відповідний жарт. І хотілось би вивідати, що вкінці думає сам посол, чи він часом не по боці тих єретиків, бо не брав участі в дискусії і з націоналістами кумався. І хто ж кому складе тепер наступну візиту? І ще купа компліментів, ступання назадгузь, і ритуальне повторення всіх титулів, почестей і становищ... Кланяюсь... кланяюсь... кланяюсь...

А на невдалих делегатів ждала внизу сходової кліті та сама дівчина, що привела сюди Сумика. Очевидно, та сама, а для Чуба вона, крім того, дуже близька, бо підійшов до неї, промовляючи зворушено:

— А ось і наш янгол хоронитель!

Так, це «вона»! — збагнув Сумик. Тож вістка про романтичну любов молодого редактора з Києва з галичанкою облетіла свого часу все місто, про те йшли розмови. Оце вона... Чорна хустка опала на рамена, відкриваючи окутане раніш обличчя. Якась дивна врода. Ясність і світлість на личку в обрамуванні ясного волосся. А очі карі. У них відданість і прямота селянської нації. Щось, що полонить теплом і ласкавістю. І та несміливість відповідна... інакше бути не може. Вона ждала на них, вона стояла на сторожі, бо в цьому місті, де підступ, зрада і смерть, треба янгола хоронителя, треба очей і вух, треба чуйности повсякчасної...

На вулицю вже тепер виходити не можна, хто зна, чи не слідкує хто. Дівчина повела їх чорним ходом у глибину закомарків, де внутрішні подвір'я, як глибокі криниці, обриви старезних, почорнілих мурів, і луки склепінь, і низка кружганків, що на них колись відпочивали в тіні венеціанські купці, добивши гарного торгу з міщанами того далекого міста... Під ногами нерівні плити... Тут не раз блукали з Марком, вивчаючи історію міста, пробуючи знайти якийсь засипаний п'юх, якусь козацьку зброю, або реліквії братчиків, які колись ступали по цих плитах в недалеку церкву на молитовні єднання й охороняли себе знаменем хреста Ставропігії від розгульного і бутного лядського моря, від зневаги і переслідувань...

Десь, за котримсь переходом у тому лябіринті стали вони спинатися знову вгору по сходовій кліті.

— Дякую, серце, — промовив Чуб, прощаючись усмішкою з дівчиною. — Ми з другом Валовим ще поговоримо дещо. Ще раз кивнув Чуб на прощання дівчині, нахилившись у глибину кліті, і відчинив двері до якоїсь кімнати.

— Оце наш ГОП — Головний Осередок Пропаганди, — пропустив він Сумика попереду.

Кімната вузька, подовгаста. Жовтава лампа звисала зі стелі на почорнілому шнурку, розсіваючи тьмаве світло, бо єдине вікно замасковане коцом. Але йому на допомогу

прийшла ясна столова лампа, і стало видно на широкому письмовому столі стоси газет, словники, збоку писальну машинку, а там полиці попід стіну, теж заложені газетами і книжками.

— Мене повідомили, що ви мали труднощі зі зв'язком. Марка нема в місті. Дарія довідалася, що ви розпитували за нею, а потім кудись воно далі пішло... Знаю, знаю, не беріть цього всього надто трагічно; виходимо на чисті води. Мені доручено взяти вашу справу... Алеж і розмова була! — струсонув Чуб головою. — Давно такої не чув. Мамонти!

Чуб задивився якимось довше на Сумика, може, відчув, яка різниця між його збудженим станом і мовчазністю гостя, може, подумав, що й ця молода людина з...мамонтів, молодих мамонтів, але яка різниця? Мабуть, згадалося, що люди тут стримані в рухах і висловах, якийсь тут інший стиль поведінки, якась штучність, а подекуди манірність... Ах, скільки тих спостережень було, коли вперше став на цій землі у сороковому році. Все те раптом згадалося тепер на вид цієї молодой, якимось замкненої в собі, мовчазной людини.

— Марко розказував мені багато про вас, — заговорив Чуб. — Гаряче рекомендував мені вас до праці в нашому Головному Осередку... Правда, яка гучна назва... Оце одна з його станиць, таких більше... Накопичили ми тут дещо газет, видань. Бракує багато дечого, і ніяк дістати. Я колекціоную передвоєнні видання з Галичини, а москалики, бачите, все вимели... Маю кілька річників «Вісника», маю Антонича. Чудо, чудо! *«Антонич був хрущем, і ріс колись на вишнях, на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко...»* Бачите, коли прочитав уперше, занімів. Заснути не міг, так рядки стелилися повторно. Геніяльний поет, геніяльний!.. А Липа один чого вартий! А Мосендз! А Кравців! І Маланюк... бачите, лежить в мене на столі... Читаю, вивчаю про нашу соняшну Гелладу... Друже, як виріс я від цього читання. Яка сила захована в цих творах! Який жалюгідний вбогий і нікчемний в порівнянні з ними Маркс, Ленін і вся советчина!

Світло лампи падало на обличчя Чуба збоку, і чомусь

згадався раптом юний Шевченко в тіні свічки. Тільки на цьому обличчі виписано щось інше... Глибокі лінії, наче передчасне постаріння. І раптова важка задума. Погляд раз світлий і прямий, то знову спрямований кудись, у тільки йому видимий світ... Скільки часу треба, щоб пізнати цю людину глибше, щоб зблизитися? Вони — два брати. Але як мало знають один одного, як різними шляхами йшли... І зійшлися. І зближуються, пізнають себе. Ось розпромінилося обличчя, помолоділо, і від того стало радісно в усвідомленні чогось безсмертного, позачасового... Привертається знову перерваний зв'язок, вертається історична пам'ять, виповнюються прогалини...

- Марко казав мені, що в вас хороша бібліотека.
- Маю дещо.
- Ольжича маєте?
- Маю.
- Чудово. Ним я захоплений теж. Пам'ятаєте оте:

Як колись, горіти і п'яніти,
Шоломом п'ючи,
І життя наопашки носити
На однім плечі!

І скільки разів смерть холодно війне в очі, згадую його:

...Як ставити ногу недбало на край
блакитної чаші безодні...

Знаю, що Гестапо полює за ним, а так хотілось би зустрінутись особисто... Марко розказував мені про одну розмову Олега з Романом. Пішла мова про «чорного ідола». Пригадуєте: «Наш бог — маленький, чорний ідол, в наметі нашого вождя...» Так і запитав Олег Романа про чорного ідола. — Нема вже чорного ідола в наметі, — каже Роман. — Невже ж? Викинули? Закопали в землю? — Закопали! — І не підійметься знову, як залізний Вій? — Не підійметься. А Олег сказав на те: «Колись археологи почнуть розкопи доби

пізнього Палеоліту і відкриють, що було плем'я, яке поклонялося чорному ідолові. Приносили тому ідолові в жертву брат брата. Видовбували очі і несли на жертovníк. Вирізували серця і смажили чорному ідолові. І так спілли й дубіли, поки не пропали...»

— Бачите, понура легенда. Страшно поділені ми, порізнені. От хоча б нинішня розмова... Вони справді думають про нас, як про більшовиків, оті панове. Урвався мені терпець: думаю, що це хтось з них помагав німцям складати оті летючки... Не бачили ще?

Чуб узяв зі столу папку і почав читати: «Слухай, Український Народе! Москва дає накази ОУН. З тайних вказівок, що попали нам у руки, видно, що кремлівські вожді стоять у зв'язку з ОУН, яка то ніби воює проти більшовізму. У проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна і його жидівських опричників. У тих тайних наказах ОУН зазначається як національно замаскована большевицька частина. Вона має завдання підбурювати український народ проти німецького правління і творити хаос у запллі...»

— Або послушайте, друже, цієї проклямації, — читав Чуб патетично. — «Українці в лісах! Тут говорить німецький Райх в імені Європи та її великої і старої культури!.. Недавно розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу советської армії, маршала Васілевського, де в імені масового вбивця з Вінниці і Катиня, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком советської України, якщо він далі з своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Європи...» Ех, якби то можна сказати усьому світові на повний голос, хто ми!.. Згадалось, щойно наладнали ми в Карпатах радіостанцію. Набули за хабаря, інженера путящого завербували, і спікера маєм, одну киянку... Матеріялів їм треба для пересилання... Одного бельгійця маємо теж, піде пересилання французькою й англійською мовами. Та чи хто почує нас, чи послухає, чи зрозуміє, в якому становищі український народ

між двома тоталітаризмами? От бачите. Статті писати можете?

— Тільки декілька написав досі.

— Нічого, наб'єте швидко руку. Пресу треба переглядати. Я мови не знаю, а воно цікаве. Ось польські матеріали, відібрали їх від польських партизанів на Волині. Це все в Москві друковане... Буде советська Польща, десь там формується польська армія і, очевидно, уряд такий. Ви це все зreferуєте... Німецькі тут матеріали, а моя німецька мова обмежена, знову ж співробітники мої тут мають багато іншої роботи. Російську, очевидно, знаєте...

— За півтора року дещо засвоїв.

— Правда, казав мені Марко, що ви «вітали» нас і не втікали за Сян, а лишилися на своїй землі. І навіть, як казав Марко, зручно велися...

Невже і тут була мова про... Леночку? Невже Марко знає? А не натякнув навіть. І невже й Чуб знає дещо?

— Хоча це короткий період, але все ж маєте деяке відчуття советської дійсности, — продовжував Чуб. — Принаймні не проявите наївности, адже говориш часом з людьми, а вони наче з іншої планети впали, не розбираються ні в ментальности, ні в психології, ні в настроях наших людей. Скільки погинуло з цієї причини, скільки наплутали... Але радий, що здобув співробітника. Щодо інтервенції в справі арештованих, так ви бачили, що ніяк уже було продовжувати розмову. Пішлемо до посла когось іншого, хто з цими людьми вміє говорити...

8. ГАНС ФІНКЕЛЬ

Жовті вогники свічок ледве розганяють сутінки у глибині церковних нав. Примарно звисає посередині потемнілий, нанизаний вінцем свічок павук. Лики святих на іконостасі тиснуться збуджено, ніби злякано, до ясніючого у відблиску свіч над кивотом Саваофа.

Ліда перестала шепотіти молитву, усвідомивши собі нараз, що й вона горнеться разом із змореними ликами святих до цієї ясности, у невимовному страху... Іванка поведуть на смерть. Завтра, позавтра. На ринкову площу навезли балки будують шибениці, буде публічна езекуція арештованих у театрі.

Місто пойняте жахом. Спроби рятунку розбиваються об грубезні мури тюрми. Там урядує страшний Гайнріх зі своїми помічниками, переслухує заарештованих, катує... А вони безпомічні. Умовили отця Невицького, ходив просити, а чи просив — невідомо, сам дрижить зі страху, бо син в УПА. З допомогового комітету «заходи» — огидне слово, що зручно прикриває безсилля. Сотник поліції Горошко обурюється і погрожує... Знову безсилля, адже німці відібрали в поліції зброю і самого сотника мають арештувати. Боївка пересиджує в нього для охорони... Маркіян! Тут була найбільша надія, а прийшло скупе повідомлення: робляться заходи, знову оті «заходи».

Кілька разів пройшла попід «Німецькою Гостиницею», може, щось видумає. Нахабні офіцери, штурмовики, мародери, що никають до запілля, чіплялися влізливо. А комендант жандармерії Вербель навіть обдарував її при зустрічі

усмішкою. вже готова була кинутися до нього, просити порятунку, але, на щастя, впору розгадала, що в усмішці Вербеля диявольська радість.

Зайшла в розпуці до крамниці «паскаря» Рибак, де сходяться кінці чорної торгівлі від угорської границі до Кракова, куди везуть паки угорського тютюну, м'ясо, шкіри і всячину. Рибак — її давній поклонник. Роблена усмішка розв'язала йому язика. Так, він чув від Карла Гайдука, секретаря крайсландвірта, про масову екзекуцію на ринку, на пострах бунтівникам...

Боже, куди пішли її думки, яка її молитва! Як наче не бачить вона ні отця Невицького в потемнілих, золочених ризах при престолі і не чує кволого співу старенького дяка. І не бачить, що круг неї, позад неї люди похилені теж у журбі. Серед молільниць потойбіч, на передній лавці, попадаєнки, Оксана і Таня, зиркають на неї якимось зачудовано, ніби вгадують, що діється з нею.

Дівчина випросталася. Її погляд зупинився знову на образі Діви з Дитятком. У Діви очі ласкаві, очі матері. Тій Діві звикла вона сповідатися роками, їй заносила прохання й скарги, під покров тулилася. Це її Мати-пристань для всіх переслідуваних, гонених і засумованих.

Уста зашепотіли з новою силою молитву з проханням порятунку, і молитва почала завмирати... Просить вона про рятунок для Іванка. Щоб не погасли оті розумні очі, щоб ще почула його п'янючий голос... Безумна її любов, безтямна, таке це почуття сильне, що вона не пізнає себе. Адже вона розуміла, що так дівчині не годиться виявляти свої почування. А все ж не могла стримати себе, завжди з одним бажанням, щоб ближче до нього, щоб прихилити його увагу до себе неподільно, без уваги на інших, на дружбу з іншими... Чи така любов чиста? Чи можна покласти таку любов до ніг тієї Чистої Діви?..

Молитва завмерла зовсім, бо здалося нараз дівчині, що соромно класти свої нечисті почуття перед цією Чистотою. І ще страшніше, в серці, крім страху за долю дорогої особи,

розпаношився сумнів. Зустріла Іванка з якоюсь несамовитою радістю і сподіванням ще більшого зближення по довгій розлуці, а що вийшло? Змінився Іванко, ще гарніший, змужнілий... І якийсь далекий, наче чужий. Щось сталося з ним. Що? Де? О, Діво, рятуй його, рятуй мене з божевільними думками!

Постать отця Невицького заховалася вже за плетінню царських воріт, погасли напрестольні свічі, потонув у сутінках Саваоф. Погас під кістлявою рукою старенького дяка і вогник перед Дівою з Дитятком. Чути тільки відлуння кроків молільниць, тихий гомін у притворі храму.

Вже всі вийшли, тепер можна йти й собі. Та ні, інакше бути не може; попадянки ждуть на неї. Строкаті суконки гарячожовтого кольору на тлі сіряви й безрадісности захмареного осіннього дня вражають своєю строкатістю. Очевидно, їмость роздобула таке в воєнну пору, а строкате воно чи ні — та все нове...

Таня жде на неї, це ясно. Для цієї дівчини нема ні війни, ні журби, крім одної, як би то вийти негайно заміж за поручника Богдана Куриласа... Вже й отець Невицький склав недавно з їмостю візиту Куриласам, що небувале. І, пане-пане, говорив багато з папою про війну і які страшні часи настали, а їмость усе докидала, що війна як війна, а люди одні вмирають, а другі женяться і родяться, бо життя не стане на місці, і шкода тратити час...

Підбігли тепер до неї попадянки, розпромінені, щасливі і страшенно привітні. Таня попереду. Налиті, повні щічки, від рясноти суконки ще яскравіші румянцями. Повні груди, дорідність спілого овочу, що ось-ось розірветься від буяння соків.

А в очах панни Курилас щось не те, і попадянки споважніли раптом. Рум'янці на личку Тані погустіли, але запитати мусить.

- Чи то правда, що Богдан приїжджає на відпустку?
- Він до нас нічого про це не писав.
- Не писав?
- А тобі писав?

Ой, яка страшна та Богданова сестра. Дивачіє стара панна. Таня прикусила губки. Писав до неї, але ще хочеться запитати, ще впевнитися, ще, може, вивідає якусь новинку...

— Вибачте, я мушу йти, папа жде...

Її кроки надто різкі. Напевно супроводять її попадянки поглядом і чудуються. Але нехай знають. Що тій Тані арешти, шибениці, вона думає про... весілля! Кого вибрав собі брат, таку дурну гуску! Стільки інтелігентних дівчат, які живуть нашими справами, які працюють. А ті дві гуски напихає їмось тортами й булочками. Тільки син не такий, пішов в УПА...

Доріжка до альтанки за аптекою в садку, устелена вже листом, жовтіють налиті грушки, що їх нема кому зірвати... А в хату заходити не хочеться, таке чудне почування, ніби та рідна оселя тепер чужа.

Очевидно, треба пройти неминуче весь недільний ритуал обіду й пообіддя, як тому рік, як тому два, тому п'ять у точних, пунктуальних, коректних Куриласів. По приході Червоної армії 1939 року цей лад, правда, почав ламатися. Порою були непрохані гості, військові, НКВД. Треба було прочищувати бібліотеку і ховати дещо, а дещо палити в підвалі, у залізній грубці, треба було стягати зі стін фотографії і портрети й навішувати інші. Треба знову п'яніти разом з начальником НКВД Силінім, а в папи голова слаба, і вираз обличчя в такому стані жалюгідний. Тоді доводилося рятувати ситуацію, тоді Яків Васильович, як казав величати себе Силін, лишав папу в спокою і починав гру з нею, страшну, щораз одчайдушнішу, ніби залицяння, ніби допити... Кінчалось проханням, щоб вона провела його, ще трішки далі, аж під ту страшну будівлю, в якій тепер... Іванко!

Спогад про недавнє минуле промайнув чомусь нараз на вид батькового бордового халата. Папа, очевидно, на канані, з «Кракауер Нахріхтен», «Фелькішер Беобахтер» і «Краківськими вістями». Глянув на неї і знову схилився над газетами.

Які дивні її думки! Ота сива, схилена голова майже ненависна їй тепер. Ніби хочеться спитати, що він там

вчитав? Політика, світ? А про те, що діється в місті, що готується на ринку, чи папа вчитав?

Засіли до столу рівно, ніби на прийнятті. Потягне папа газети дочитувати при їді, бо завжди поспішає, бо зараз, і не передрімавшись, потупає вниз, між свої полиці, між свої слоїки і пляшечки... Дивне, нині не взяв газет з собою. Краще б узяв, бо мовчанка між ними стає нестерпною. Втоплені, вицвілі очі зупинилися на ній довше...

— Лідочко, ти, може, хвора?

Запит так страшно несподіваний, а вицвілі очі такі дивні, з червоними прожилками і ледве помітними слідами закису по кутках... Така якась страшна мить відчуження, бунту. Рука рвонула серветку з грудей. Що вона робить? Від рвучкого руху наче протверезіння, але відступу вже нема. Рвучко схопилася і побігла до своєї спальні.

Господи, що вона зробила? Вона не знає, що робить. Чому вона так робить, здуріла, чи що?.. Але щоб не ішов за нею, Боже, щоб не ішов за нею. Вона не хоче бачити його тепер. Вона ненавидить його лагідну мову, його надмірну увагу: «Лідочко, чи ти хвора?» А як хвора, то що? Що він pomoже? Що він знає? Все, що знає, — то мішати порошки з спиртом.

Ніби краєчок бордового халата за одвірком... Ні, нікого.

Нехай сидить там сам над захопленою стравою. Він ніколи не додумається до правди, не побачить себе таким, яким він є. Йому здається, що він — сама доброта і справедливість... А того не бачить, який він... деспот. Йому здається, що вона — частина того дому, як ті меблі, ті портъери, як ота пропахла йодом і хлоркою аптека, як усе довкола, обов'язково чисте, випуцване, на своєму місці. Така в нього ніжність і лагідність, а що за ними? Ніщо! Він не знає своїх дітей! Він послав Богдана в дивізію, хоча Богдан ненавидить військо, ненавидить німців.

А чи знає він, що переживає його дочка? Чи була коли між ними щира, відверта розмова? Ні, ніколи! І ніколи не було між ними непорозуміння. Непорозуміння між ними виключене! А чому? Бо діти мають думати, як батько. А може, вони думають

інакше? А може, він деспот, лагідний, уважний, але страшний деспот? Сухий педант? І вони коло нього такі вирости.

Сльози набігли раптом, нахлинули, і вже вона, як маленька дівчина, та давня, коли ще на голівку лягала материна рука. Забула вже вона про цей ласкавий доторк. Страшно, як давно плакала вона, ще тоді, як закривали віко домовини. Аж нині прорвалися сльози, і такі вони пекучі, як вогонь, вони палять, і від цієї горячі наче вигоряють очні ями і весь мізок, аж стає темно, аж меркне світ...

Що це? На пекучій сльозі залім бордового халата... Таки прийшов.

Вона не підвелася навіть і не витерла сліз, споглядаючи на батька рівно, безмовно, а в тих заплаканих очах було щось таке небачене досі, що батько не озвався довшу хвилину, і щойно згодом промовив тихо.

— Лідочко, тут до нас прийде пан Фінкель... Я просив його прийти. Я хочу рятувати наших... Він казав, що прийде нині ввечері... Буде ліпше, як тебе на той час не буде вдома.

Дивне. Чомусь тепер так ясно видно, як вицвілі очі промінюють тепло... відсвітом власних трагедій, безраднісного вдівства, посвяти для дітей. Захотілося раптом припасти до батькової руки і покрити її поцілунками, хотілось просити пробачення, хотілось... Але дівчина не ворухнулася, бо щось наче сковувало рухи, ніби соромно виявити так свої почуття. Такого в них не бувало. І не буде... Стоїть папа і близький, дорогий, і далекий, недосяжний, наче на якійсь високій горі...

— Дякую, папа, — прошепотіла вона тихо.

І ось їх тільки два. Можна сказати, — два конспіратори, бо огрядна постать Фінкеля не раз пропихалася тихо вечірньою порою в двері аптеки. Було там якесь інтимне діло, про яке знав тільки аптекар, іще лікар, бо в Ганса Фінкеля трапилося лихо, а набрався його старий парубок у військовий час.

Сьогодні, однак, Фінкель не шулився насторожено, сьогодні він вітався весело, піднесеним голосом, ніби

збагнувши, що і в інших є клопоти, і хтось цим разом потребує його допомоги. Тож, щоб показати свою владу, Фінкель насупився при вітанні, суворість насила на його товсте, баб'яче обличчя, а підборіддя аж закотилося на чорну краватку з почепленим на ній мініатюрним гакенкройцом, як конечним доповненням до брунатного мундиру.

— Вас гібтс ноєс? Аллес ін Орднунг? — питав він, хоча такий запит був явно недоречний, бо в пана Куриласа завжди все в порядку. Ті ряди слоївків на полицях, ті каліграфічні написи на них, ті вигляцовані терези, ті чисті прилавки, без одної зайвої речі на них вказували, що пан Курилас повинен був властиво вродитися німцем, що то якась помилка. У його жилах мусить плисти німецька кров, тільки він до того не признається, але колись мусить признатися і стати «фольксдойчером», як годиться такому чоловікові.

Крім того, для Фінкеля пан Курилас ще щось більше. Скільки далеко подивитися в минуле, пан Курилас все ввижається Фінкелеві як якийсь історичний знак, перенесений з тих часів, коли тут ще був найясніший монарх Франц Йосиф, коли тут будували колії і кримінали з грубими мурами, і суди, і школи, коли був лад і порядок у світі, і все не гойдалося, як шифа на воді.

З того світу, солідного й упорядкованого, аж якось легше перейти з паном Куриласом через усі зміни, війни й окупації... Часи тепер не такі впорядковані, тепер то все — бордель. Лише в пана Куриласа лишилося воно якось ніби по-старому, незмінне, тверде.

Але що то приневолило старого виявити охоту прийти до Гестапо з якоюсь справою? Чи і в старого Куриласа щось не штимує? Га?

— Аллес ін Орднунг? — повторив Фінкель, наче смакуючи вже новинку.

— Дякую, прошу нагору до нас.

Сходи з аптеки вгору заскрипіли під вагою штурмбанфюрера. У мешканні побачив Фінкель зразу, що нема нікого, а

стіл застелений та заставлений всячиною і пляшками та склом. Мерехтіння того скла Фінкелеві особливо приємне.

— Унд во іст Фройляйн Лідія?

— Вона в отця Невицького... Прошу сідати.

Сівши за стіл, Фінкель зняв шапку якомсь відрухово, як годиться в хаті і при їді, але наступної миті подумав, що шапки знімати не треба було, бо з нею і вигляд поважніший, і лисини не видно. І взагалі — за ним Великий Райх. Вже кілька років себе тренує на тому і переконує, а от... забувся.

— А вино яке! — заплямкав він почервонілим язиком. — Де то ви взяли?

— Власного виробу.

— Не може бути.

— І нічого протизаконного, пане Фінкель, бо зроблене ще за Польщі, шість років тому чи сім.

— Не може бути. Сім років... — Фінкель глянув у ту просторінь часу і зразу схаменувся, бо туди заглядати не дуже приємно з деяких причин...

Вино міцне, пахуче. А келих — розкіш. Дороге скло, такого в жидівському гетто не знайшов, хоч яку колекцію звідти придбав собі.

— То ще з Відня, — пояснив аптекар, ніби читаючи думки гостя.

— Направду? Не може бути.

— То дарунок для моєї жінки був такий по шлюбі.

Просторінь розтягнулася раптом на цілого півстоліття. Віддаль між Фінкелем і Куриласом теж якомсь наче побільшала. Ото дідок — пан. З пана пан. Таке рівне лице, як на постаментах у Берліні у маршалів і різних великих людей по парках і музеях. Надивився на все те Ганс Фінкель, як його в 1939 році німецькі військові шпиги захопили з собою перед приходом росіян і в самий Берлін привезли вишколювати для майбутнього походу на Схід.

З того пана якби зробити скульптуру, то була би краса. І той перстень з смарагдом на аптекаревій руці чогось вартій, чи не правда? А скільки він вартій то вже Ганс Фінкель знає,

до того приклався, щоб навчитися, навіть книжки і каталоги роздобув, щоб зрозуміти, чому люди прив'язують таку велику вагу до тих мацюпких камінчиків з різними кольорами. Аметист — фіялковий, перлина — матова, ізмарагд — зелений, опал — молочний, сапфір — синій, топази — жовтаві, голубі і рожеві... А ви думали... А чи ви заглядали в Фінкелеву шкатулу, га?

Приємні думки, приємно вдарило вино в голову. Вихилили, вступ був, як годиться, а тепер до справи, нахилився Фінкель допитливо до Куриласа.

— Ви напевно здивовані, чого я хотів бачитися з вами, пане Фінкель, — зацукався якимось аптекар, аж його досі плинна німецька мова стала на мить важкуватою.

— Ви маєте рацію, пане Курилас. Я здивований.

— Дивуватися нема чого... Воєнний час, неспокої. І що діється в нашому місті. Ті недавні арешти...

— Боїтеся арешту, пане Курилас? О, я можу запевнити вас, що вас зараховують до найльояльніших людей у місті. На вашу хату не падає ані тіні якогось підозріння.

— Дякую. Ми виконуємо свої повинності... Мій син у дивізії...

— Знаю, знаю.

— І то все дає мені, думаю, право...

— Очевидно, очевидно. Може, треба вам «бецугшайн»? Чи дістати вугілля? Чи, може, треба мануфактури для панни Ліди?

— Ні-ні.

— Ви дуже скромні, пане Куриласе. На вашому місці хто другий мав би всього по вуха.

— Дякуємо, ми маємо все, що треба. Я не про те...

— Не про те?

— Я маю до вас особисте прохання, пане Фінкель.

— Слухаю.

Не так треба було починати, не так — аптекар замовк на мить. Треба було вести розмову здалека і закинути ніби

випадково, спершу випробовуючи ґрунт, а не так прямо. Тепер відступу вже нема, бо мовчанка і так задовга.

— Я просив би, чи ви могли б звільнити одну арештовану в театрі особу?

На ті слова, Фінкель випростувався раптом, затиснув уста, опер руки об стіл і, здавалося, закам'янів у тій позі. Наче то вже не Ганс Фінкель, а хтось інший за столом. Абсолютно, хтось інший. Правда, був такий Ганс Фінкель перед війною в місті, мав ресторан, де сходилися міські урядовці попоїсти, і священники з села, і вчителі, і всякий. Але в погідну осінь 1939 року, коли німецькі патрулі забрали Ганса з собою, все змінилося. Вернувся Ганс Фінкель аж у сорок першому з наступаючою армією, як партієць і спец від жидівських й українських справ. Вернувся і не пізнавав нікого. Щойно недавно, по Сталінграді, якось почала йому вертатися пам'ять, став пізнавати декого, а ось знову дивиться, аж страшно робиться.

— Вас габен зі гезагт? Ви? Ви, пане Курилас? Я не вірю своїм вухам. Ви маєте щось спільного з тими бандитами?

— З якими бандитами?

— З тими заарештованими. То все бандити! Комуністи!

— Які комуністи? Та то наші люди, які виступають проти комуністів.

— А я кажу — комуністи! — стукнув Фінкель кулаком, аж скло задзвеніло. — Скільки є ще таких, як ви, що ще мають розум і знають, на чому світ стоїть. Та ви в тій Галичині не маєте голосу, мені будете говорити. Та вас ще перед війною гімназисти водили за ніс і робили, що хотіли. А тепер ті гімназисти повиростали, і стали провідниками, і поводяться, як комуністи, проти Райху виступають, нападають на лігеншафти, не ідуть на роботу до Німеччини і других не пускають. І організують по лісах свої банди разом з Ковпаком. Ви чули про Ковпака? Хто той Ковпак? Українець? Українець! Такі всі українці — комуністи! І я то зрозумів, як я їх побачив у горах, як ми на них пішли. Прошу я вас, то банда — дві тисячі людей з гарматами, з канонами, чисте військо. А ми їх розгромили...

Той Ковпак десь тут у горах ховається. Я то зміркував, як переслухував зловлених ковпаківців. Такі дві грубші риби маю з самого штабу Ковпака. Вже два тижні їх обробляю. Мовчать, але я на них таке придумав, що заспівають і видадуть того свого ватажка, зрадять, де він сховався. Ще Ковпак загойдається на шибениці в самому Берліні. А ваші герої, як його помічники, загойдаються тут, на ринку. Шибениці вже готові!

Фінкель замовк, затарабанив пальцями по столу. Солодке почуття влади п'янило й заспокоювало. А нишком наче хтось шептав до вуха... Гей-гей, ще прийдеш до старого по шприци! Того не забувай!

— Я шкодую, пане Куриласе, що так справи маються, але нічого не пораджу, — Фінкель підводився повільно, достойно, накладаючи шапку та поправляючи чорну краватку. — Дякую за знамените вино. Уклони для панни Ліди. І... як називається той ваш... чоловік?

— Кисілевський... Іван Кисілевський, — промовив аптекар збілілими устами.

— Кисілевський... Га, побачимо. Добраніч, пане Куриласе.

9. ЗАКОН ЗЕМНОГО ТЯЖІННЯ

— Ану, ви, Ковпаки, виходьте! — Ганс Фінкель відкрив з розмахом двері камери і стояв, червоніючи з люті, бо два його «пташки», як їх він називав, сиділи на причах, не злякані його криком, ніби не чули його.

Той чорнявий, з простріленими руками, той, видно, тремтить, той все облизує губи на допитах, бо його гарячка палить, все руки підтягає, так йому в них дьоргає. А другий, здоровило, мовчить на допитах, як могила. Ще слова не вицідив з себе, хоч уже два тижні голодом морений і биттям. А що ті «пташки» з Ковпакової команди, то він би дав собі руку відрубати. Той чорнявий мав при собі шкіряну торбу, а в тій торбі різні папірчики записані. Читав він то і не розумів, хоч поруськи знає читати, і за те його в Берліні хвалили... Імена якісь... І цифри, цифри, най то шляк трафить. Грипси!

— А чи ти чуєш, один з другим? — повторив Фінкель повільно. — Авс! Авс! Виходь! Подиндаєш на шибениці, як не хочеш говорити. Там заговориш, аж язик виставиш...

На енергійний Фінкелів рух рукою в'язні наблизилися до дверей, крізь які чути було гомін, крики, накликування. Щось велике твориться, щось буде, бо надійшли сторожі на допомогу.

— Ану, давай рученята! — скомандував Фінкель і сам став накладати кайдани тому, що перший підійшов.

Якби так тепер сказати Фінкелеві, кого він кує, зрадив би, що догадливий. Кує він не кого, а самого командира батальйонної розвідки Ковпакового загону, Климентія Швайку.

Хоча догадатися тепер важко, що це командир, таке то мізерне, морене голодом і терпіннями, тільки очі світяться гарячкою і жагою жити. І руки омотані бандажами, що не знати, як ті кайдани накладти. Ага, болить, болить...

А тому здоровилові ніщо не болить, ні биття, ні навіть затиск заліза на руках. Не дізнатися ніколи Фінкелеві, що кує він сержанта третьої роти Ковпака, Федора Карпенка. Ні слова, ні звуку, лице не зраджує дрогання, хоч як тисни...

— Марш! — рявкнув Фінкель надривно, вказуючи на кінець коридору.

Попід стіною ряди в'язнів. Ще когось привели, ще когось. Мабуть, уже всі. Заскреготіли ключі, подалися ригелі під жандармськими руками, і брама розчинилася навстіж, відкриваючи перед в'язнями яскравий, сліпучий світ аж у глибину вулиці, між будівлями.

Здригнулося серце, очі впивалися жадібно в розкритий простір і мружилися болісно, відвикнувши від світла. Від зворушення Карпенко штовхнув злегка ліктем друга. Мури мов за нами, брате. Не раз уже тіснувато було, а ми вимотувалися з матні.

Але Швайка ступав понуро, і Карпенко збагнув, що даремні сподівання. Кругом достогибелі вояків у мундирах кольору прілого сіна. На їхніх пілотках біла квітка. Едельвайс! Це ті самі гірські стрільці, що ганялися за ними по горах. Серединою тісніше кільце з синіх і брунатних мундирів, всякої тобі погані...

І що це за город? — Карпенкові очі мружилися на будівлі навколо. Досі цим він не дуже цікавився, які там городи і краї проходять. Нехай собі Вершигора з Рудневим та Ковпаком придивляються та відзначають... Ішли від брянських лісів, через широку Прип'ять, через поліські багна, мандрували ночами, а земля лежала навкруг темна й невідома, як хвилі океану. Але хтось там сидів за кермом, хтось накреслював у наказі роздоріжжя, хутори й оселі, де ставати на постій, де ставити застави, скільки часу треба йти... Осіннє сонце ясніє свіжо на білих стінах будинків, горить на цеглястих мурах,

оббитих виноградом і плющем. Диви, все тут ціле, не зруйноване, ніби не було війни. Куди це вони попали, що ні згарищ, ні димарів обгорілих? Це, ребята, Галіція, казав Ковпак, як переступили невидимий кордон з Волині. «Дистрикт Галіція». З дешевим тютюном, харчовими добрими з розбитих магазинів і зрадою на кожному кроці. Йшли по цій землі, як буря, зриваючи мости, розгромлюючи поліційні станиці, містечкові залоги, аж дійшли до злощасного Чорного лісу, що недаром чорним зветься...

— Карпо, що це? — зірвався шепіт з зашерхлих уст Швайки.

Що воно? Залякував їх товстий німець на допитах, що як не скажуть, де Ковпак заховався, то на шибениці повиснуть. Та що придумаєш, як вирвешся з цієї гуці? А ще твої прострелені руки. Немічний і безборонний, як дитина, обличчя — один біль. Думає Швайка горячково, хоче жити «німецький староста» — прозвали так його — ой, хоче.

Але що воно справді? Іти б їм попереду, славним партизанам, а тут дочепили їх у хвості походу. Перед ними п'ять пар, хлопці ще молоді, і вусаті дядьки, а попереду дебелий, високий парубіка, наче командир, ступає гордо... Хто ці люди? По руках, по одягу, по дивно поважних, аж врочистих лицах знати, що не жуліки. Дивний то народ, ні матюка не почувеш, ні клятьби. Перед ним той, студент, чи вчитель, що разом з ним кілька днів просиділи в камері, як пригнали спершу. Торочити став про якусь самостійну українську державу. Незалежну! Від кого незалежну? Від Росії. Ага, так тобі з німцем по дорозі? Ні, не з німцем. Так з поляками? Ні! — Так хіба з турками? — Ні! А що, якби так нам самим одностайно стати за незалежну державу?

Станемо, голубчику, незабаром усі одностайно, тільки дивись. Дійшли до широкої площі. А посеред площі поміст, над помостом балки, наче хто задумав будувати хату, вже й частину зрубу звів та й роздумався. У довгу поперечну балку набито гаків, а з кожного звисає мотузка.

Карпенків погляд на побратимові. Обличчя Швайки

змаліло, як у дитини, а очі великі, страшні, у них тільки один зойк: жити! жити!

Розкрилася перед Карпенком Швайчина душа, як попалися німцям у руки в панцерному перстені біля підкарпатського городка. До того часу мало зналися, бо тримався Швайка з командним складом, з самим Ковпаком, а найбільше з комісаром. А то в тюрмі став тулитися до Карпенка, став розкривати свою душу. Страшенно хочеться Швайці жити. Такі то різні люди бувають. Одні собі самі смерти просять, вимолюють, ідуть їй в обійми. Кулі їм — музика, земля розступається перед ними у розривах артилерійських набоїв. Позаду лишилося багато, що припали назавше до землі, потонули на переправах, в огні, а ти ідеш, і ніщо не чіпляється тебе, ніби ти заворожений...

— Ти бачиш? — Швайка вказав поглядом на споруди.

— Бачу, бачу. Скидається, Швайко, на те, що почнуть нас піднімати у... ранзі. Мені «гречка» вже надокучила, мабуть, «кубар» попадеться. А ти, молодець, «шпали» получиш, як, було, казали...

Швайка аж пристанув на мить, загубивши крок з гуртом, але сильний поштовх ззаду вирівняв його в колоні.

— Гей-гей, утікаєш. Від шибениці не втечеш, — чувся позаду картавий голос гестапівця, того самого, що вже їх два тижні катує і морить, щоб показали, де Ковпак заховався в горах.

— Чекай, чекай! Не так заговориш один з другим, як задиндаєш на шнурі, аж язик виставиш... А я радив по-доброму, покажіть! Тепер я вам покажу, — приговорював гестапівець, підштовхуючи в'язнів ближче до помосту.

На помості звідкілясь збоку з'явився другий гестапівець. То сам шеф. Тільки раз допитував їх і, надиво, не бив і не грозив, тільки ходив круг них і придивлявся, як до диких звірів у цирку. Тепер він почав читати якусь об'яву своєю гаркавою мовою, погрожуючи раз-у-раз рукою.

Закінчив гестапівець, тепер на його місце підійшов молодий чоловік в якійсь чудній синій уніформі, два ряди

гудзиків, ґаліфе, розвернені широко, капелюх з пером. Ото перекладач, джигун такий рудоволосий, з буйними бакенбардами. Декілька разів відвідував їх сам у камері, навіть, личина, покурити пропонував, а не взяли, хоч як млоїло, аж п'янило від запаху якогось хорошого тютюну. Пробиував видобути від них кілька слів, умовляв, обіцяв волю, як лише покажуть, де Ковпак.

Читає тепер, личина, вже зрозумілою мовою про якусь організацію українських націоналістів, у якій, мовляв, сидять агенти Москви, отже, та організація — то замаскована більшовицька частина. То все бандити разом з їх вождем, а прізвище його дивовижне часто вже чулося останньою порою на цій землі. Аж дивно, бо стільки й було розмови між Вершигорою та Ковпаком, як ішли Волинню, стільки прокльонів: Бандера! Бандьора! Бандерівці! Сучі сини проти советської влади сміють виступати, проти Червоної армії, сучі сини у засідках залагали, менші застави винищували, і вже важко було оберегтися, і в самого злість бралася на тих бандьор... А тепер, виходить, і вони — більшовики, проти германця воюють, і їх бандитами германці звають... Та як же? Казав Руднев — це фашисти, з германом ідуть разом... А тут, що воно, їх вішати будуть германці?

Кінець читання, шез джигун швидко з-помосту, наче втікаючи, бо з того боку по східцях вже виводили когось. Оце той, що в першому ряді ішов. Синя сорочка розстібнулася на широких грудях, якомсь випнятих уперед, бо руки заковані ззаду. Велике, мужнє обличчя зверене до натовпу, а з відкритих уст ніби зараз вирветься вигук.

Присадкуватий німець на підвищенні діловито розправляє петлю, наставляє... Стало млосно, голова мимоволі поникла, очі потупилися в землю, і на раптовий голосний вигук усім тілом пробігло незнане досі дрижання. Глядіти не туди, лише вбік, понад людські голови... Зелень між дахами підпливала золотом. Далі височіє вежа костьола, гостра, струнка. А збоку церковні бані... Дивне, хрести подвоїлися в очах, чи що? Наче хитаються... Що з ним? В'ялість у ногах,

дрижання не втихає, а такого ніколи перше не було... Знову чийсь вигук на помості, якась метушня, голоси навколо, і не сила глянути туди.

Прокляття, прокляття! Як вмирати, то не тут, не такою смертю! Це для собак, на вид такої смерті, бувало, він думав, що зірветься, згаряча постріляє всіх і себе... А ті реготалися, вішаючи петлюрівців по Волині... Командир Зелений, отой любувався ще приговорювати, ще вибирав, щоб високо було, як отих бандерівців вішав власною рукою, дядьків і навіть дівчат, ех...

А є смерті такі чудові. Від фронтової кулі смерть любовна, з одним поцілунком, від якого затьмариться тобі світ і померкне. Або ще, коли летиш з парашутом до матері землі. Її лоно широке, безмежне, не бійся, попадеш. Земля жде на тебе, як щаслива бабуня з наставленим широко подолком. Якщо ж механізм несправний, ну тоді тільки секунда, тільки шум, свистіння у вухах і ...твердь. Точка.

Визивний, хрипкий вигук змутив думки, що змагали завзято йти своїм шляхом, але гуща людських тіл навколо діяла ще якось заспокійливо, ніби, здавалося, відгороджувала від страшного помосту, ніби Карпенкові туди не дійти, і думка прорвалася знову своїм руслом.

...Переступають люди смертний поріг, в'ючись у болях, переходять його легко у сні... Дубіють глухо в морозній тайзі, тонуть у крижаних водах рік і ритих каналів. Гинули козаки від кривої татарської шаблі, вмирили страшною смертю в мідяних биках на варшавських майданах, конали гайдамаки на палях...

Карпенко поглянув знетямлено навколо, бо загорожі з людських тіл між ним і помостом не стало, тільки Швайка поруч труситься, може, зараз упаде. А на помості... даремна спроба відвернути очі від видовища, від якого дрижаки в тілі не втихають... На мотузках кукли, довші, коротші... Велетень у синій сорочці ніби напружився безмірно боком, щоб досягти ногами помосту... Дядко в верховинському кожушку... кучерявий студент... Велике земне тяжіння, а тут німець показав, що переборє його мотузками. Мотузки напружились,

як струни... Спорудив німець ніби такий інструмент і оце грає на ньому в катівських рукавицях... Занімів натовп заслухалися повішені, нахиливши голови... І його голова почала хилитися теж у ту позу, стиснуло в горлі, і вже не стало віддиху. Хилиться назад, а голова клониться вперед. Костьолова вежа перекосилась, як щогла корабля, що тоне... Летять хрести з церковних бань, все гойдається, аж хочеться спертися на щось тверде. І в цю мить чути вигук, такий дзвінкий, що п'яма відпливла з очей, кожен м'яз напружився, і серце забилося дико. Вигук дивний і такий несподіваний у прославлюванні сором'язно забутої, ніколи не названої рідної на ім'я Вітчизни.

— Слава Україні!

Дивне, адже всі вони пішли на смерть з цим вигуком, він чув його і наче не розумів. А тепер зрозумів, тепер прийняв у глибину свідомости, і від цього наче віднайшов себе, наче відчайдушний сержант третьої роти загону Ковпака Федір Васильович Карпенко вернувся в бездушне тіло. Вийде зараз на поміст з піднесеною головою, як виходили предки під катівський топір, як входили в залізні бики на варшавських майданах, як здивував Байда бусурменів на ринку в Царгороді...

Чиясь рука лягла важко на плече, і від того доторку все тіло випросталося. Але рука штовхала не до помосту, а повертала назад... Дриглясті очі мучителя близько, а на обличчі гейби усмішка.

— Виджу, що ти готовий, вже певно повні портки. Шкода, нині парада закінчена, для вас двох не стало шнурів, видиш, десять, а решта бракує... Але на другий раз то вже стане... Як не виспіваєте мені все, буде капут... А тепер марш у тюрму!

10. «НІМЕЦЬКИЙ СТАРОСТА»

Як заслухатися в себе, здається, ти не малий об'єкт, а щось безмірно велике. Мільйони нервів, мільйони клітин, незнані досі, неусвідомлені, озиваються тепер у томленому гарячкою мізку. З усіх кінців ніби йдуть запити: здорові там, чи готові жити, чи вже відумираєте? Запити продираються наче крізь якусь густу смугу холоду... Холод за плечима, уста засохли.

Руки лежать мертво на Швайчиних колінах, і так чітко, аж здається, бачиш, пробивається кров крізь гниль, крізь перервані ткани, шукає собі нових доріг, свердлюючи гостро в мертвих, неслухняних пальцях.

Повільно підтягнув Швайка руки, обережно, бо від того поруху гаряча хвиля докочується аж до мізку, і темніє в очах. Треба пережити довгу мить, поки біль затихне, приглухне. Аж дивно, яка блаженна хвилина спокою, неволю, а там знову нові сигнали, знову шукає кров проходить...

Скільки вже минуло, як привели їх з майдану? Лежить собі отой там на своїй причі і не промовить ні слова. Тиша глуха і страшна, ніби їм не однакова доля, ніби між ними затяжний змаг... Химерна, незрозуміла людина — той сержант. Казав же Вершигора, що ніхто не розгадає душі цієї людини. Гадаєш — боягуз, панікер, якому тільки думки, щоб із тих гір на степи добратися, а вийде — відважніший за всіх. Стояв же сам-один при переході загону через міст, до останнього стояв, стримуючи німців ще довго по тому, як решта вже добралася потойбіч на верхи. Мабуть, тому і в полон попав, що диски всі спорожнив... І під шибеницею глузував з командира баталь-

йонної розвідки, наче не думаючи про смерть. Може, колись розказуватиме на партизанському постюї, як ішли вони на смерть; німці поштовхували їх під шибеницю, а Швайчина душа була в п'ятах, і німці пробували перегнати її в голову, бо як, мовляв, хіба за ноги вішати, коли душа командира в п'ятах?

І що то з ним? Верзеться йому таке, чи справді так говорив Карпенко? — рука потягнулася відрухово до розпаленого в гарячці чола і завмерла з болю. Він, як безпомічне немовля, отак і захопили його фріци, раді з його безсилля. Пробиував скинути торбинку з документами, та не вдалося, все захопили. І з цього пішло, влїймали, мовляв, двох з команди Ковпака і тепер мордують, щоб показали, де Ковпак.

Швайка похилився над своїми руками, і згадався десь бачений пес з переламаною лапою. Облизав би і він свої рани, якби помогло. А ті залипи йодом, обмотали, і жий, як виживеш. А найперше скажи все, тоді лікувати станемо...

— Карпе, — прошепотів Швайка.

Відповіді не було, той не ворухнувся на причі під навислим муром цієї камери, куди ніби поховали їх заживо. Може, спить? Та ні, ворухнувся вкінці.

— Чого тобі? — голос холодний, як той слизький мур.

— Як далі бути, Карпе?

Тепер Карпенко підвівся важко і по хвилині процідив.

— Оце ти мене питаєш, командире?.. Парень ти фартувий, мені від тебе наказу ждати.

Швайка помовчав обережно, бо натякає сержант прозоро на минулі справи. Скільки там було нарад у загоні, а Карпенка туди не кликали, хоч був командиром третьої, найхоробрішої роти. А не кликали! Чому? Чим провинився Карпенко, що не заслужив собі довір'я Ковпака, чи Вершигори, чи Руднева?.. От Вершигора, той завжди за Карпенком обстоював. А Руднев ні. Була між комісаром і Карпенком якась суперечка, нахвалявся Карпенко, що розправиться з комісаром, вже була мова про суд... Потім якось помирилися, ніби все по-хорошому, але Карпенка на нараду не кликали, ходив одинцем. А за ним тїнь бунту, ледве не зради. Підслухували

путивляни, що теревенить по-п'яному і чи не скаже чого такого, що його вже путивлянин Руднев вдруге не пропустить...

— Та що ти, Карпе? — говорив Швайка благально, врахувавши оте минуле.

— Оте, що кажу.

Швайка помовчав довго. Того божевільного сержанта третьої роти він оминав. Ну, чорт з чудаком, що навіть язика не навчився держати за зубами за всі роки советської влади, а ось Швайка збагнув це мистецтво за два роки. Запитували Швайку про сержанта, дали доручення стежити. Багато ти вистежиш, коли біографія нецікава, аж скучно. І десятирічки не має, погляд на світ отакий, ніякий, тракторист був добрий. Здається, людину в бійці усмертив, за те і на Біломорканал попав, а може, за що інше, не дійдеш... Неясно воно, бо чомусь його в авіядесантні частини взяли з Біломору, там і ребра поламав при незручному стрибку. Сім'я в нього, жінка і синок, десь на Канівщині чи що... Почнеш про те намацувати, а він окунем, і замовкне... А воював добре, кажуть, німцям у руки себе взяти не дав, як їх приперли до Дніпра, так з розбитками до Ковпака попав у Брянських лісах... А про нові часи все відомо, про те охоче верзе... Коли ж тепер немовою став. Звела його доля з отим чудаком в одну камеру, єднає їх смерть і не з'єднає. А так страшно хочеться Швайці вимотатися звідси. І хоч каліка, а думка жива.

— Треба, Федоре, щось придумати, — заговорив Швайка згодом.

Тон його мови щирий, як ніколи, а ще до того мова раптом своя, рідко вживана між ними. Ніколи не можна було подумати, що «німецький староста» так заговорить. Чванливий з себе, самовпевнений, десь з низових кадрів, з Волині, ще за панської Польщі комуніст. Знає німецьку мову хороше, десь він там цілою округою управляв, під благословення жандармерії і Гестапо, звідти і пішло: «німецький староста». Насаджував агентів по німецьких урядах та установах, розкривав українських націоналістів, аж поки його хтось не

розкрив, і треба було втікати в підпілля, до партизан. Високо пішов у підпіллі, і як до Ковпака потрапив, то зараз у команду, за своє знання мов та за сприт небувалий.

Дивна своя мова в устах Швайки, бо скрізь говорили мовою команди. Один Ковпак чеканив інколи, як у своїй Котельні, по-своєму, бо хіба в руського таку приказку знайдеш, як наша? Ковпак — то Ковпак, а от, диви, Швайка по-своєму заговорив, такої заспівав.

— Думай, Швайко, думай, — почав Карпенко. — Індик думав і подох, таке і тобі прищестя.

Швайка знітився на причі, змалів, майже вже нічого не осталося з командира батальйонної розвідки.

— Що воно значить, Карпе? — почав він. Оту націоналістичну наволоч вивішали, а нас помилували. Що воно значить?

— Мотузок не вистачило, — прорік Карпенко. — Не казав же черевань? Отож крутять тепер нові мотузки, бо тугіших треба для советських партизанів.

— Глупо помирати тепер, — глухо проказав Швайка. — Червона армія вже недалеко Дніпра... А цікаво, що сталося з нашими. Де, справді, дід? Де комісар?..

Швайка замовк, похопився, та вже пізно. Зрадив себе. Про комісара думає завжди, думає найперше, бо Ковпак загонові — тільки ім'я, а душа — Руднев. Його слово важить, а не дідове, — дід, як кукла, часом коверзне, а потім присмирніє. Одягнули куклу в генеральський мундир, обвішали медалями і показують скрізь. А всім керує комісар, — совість партії, прообраз вождя. У нього треба запобігати ласки, щоб, коли закінчиться війна, коли буде підведено підсумки, хто і що і за що, — щоб тоді комісар Руднев сказав своє ваговите слово про заслуги Климентія Швайки.

— Треба щось придумати, треба пособити собі, — повторив Швайка, помовчавши обачно. — А є можливості. Мені здається, що для того цей черевань пощадив нас. Налякав, що можна з ума звести. А навіщо, Карпе? А на те, щоб ми заговорили... Про що ж випитує він весь час?

— Та про діда, як сказився, — відповів Карпенко, якимось уже вколосаний приятним тоном мови Швайки.

— Отож! Мене отой клятий Фінкель, прізвище того гестапівця я знаю, звичка така, все запам'ятаю, пригодиться, це ж моя робота. Він з місцевих німців, це я знаю з його мови і поведінки. У нас, на Волині таких швабів були цілі колонії, звідти я і мову вивчив німецьку, хоч тепер я не зрадився, що знаю її. Було ж, браток, цікаво слухати, як вони нараджувалися та плели всячину, дурні. Ота моя торбинка їх найбільше впевнила, що ми з команди. Та от личина нас припікала, де Ковпак, бо вони певні, що Ковпак з оточення вирватися не міг і десь у горах ховається, на Червону армію ждучи. А Фінкель хоче мати його живим. До самого Гітлера повіз би, так він хвалився перед перекладачем. На самому головному майдані в Берліні вішали б нашого Сидора Артемовича, і сам Гітлер приїхав би подивитися... Таке, бач, плянують, до такого ведуть, така то висока ставка, і в нас від того шанси...

Замовк Швайка, як добрий рибалка, що жде терпляче, чи клюне на нову приману. А клюнуло. Клює рибка, нетерпляче ступає сержант по тісній камері і сопє.

— До чого це ти, чортяко, ведеш?

— Задумався я, Карпо, чи провинно, коли людина пробує себе рятувати.

— Здалека заходиш, — оперся Карпенко об зукісся муру. — Чи провинно? Як чесно рятувати себе хочеш — гаразд. А коли зрадою або рабським вислужуванням вижити хочеш, так пропадай. До чого мову ведеш? Як задумав урятуватися з цієї могили?

Швайка облизував набряклі уста.

— Карпе, ти пам'ятаєш, як говорив дід? Згинути може всякий дурень — вижити треба. Орлом будь, партизане, нападай згори. А не можеш так, то гадюкою повзи, а вкуси ворога, вжаль смертельно. Хитрим лисом прикинься, обмани, обдури, аби вирватися з матні. Руку тобі відірве в бою, у другу зброю переймай. І коли вже на той світ ідеш, не забудь взяти з собою хоч одного фріца в джури...

— Вистачить твоєї накачки... Кажі, що придумав.
— Можна придумати. Наприклад, от що ми, мовляв, «розкололися», злякалися шибениці і готові виспівати всі таємниці...

— Ти що?

— Стривай! — Швайка став відступати в куток келії.

— Ти, падло, мене знову випробовуєш?

— Стривай!

— Знаю, знаю. Шпигував за мною у загоні, скільки розпитував, думаєш, не знаю? І тут провокуєш, га?

Швайка спробував піднести руки, як до захисту; від раптового поруху запекло, аж голосний зойк вирвався з його уст.

— Як гада розтопчу! — Карпенкова рука опала, він сплунув і відступив під мур, все ще погрожуючи.

— Карпе, дай вияснити мій плян. Тільки одне питання: а хіба ми можемо зрадити які таємниці, а хіба ми знаємо, де сьогодні Ковпак?

Карпенко замовк на те питання, а Швайка продовжував щораз запальніше.

— Ото, Карпе, суцільна чепуха. Як ми зійшли з гір на отой город, Делятин він зветься, так там ми поділилися на п'ять груп, щоб легше було прориватися. Кожному своя доля, як у тебе розум і відвага. Розпрощався я тоді з дідом, так тільки й бачилися.

Карпенко сів на причі. Хотілось затагнути махоркою, сп'яніти і слухати далі. Голова — Швайка, недарма вгору пішов, недарма. А й Швайка ще помовчував обережно, хоч уже видно, що пересердився бішений сержант, тепер можна своє.

— Нам, браток, коби з тюрми та ближче гір. Виводимо фріців, натомимо. Я вже плян склав: поведемо їх у те місце, де згинув Черемухін. Прекрасно пригадую собі топографію того терену, бо вивчав докладно, як рятувати Черемухіна, як його відрізали від нас, шукали ми проходу... Там ідеальне місце, скелі, обриви, провалля. Стрибну швидше кулі, я ще можу, хоча руки перебиті, а ноги міцні. Щоб тільки вдало кількадесят

кроків, а там пішли, пішли... Я в один бік, ти в другий, такого, браток, фріцам сюрприза втнемо...

— А як уже прийдеться погигати, — зідхнув Швайка по хвилині, — так це й буде смерть партизана, смерть бійця від кулі, а не від собачої мотузки.

Вичерпалася Швайчина мова, потах запал.

— Жалко було б помирать, — почав він знову. — По цьому всьому, по всіх перемогах смерть — безглуздя... А перемога буде велика, буде радість, життя стане хороше, підуть наші далеко на захід, на Европу, а воно, браток, там цікаво. Ти там не був, уяви не маєш, як можна жити, скільки там усього.

Швайка поколисувався на причі, ніби щоб утихомирити біль, ніби у такт майбутнім походам. Багаті краї попереду, нема що казати, на те Швайка — західняк. І в славі вернеться з ранами, з відзначеннями за заслуги, за розум, за відвагу.

— Придумав ти, хрін з тобою! Роби, розколюйся хоч на четверо, — заговорив Карпенко. — Я теж такої заспіваю. Але чи повірять?

— Оце ти мені вигадав. Той Ганс Фінкель — прізвища я збираю дбайливо — то макітряна голова. Я йому такого арапа запроваляю, аж рота роззявить. Я, браток, в один час був актором, навчився дечого з лицедійства. Я їм таку біографію сочиню, що плакатимуть над моєю долею: як розкуркулила мене советська власть, як у Сибірі карався, як утік звідти і ждав германця. Червоних комісарів за ніс водив і сам здався в німецький полон, гвинтівку кинувши. Партизани мене, мов, потім потягли, оті клятві ковпаківці, і приневолити йти з ними. Но я, братішки, в Бога вірю, а комуністів ненавиджу... Отому й скажу вам усе про того Ковпака, де він заховався. Вишукав собі, значить, Ковпак печеру в горах у скелах. Партизанам своїм наказав пробиватися з оточення, а сам, шелихвіст, у ту печеру сховався. І ще декого з своїх прибічників, самих знаних комісарів і тої сволочі єврейської з собою взяв... Оце треба підкреслити, єврейської, від того німцеві зовсім замакітрить-ся, знаєш, як вони на євреїв полюють... І харчів туди собі натягали, — скажу. Отож, заховався Ковпак у цій печері, як

який Арідник. Пам'ятаєш, як нам гуцули оповідали під Розсільною? Ех ти, східняк, нічорта не розумієш про наші гори, які в них дива. А в них Арідник такий перед Богом у печері ховається — чортяка. Зовсім як наш дід ніби. І що блискавиця промигне німецька горою з німецького юнкерса, а наш дід у печеру і тільки задок наставив фріцам, як той Арідник наставляв Пану Богу. Пролетить знову німець, молнію пошле, а дід тільки задком блимнув і в нору...

Розведені руки Швайки застигли нараз у безрусі, бо здалося йому, що світляні спалахи блискавки освітили й їх камеру і жар від світляних спалахів ніби опалив уста, осліпив очі, аж не стало віддиху. Швайка повалився на причу і знерухомів, наче мертвий.

— Гей, що ти?.. Зомлів? — Карпенко нахилився над Швайкою, торкнув рукою і розглянувся безпорадно по камері, а потім підбіг до дверей. Дужі, нагальні удари його кулаків понеслися відгомоном по в'язничному коридору.

11. ГЕНЕРАЛ І ВІСЛЮК

Вітер лопотав металічно об брезентове накриття автома-
шини. В отвір між брезентом видно дорогу, що втікає з-під
коліс, наче пас, довгий пас, що вимотується на поля, в'ється
поміж хатами, поміж садами, безконечно довгий. Одноманіт-
но гуде мотор, під гору бурчить сердито і шарпає машину.
Тоді пас утікає з-під коліс повільніше, тоді платформа
нахиляється до дороги, наче манить: один стрибок, тільки
один, і рівчак, берег річки... Зелені береги кличуть, але
Карпенко не ворухнеться, він відчуває на собі погляд Швайки,
що сидить потойбіч на лаві, під брезентовою запоною.
Швайка посередині, а два фріци з одного, два з другого боку. І
Карпенкові така асиста. У кожного між колінами зброя, все тут
обчислене, все передбачене. Навіть, Швайко, не зведешся на
ноги, а вже наляжуть на тебе, приголомшать ударами заліза. А
якщо вдасться навіть зістрибнути, так подірявлять на решето.
Смерть певна, якщо шукати смерти, смерть певна. Але
сьогодні вони не думають про смерть. Їх нагодували досита,
дали відпочити, щоб могли ходити по горах, щоб показали, де
заховався клятий Ковпак. І от везуть їх...

Від ситости бадьорість, і світ такий ясний. Ось рівнина між
горами, аж здається, що ти на колгоспний лан їдеш. Тільки б
держати в руках обарінок керми і вести машину самому... А
більшак хороший, рівний. Змінючи біг, машина загула глухіше
і посунулася повільніше вгору крутими поворотами. На мить
щезла стрічка дороги, в отворі між брезентом видно
безконечні простори лісів і далеких гірських верхів, сопка за
сопкою, все вища. Гори! Вони вже в горах. Ліси зсуваються

вниз до дороги, смереки заглядають віттям в отвір. Біліють на крутих поворотах навислі скелі, а коли стихає гурчання моторів, стає чути шум гірської річки на кам'яних перебоях.

Накатавшись таки довго, машина сповільнила вкінці хід і зупинилася край дороги під лісом. Чути гучне хляскання дверей кузова, голоси, накликування. В отворі між брезентом виринуло загоріле обличчя, чепурна пілотка з едельвайсом, і від цього війнуло спогадами недавніх боїв у горах з гірськими стрільцями.

— Авс! Авс!

Передні конвоїри зістрибнули з машин на землю. Тепер черга на в'язнів.

Де ж це вони? — Карпенко обкинув поглядом лісисті верхи, що вершилися аж до синяви неба праворуч. А ліворуч, внизу, пінилася бистра гірська річка, і шум нісся від води, наче хто гострив завзято ножі об збілілі скелі. Або гейби десь велетні несли широкі плати бляхи, і вона, пружившись, дзвеніла, гула гостро, металічно.

За річкою видно край якоїсь оселі, муровані будівлі. Чи не туди проривалися вони з Ковпаком з гір? Який це город? Чорт з ним, схоже на те, що вони тут саме переправлялися через річку, знесли на мосту німецьку заставу і держали міст, поки не пройдуть усі загони, а потім зірвали міст...

— Пізнаєш?

Карпенко відвів очі від простору. Біля нього стояв черевань, їхній опікун і мучитель, й усміхався приязно. Приїхав він, видно, з усіма, не дарує свого. Машини стали вздовж дороги, круг них купи «едельвайсників». А з череванем хтось знатний. Оце, мабуть, генерал з своєю свитою. Той самий, що його Гітлер на Ковпака послав, про те балакали в загоні. Старий, порохно сиплеться, а вип'яв морду, нагорожився і вибалушив свої підкреслені синяками «ліхтарі».

— Тебе запитують, чи пізнаєш околицю? — Чого б не пізнати, — поспішив відповісти за Карпенка Швайка. — Хорошо пізнаєм. Оце буде Делятин. Через отой міст ми прорвалися з гір.

— А Ковпак теж прорвася? — питав Фінкель, переклавши відповідь Швайки генералові.

— Ковпак ні.

— Чому?

— Побоявся. Ковпак, на ділі, великий боягуз, а й ізнеміг сильно. Ще в горах каже: «Ідїть, пробивайтеся самі та доложіть про все у Москву. А я останусь тут. Усім нам не можна, а деякій кількості можна, так ось останемося тут і будемо звідси воювати, поки Червона армія не прийде».

— Пожди, — зупинив Фінкель Швайку, бо перекладати тут багато і перекладати треба точно, нехай генерал, знає. Однаково нерадо вибирався в гори, не бачить у тій історії сенсу.

— Продовжуй.

— Так Ковпак каже, — вп'ялив Швайка очі в генерала, збагнувши, що тут твердий сук. — Є в нас хороші сховки, гуцули мені відкрили. То ще, каже Ковпак, старі-старезні сховки в скелях між горами, де переховувалися верховинці перед татарами. Геть з маржиною втікали туди перед ордою.

Що таке? Фінкель отирав піт з лоба і дивився на Швайку підозріло. Він ждав простих відповідей, а тут виходить якась книжна історія. Що той пташок розказує про якусь маржину?

— Маржина — це скот, худоба, — пояснив добродушно Швайка, зовсім не зраджуючи своєї гордості з знання мови й побуту верховинців. — Отож, у тих сховках й опришки переховувалися потім, а між ними славний Олекса Довбуш. Отут, каже, Ковпак, і я захищаюся з своєю свитою, і не знайде нас ніхто.

Очі Швайки по-дитячому ласкаво, довірливо вдивлялися в генерала, а вуха слідували за кожним словом перекладу. Добре той перекладає, гаразд, щоб тільки не зрадитися з тим знанням мови. Що той генерал думає тепер? Вірить чи не вірить його словам? Свердлує його своїми вибалушеними баньками, ніби можна освітити темну Швайчину душу. Ось вивів неприхильну гримасу на своїй і без того поморщеній

морді і говорить до того гестапівця. Добре, що знає мову, є трохи часу подумати, що відповісти.

— А ти віриш, що Червона армія прийде аж сюди? — переклав Фінкель запит генерала.

Швайка склав молитовно обандажовані білими полотенцями руки, невинний, як янголик, і навіть усмішка промигнула в очах. Ой, заправить він тепер арапа!

— Скажи господину генералові, що бігу ріки ще ніхто не завернув.

— Ти що? — зачудувався Фінкель, не зважившись перекласти фрази. — Говори ясніше!

— Вас гат ер гезар? — встряв у розмову генерал.

Фінкель переклав слухняно слова Швайки. Очі старика заблищали тепер цікавістю, навіть якоюсь прихильністю.

— Що ти хочеш тим сказати? — переклав Фінкель новий запит генерала.

Карпенко, що стояв досі байдуже збоку, оглядаючи «електричество» МГ—42 в руках конвоїра біля нього, глянув тепер на Швайку, ніби пригадував тому: не шуми, потихше з своїми приказками!

— А я хочу сказати, — промовив Швайка врочисто, — що есть для всього свої, природні, фізичні, сказать, закони. От, річці плисти вниз, і ніхто того не змінить. Можна тільки загатити греблю. Положим, високу від гори до гори насипати, а вода попливе далі вниз. Так і непереможна... німецька армія піде вперед, дарма що Сталін гатить греблю трупами мільйонів своїх бійців невинних, ніщо тут не допоможе...

Тут Швайка зупинився вже сам, даючи Фінкелеві очевидну нагоду перекласти його пророцтво. Очі Швайки блищали при цьому весело, як у того водія, що повозив публіку по крутих поворотах звисної залізнички на розваговому майдані і оце, спинившись, запитує: «А що? Погойдав вас добре? А чи не закрутилося кому в голові?»

Цьому гестапівцеві вже добре закрутилося, дурній макітрі. От з яким запалом перекладає і при цьому добавляє від себе. Ні, краще вже, коли Швайка сам додасть, бо в того

череваня фантазії не багато. А додати дещо треба, бо дідок-генерал морщить чогось свою собачу морду, тверда голова.

— Я й кажу, — почав знову Швайка. — Проїшов я весь Советський Союз, наморили мене там по тюрмах і засланні прокляті комуністи. Я знаю, що думає народ. На вас ждуть, ой ждуть виглядають. Ждуть, якщо тільки побачать, що виграєте, всі за вами підуть. Бо розумієте, народ подекуди спекулює. Но, якщо вже буде видно перемогу, то один могутній удар — і СССР нема! А тоді просторів, землі а землі, іди та йди прямо до япошки, займай, пануй.

Карпенко кашлянув на пересторогу: зійшов Швайка з ума. У нього з того часу, як підвели під шибеницю, дивна поведінка. Розгойданий став парень. Але він і серед партизанів на постою не раз таке заводив, аж качалися зо сміху. І тут йому знову чортяка попід пахви лоскоче.

А Фінкель, навпаки, глядів на Швайку з неприхованим захопленням. Він укладав дбайливо фрази перекладу, ще докидаючи, і виходила гаряча сповідь людини, яка ненавидить советську владу і передбачає її упадок. Якби у німців була така віра, як у того партизана, давно вже виграли б війну, але що, коли всякі генерали хочуть учити фюрера і не помагають йому як треба.

Фінкель глянув на генерала якось твердо, неприхильно: ото генерал Рутгер, славний герой, а попав у неласку фюрера і за те, замість на фронті, воює з партизанами. А чому? Тому, що показує свої роги, свій розум. Але ті старі люди не розуміють нічого. Скільки йому коштувало здоров'я, аби видобути в тих партизанів зізнання про Ковпака. А скільки треба було заходів, аж через партію, щоб той старий гриб погодився вислати знову стрільців у гори на ту виправу. Як зловити Ковпака, то буде величезна пропаганда. Хотів Сталін показати, які ми слабкі, що Ковпак гуляє поза нашими плечима, а ми того Ковпака зловимо і повісимо в Берліні перед самим Райхстагом.

Мовчанка була вже дещо задовга, і Швайка покосив очима на Карпенка, мовляв, чи не дуже розв'язався мій язик. Він

стояв покірний, мирний, з обандажованими руками, як справжній страдник і правдомовець.

— Він бреше, аж курить, — слова генерала були такі несподівані, що Швайка глянув необачно на генерала, з чого той міг догадатися, що в'язень розуміє німецьку мову.

Генерал справді урвав фразу, таке подумавши, але в очах партизана пробивалася вже тільки бездумність півдіюта, що розз'явив рота на генеральський чин і сміється придуркувато.

— Виглядає, що він бреше безсоромно, — повторив генерал. — І мені лише цікаво, яка його мета.

— Герр генерал, — поважився запротестувати Фінкель. — Герр генерал, я бачу в оповіданні партизана багато правди. Є всі можливості, що Ковпак ховається в наших горах. Я сам чув про такі таємні сховки і печери, я знаю ті гори, я схильний вірити, що то правда.

— Гм... — генерал глянув на заліснені гірські верхи. — Якщо слухати всіх звідомлень, то в тих горах перебуває тепер п'ять Ковпаків. Так з різних місцевостей доносить розвідка. А стільки само їх по дорозі на низині, аж до Тернополя. Тут бачили того діда в колясці, там гнав на коні сам один ніччю. Там напоровся на заставу, ось-ось його спіймають. А не спіймали. Там знову спіймали, привели, почали перевіяти, а виявилось — не він. Все гівно! — закінчив генерал. Але щоб не було нових доносів, глянув генерал на штурмбанфюрера, бо цей ідіот докладає до самої канцелярії фюрера, так щоб не було ще доносів, а робити щось однаково треба, щоб не засиджувалися вояки, то буде воно так:

Вояки виструнчилися перед генералом, відбираючи наказ, а Швайчине вухо вловлювало кожне слово. Ага, не дуже подобається генералові ота виправа, треба наперед прослідити терен. Піде в гори одна сотня, візьме тільки легку зброю. Навантажити віслюків, харчів взяти на тиждень. Триматися в контакт з командою, що буде тут, у місті внизу. В разі потреби негайно викликати допомогу.

Заметушилося вояцтво, виймаючи клунки з автомашин, нав'ючуючи віслюків. Зріс гуркіт моторів, команди.

— А що робите ви? — запитав генерал штурмбанфюрера Фінкеля.

Чи не чудне питання? — здивувався Фінкель. Таж він аж рветься в гори. На те машиною окремо приїхав і ще групу людей з собою має довірених, що терен знають. Хоча воно не легко буде, не так легко, як отим стрільцям. Ходив і він колись по горах, як фірманів у молодості. Ладували кльоци на міцні швабські вози та везли з гір на тартаки. По гарних заробітках попивали пінисте окоцімське пиво, набивали мошонки золотими... За ті гроші і ресторанчик собі купив та його розбудував. Піде тепер, піде, бо манить надія, що прославиться штурмбанфюрер Ганс Фінкель.

— Я йду також.

— Справді? — генерал глянув скептично на показне пузо кандидата в гірські стрільці. — Мій подив. Багато успіху. Дякую, я буду навіть спокійніший, що діло в... певних руках.

Фінкель мимоволі виструнчився перед генералом на ту похвалу.

— Отож, тут гавптман Штамм, — уточнював генерал. — Він веде сотню, герр штурмбанфюрер. Сподіваюся, що буде між вами співпраця. Гавптман Штамм — чудовий вояк. Багато щастя.

— Ото чортяка! — шепнув Швайка Карпенкові, коли Фінкель розмовляв з генералом, а вояки вовтузилися з клунками біля машин. — Чортяка дядько, тверда голова, вже я розхвилювався, що нічого з того не вийде. А тепер перед нами, браток, партизанські мандри...

— Карпе! — шепнув він збуджено. — Диви, про нас зовсім забули, забирають барахло, а ліс кругом. Друзяко, ти вправо, я вліво! Вже!

Карпенко глянув і ввесь напрувся. Коли б подолати дорогу та перший вистриб у гущавину, так справді можна.

— Пішли!

Хижо, як випущена стріла, метнувся Швайка назустріч зеленим віттям, що нависили над дорогою. Стрімкий берег під деревами уписаний чатинням, ховзький. Коби в Швайки

здорові руки. З розгону Швайка взяв половину схилу, наче хлопчина, що в молодечій зухвалості хоче бігати і по стіні. Він ухопився зраненим руками за смерекове галуззя, щоб допомогти собі вгору, але руки зів'яли в невимовному болю. Наче залізним прутом стебнула його в тій миті серія з автомата, прибила до землі, і партизан покотився на дорогу, закачався в конвульсіях і затих, розкинувши руки в бинтах.

По лісі шуміли сальви пострілів і неслися перегуки стрільців, що погналися за другим утікачем.

Фінкель стояв над забитим партизаном, наче ще не розуміючи нічого. З-за машини виринув генерал. Він підходив до трупа повільно, зовсім байдужий до пострілів і метушні, ніби вже давно передбачив все це. Він постояв над трупом. Мертві очі партизана гляділи ніби захоплено в небо, тільки червона стрічка з уст, що розливалася в калюжу, псувала картину.

— Я так і знав, — сказав генерал. — Ото була їх ціль.

— Жахливо! — простогнав Фінкель.

— Жахливо? — скривився генерал в їдкій посмішці. — Що жахливе? Чи те, що ваші люди не потрапили допильнувати в'язнів?

. І, не ждуче відповіді, відійшов далі, прислухаючися до пострілів у лісі, що все менше чутні віддалялися. Він зупинився край дороги, де покинений, нав'ючений віслюк щипав з насолодою травичку.

— Ду гаст рехт! — смикнув його генерал за вухо. — Ду гаст рехт. Поїдемо назад... пастися.

12. ЛІСОВА МАВКА

Пробудження було повільне й болюче; перша думка ожила вже давно, але ніяк було їй продертися на поверхню свідомости, і аж коли вкінці важкі повіки підвелися, і сліпучий сніп кольорів лісової галявини вдарив в очі, усвідомив собі Карпенко, що лежить на беріжку гірського струмочка.

Бистра вода ринула вузьким струмком між зеленню униз, у непроглядну гушавину лісу. Тепер Карпенко згадав чіткіше, як по довгому блуканні по горах, смертельно втомлений, припав до цього струмочка, бо гарячка палила нутро, як від холодних ковтків струсонувало всім тілом, кинуло на блювоту, аж очі вилазили з орбіт, поки не зомлів. Коли це було? Скільки пролежав він без пам'яті? Де погоня? Чи вони не наздоженуть його?

У тривожному чеканні шум чувся далекий, рівний, глибокий. Так шумлять у лісі дерева знайому колисанку партизана, наймилішу, і коли той звук чистий, він заспокоює заколисує. Але тут ще інші звуки, десь недалеко ніби рубають ліс. А може, дятел обстукує хворі стовбури? І позаду нього якийсь шерех...

Карпенко повернув насилу голову і справді побачив у віддалі кількох кроків від себе дивну жіночу істоту. Розпушене, довге волосся спадало їй на плечі, на груди, у вузькому проділі видніло личко, змарніле, здрібніле. Очі проникливі, дивні, аж Карпенко не витримав того погляду і пригорнувся, припав обличчям до землі. Чи сниться, чи верзеться? Чи це людина, чи, може, як розказували ті верховниці, яка лісова

поява? У тих горах усе населене дивами. Сіла он біля нього. Чого їй? Жде його смерти чи що?

— Хто ти? — прошепотів Карпенко, не підводячи обважнілої голови.

Відповіді не було. Виходить, вона не знає людської мови. Але ні, вона розуміє, бо по хвилині почувся тихий, сумовитий голос, наче наспівування, наче скарга.

— Хто я? А чи я знаю, хто я? А хто ти? Я гадала, що вже не пробудишся.

— Чи давно я тут? — зважився запитати Карпенко.

— Певно, від учора. Пастухи виділи, як ти ішов по полонині і донесли в село, що в лісі є якийсь ранений партизан. То я пішла шукати і знайшла тебе тут.

Карпенко лежав уже без страху, що пропаде сам. Думка була ясна: біля нього жива істота, він не сам у лісі, покинений на поталу. Відчував себе тепер у кожному м'язі, у щемінні зболілого тіла. У правому боці біль глухий. Намацав роздертій піджак, ствердлий у крові. Оце тут коснула куля... А уста засохли зовсім.

— Девушка, ти б води... — повернув він обличчя до дівчини і замовк, бо дівчина підвелася нараз сполохано, відступила, розгортаючи на боки розпущене волосся, ніби щоб ще краще було видно переляк на її личку.

— Ти... совет? — шепотіла вона.

— Чого? — Карпенко склонив голову. Молоти били в скронях, спалахи іскор в очах, і таке почуття, ніби зараз світ займеться вогнем.

— ...ти совет?

— Совет! — потвердив Карпенко, зрозумівши нараз причину переляку дівчини. Згадався марш волинською землею і той страх, з яким зустрічало населення їхній загін: Совети йдуть! Совети! На цей оклик малі діти шугали в бур'яни, крилася мужва, де хто міг, тільки старі баби виходили з хат зі схрещеними на грудях руками. Ті самі злякані очі і в тої дівчини. Може, зараз втече.

— Кинеш мене? — запитав Карпенко.

Вона не відповіла, ніби надумувалася, що робити, і Карпенко згадав, як німіли селяни на появу путивлян, а ті виганяли худобу з дворів, а людей на мітинг... Горить у полум'ї приходство, і сива голова батюшки мідяніє, чорніє в вогняній стихії... Син його в націоналістичній банді командиром. Помста дика, нелюдська...

— Ти не бійся мене, — повторив Карпенко.

— Я не боюся, — заговорила дівчина. — Я нікого не боюся. Я хотіла б лише знати, чи ти вбив мого Василька?

— Якого Василька?

— Мого.

— Я?

— Так! Ти совет, а Василька вбили совети.

Карпенко тулив чоло до землі, бо все обличчя пашіло вогнем і згоряли уста, що ледве вимовляв слова.

— Ніколи не був я в цих горах.

— А як ти до нас зайшов?

— Німця б'ємо...

— То ти з ...тих партизанів?

— З тих... А ти б... води.

Він затих у гарячці, забувши на мить про дівчину, бо за гупанням у голові вчулися постріли й вигуки погоні... Швайка! Що сталося з Швайкою? Ей ти, «старосто німецький»!.. Ей!

Його уст торкнувся холодний метал бляшанки. Плин просочився першим ковтком і полився, гасячи жар. Почуття полегші присипляло, заспокоювало... Таки не покинула... Чути доторк її рук до його рани. Оглядає, зачепила за боляче, біль такий... По довгій миті небуття Карпенко очунав, розплющив очі й побачив, що вона клячить біля нього. В її руках якесь зілля, що його розтирає вона, аж зелений сік спливає між пальців. Приклала до рани — запекло. І ще додає, відмочуючи від рани засохлий одяг.

— То мій Василь мене так навчив...

Карпенко прислухався до її голосу, здається, далекого, далекого, хоча вона біля нього і продовжує свою мову, не зважаючи на нікого.

— ...як нема ліків, треба інакше лікувати. Зілля — то найліпші ліки, але тра знати, що до чого. Василь таку книжку мав, де писано, що до чого. А як не знаєш, що до чого, то ся можеш отруїти і смерть собі заподіяти. Є також по горах повно таких ягід, що з розуму з них зійдеш...

Про ягоди вона говорить... Червоні, гіркаві палять і досі нутро.. Зірвав декілька, шукаючи їжі всякої. Ось вони тепер палять нутро і гасять думку...

— ...ти мого Василька не знав... — чути знову. — Біг під гору від погоні, а поради його прострілили. Пробила куля шию, стекла кривця, і не було кому її затримувати... Прив'яв Василь... А ті його наздогнали...

Карпенко вловлював уривки слів, і вже не знав, чи це про когось, чи про нього мова. Наздогнали партизана під горою, оточили, прийшла партизанська смерть.

— ...лежить на Магурі. Тому тиждень я там була. Сам мій Василько. Я посадила калину, а калина чомусь не росте, така дрібонька... А по горах іще могили й могили. То йду від одної до другої, щоб хлопцям не було сумно самим серед лісів.

Здається, ніби і його ховають. Тільки на п'ядь, мілко, землею пригребли і ступають побратими повз яму і мечуть по грудці землі. Приметали руки, приметали ноги, що ні ворухнеш, уже на обличчя сиплеться глина, в уста... А на заставі пекельна стрілянина, побігли туди всі... І вже він лежить сам, ні живий, ні похований. Б'ється серце, б'ється, то ж як могли живого поховати? А може, умер і ожив та ніхто не порятує. Лежить земля вагою на всьому тілі, сиплеться глина в очі... Не відкривати уст, бо задушиться... Кінець... А ні, вернулись! І виймають його з могилки. Голоси кругом тихі, дивні. Виймають, значить, з могилки і кладуть на ноші та несуть кудись довго, довго, тільки гойдання... Ось поклали його на соломку. Він на якійсь підводі... Котиться підвода щораз швидше по нерівному кам'янистому шляху, від чого рана — один глухий, пронизливий біль. Куди його везуть? Хто його везе... Ніби він знову на носилках. Невже тепер аж кинули в яму, бо ніби сиплеться знову глина на обличчя, в уста...

На гострий запах йоду Карпенко розплющив очі і знову примкнув їх обачно, змагаючи пригадати собі, що побачив у цю коротку мить. Він у якійсь кімнаті. Світиться гасова лампа. Людина в білому халаті — очевидно, лікар. Біля нього дівчина з білою пов'язкою на голові... Шпиталь? Хтось завіз його у шпиталь? Де тут може бути шпиталь? Німці це? Ні, це не шпиталь, у шпиталі світло не таке. Це якась квартира.

Хтось узяв його за руку, пробує удари живчика, слухає удари серця... Не важко заховати мертвецький спокій, бо така втома, а в ухах такий шум, ніби западається, летить знову у глибоку яму, звідки вже нема вороття... Чиїсь пальці просуваються по ребрах ближче болючого місця.

— Присвітіть!

Світло б'є в заплющені очі, промінює жар розігрітого скельця.

— Рана не велика, — чути чоловічий голос. — Куля зачепила ребра. Навіть нема гангрени. Хтось тут прикладав якесь зілля... Але чому така гарячка, не розумію, — рука лягла знову на чоло Карпенка, тепла, м'яка, і затрималася довше.

У тому доторку був наче виклик, щоб вийти назустріч світові, що взяв тебе в свою опіку, світові, незрозумілому й дивному в своїй приязні. Карпенкові здалося, що справді розплющить тепер очі, але голоси чомусь затихли ніби десь високо вгорі, а він западався все глибше в темну безодню.

13. МАЙОР ГАРКУН

Тут росли карпатські ліси, ще не займані у своїй первинній красі струнких смерек, пропахлих живицею ялиць і твердих, як сталь, буків. Знизу наступали на ліси голодні на землю бойки, спиналися на верхи, на щовби, корчували ялівець і вільшину по схилах, випалювали й орали нові угіддя, повйо-куючи на своїх куцях коників. Луна голосів котилася розточинами і знімалася на верхи, де вже чулося щораз настирливіше цокання сокир і шум пил; це вислані меткими гендльрами трудилися сотні заробітчани-рубачів. За ними вздовж потоків повзли кладеними рейками вузькоколійки у гліб лісів, як погана черва, від якої зелені гори облизали, лісіли голими зрубамми, наче лишаями й струпами.

Але тут ще збереглася цілина могутніх смерек і ялиць, що, нашумівши століттями, зламани буреломами, дотлівали внизу, розпорошувалися порохом, змішувалися з мохом у родючий ґрунт, на якому буяв молодняк і пнувся вгору, продовжуючи ту саму пісню, що її слухали колись бояри і князі на полюванні й опришки в дорозі на угорську сторону. Крутий плай вився все вище, все стрімкіше, але мандрівники ніби не помічали тієї крутости, поринувши у розмову. Говорив, властиво, друг Чуб, не приховуючи свого захоплення з мандрівки по горах та ще більше з розмови з дотепним провідником. Тут щось гейби досліди бойківського діалекту з його архаїзмами тисячолітньої давности. Провідник — Николай, а не якийсь тобі Микола. Він уже не «гварит», а борше «бесідує» або «мовить». У нього в руках не кий, а «кіяна», що він її сам запарював і гнув. А кіяни треба в горах чоловікові, бо

можна наступити на «поганку», тобто гадюку, тутки вони ся на скалю вилігують, як сонце припражить. А червоні гірські гоґодзи в мові Николая звучать гейби «птругедзи» чи що. І добре ся друзі «вигматали» на тій прогульці, але то вже недалеко, вже вони дійшли до верха.

Ліс справді розступився, раптово перед мандрівниками виринула полонина аж до найжаченого скелями гірського хребта. Скелі запрошували, щоб присісти, відітхнути, але Чуб ще не сідав, впиваючися видом гірських масивів, що ближче темніли, а далі сивіли, сизіли, зливалися з блакиттю.

— Карпати! Тепер розумію їх красу, — шепотів він. — Аж тепер, пройшовши по цьому суцільному масиву, я зрозумів, що тут ми встоялися тисячоліттями. Ввижається мені, ніби саме десь у цих горах заховалося триста мазепинців по полтавській битві. Я читав недавно таку легенду...

Сумик заслухався в оповідання Чуба. А може, це самі гори розказували про свої таємниці... Десь тут, втікаючи від Петрових драгунів, скрилися мазепинці. Освіжила їх гірська вода, заховали смерекові бори, постелилися їм поляни для відпочинку. Відчинилися перед ними колиби верховинців, гостили їх вівчарі вівсяним хлібом і пекучим овечим сиром.

Виходили мазепинці на найвищі верхи і виглядали вістки від гетьмана з чужини, ждали на поклик до повстання проти ката України. Метався Орлик від столиці до столиці, від короля до короля за допомогою для катованого народу, бо доберуться Петрові драгуни до самого Парижу, і буде запізно й для них. Та володарі плели свої інтриги і змови, а скажений цар вирубував тим часом упень державну верству молодії козацької нації.

Заховали мазепинці зброю, одягнули верховинські кожухи, стали вівчарями, промисловиками, ґаздами. І от, по століттях, треба витягати заховану зброю...

Сумик глядів на Чуба з неприхованим захопленням. Зналися всього кілька тижнів від зустрічі в посла, та, здається, наче вони знайомі здавна. Полонив Чуб ентузіазмом, своєю невичерпною вірою. Розмах степовика і ширина думки

вражали найперше. І де то вже не бував Чуб, то військовими ешельонами, з мізерним знанням німецької мови, то на дахах вагонів, на підвіссі... У виправах підпільними лініями, що обривалися несподівано або вели прямо в наставлену пастку... Десь там на Одещині підпільна друкарня, тепер пробує Чуб її рятувати. То знову затяжна боротьба в столиці з червоним підпіллям, що пролізло в ряди Гестапо і першим своїм завданням ставить нищити не німців, а українське підпілля... То знову пригоди Чуба на Волині, гостина у самого Медведєва... Гостина в польських советських партизанів, які набралися довір'я до одчайдушного партизана, взявши його за свого приятеля, і розкрили свої пляни й обдарували матеріялами й листівками...

Коли Чуб розказував про свої пригоди, ставало шкода, що не можна їх записати зразу. Нехай Чуб пише про це обов'язково, негайно! Устим усміхався тоді весело: колись! Колись напише він про все, а тепер не те, тепер пишемо щось цікавіше, тепер самі пишемо історію. І ви пишеть... Стаття готова?

Сумик дивувався сам собі. Писалося легко й приємно. Читання маси свіжого матеріялу, німецьких, советських, польських підпільних видань збуджувало думку, наштовхувало на нову проблематику, провокувало дати власну інтерпретацію... Чуб перечитував і радів, що набув нового співробітника. Про Катинь і Вінницю добре для радіовисильні. «Альянти на роздоріжжі» — піде до підпільного журналу. «Теорія Ю. Липи про розподіл Росії» — хороший матеріял для конференції поневолених народів.

Писалося вдома приємно і вигідно, під рукою бібліотека й енциклопедії. Тільки лихо, відірвеш очі від рядків, а на тобі спочивають очі матері. У них якесь здивування, майже докір, чому він так забув про неї, і що то нове, незрозуміле захопило сина так міцно собою, що з ранку до ночі пересиджує за письмовим столом. Вона відходила в їдальню, накладала остентаційно свій золотий цвікер на плетеному чорному шнурочку, розгоортала читані й ніколи не дочитані спогади

Дарії Віконської і прикидалася, що читає. Потім не витримувала. Починався новий задум, нова змова, щоб позмагатися з невидним суперником, який опутав її сина, полонив так, що може кілька годин сидіти, перегортати старі газети, ритися в книжках, перелистковуючи картку за карткою, і знову записувати сторінки.

Пахуча кава з „кожушком“ — принада, перед якою не встоїть і новоспечений публіцист. І звідки мама роздобула молоко? Справді, поводитьсь він безжурно, залишивши мамі завдання роздобувати харчі. І що чувати в переходовому таборі, чи багато нових втікачів зі сходу?..

Мамині очі вже світяться радістю, йде розмова про сторожуху Ядзю, що в неї якісь пересиджують, що Ядзя питалася, чи пан Маркіян ще працює, чи не працює... Ага, вже і тут шпигує для Армії Крайової, — промигнула думка, та треба перервати розмову і засісти до роботи, щоб здати Чубові переклад статей з «Польські».

Тепер для матері програ вже очевидна, змаг виявився нерівний. Дрібна постать у чорному пальті і чорному капелюсі, торба в руці, висувається в двері без звуку... І другої днини нема матері... Що воно? Чи в комітеті працює?.. Знову ритуальне пиття кави з кожушком, що її приготувала мама, вернувшись пізно. А в її очах сьогодні щось нове, якась несподіванка... Чи Маркіян знає? Ні, Маркіян не знає, а вістка важлива: мама довідалася, в кого є панна на ім'я Лариса. Напевно та сама... Лариса Левенець. І чому вона собі не пригадала давніше. То судді Левенця дочка, така тендітна, страшенно вчена... Вже підготовляє докторат з літератури... І дуже добра піяністка.

Тепер мамина перемога повна. Не сила взятися за перо, всі думки пішли врозтіч, не можна навіть зібрати аргументів до статті про орієнтацію на власні сили... Забутий, виштовхнений роботою світ, нахпинув на тебе, нагадав про такі близькі серцю справи. Отже відомо, хто наречена Кисілевського. Можна сконтактуватися з нею, поінформувати її про долю Кисілевського. Це навіть його обов'язок. Повідомити треба

негайно. Як вона сприйме вістку? Чи не захоче негайно їхати рятувати друга? І що тоді? Вона ж мусить зустрітися з Лідою, наступить конфронтація, розкриття правди, жорстокої правди... Ні, пощадить їх обидвох, бо плянують, як рятувати Кисілевського... А для мами вістка сумна: мусить він виконати ще одне завдання в горах. Там, мамо, треба організувати аптеку в таборі...

Пішли з Чубом разом, йому в підстаршинську школу викладати. Стежки все ближче до гір, куди тягнуться хвилі втікачів. Зустріли по дорозі письменника Івана Павловича. Довів Іван Павлович конечність творення революційного уряду. Чуб інформував, що такий уже твориться. І щоб було більше розмаху в їхній революції, — наполягав Іван Павлович, — бо де ж тут ота революція? Оті карні загани, оті наладнані зв'язки і пов'язання, ніби якась тобі цивільна влада, — де ж тут революція? Де максими і тачанки? І як тут без «Яблучка»? «Гей, яблучко, да куда котишся?» — підкладав Іван Павлович нові слова під стару пісню. Але його «Яблучко» не дуже приймалося. Замість нього співали сантиментальне: «Я сьогодні від вас від'їжджаю боронити ріднесенький край...»

На котромусь то переїзді «пінією» Іван Павлович відстав від них, загубився як той його Григор Многогрішний в сибірській тайзі, загубився на карпатському Підгір'ї, над гірською річкою снуючи свої думи і свої майбутні пляни.

А вони з Чубом добиваються оце до табору підстаршинської школи УПА в горах.

На підступах до партизанського табору під верхом гори заступила їм дорогу стежа. На засмаглих від сонця і вітрів вояках легкі зеленкаві дриліхи, автомати в перевесах через плечі. З-під мазепинок допитливі погляди. На кличку пропустили, вказуючи рукою напрям. Абож краще один з них їх поведе.

Перша зустріч з своїми вояками незабутня, глибоко хвилююча. Так і тиснуться самі рядки вірша, а може, поеми

про відроджену легенду. Ніхто не помагає. Всі проти них, самі вони зі своєю правдою незначні ще у порівнянні з потугами довкола, але сильніші від усіх саме своєю правдою. Хочеться бачити все, хочеться зглибити його значення, щоб передати потім тим, хто не мав щастя бачити на власні очі відроджену нашу силу...

Дивно, як чомусь згадався пластовий табір... Поляна розкрилася перед ними, обриси шатер, замаскованих деревами. Посеред поляни могила, на ній хрест. Поруч висока щогла, голубінь прапора зливається з блакиттю, а сонце наче випило золоту половину.

Очевидно, обідня перерва, бо на поляні нікого, тільки попід лісом біля шатер рябують мундири всіх армій, сині, зелені, чорні, землісті. Під віттям дерев цікавіше. Там стоянки і шалаші, ще менші шатра, стійки, магазини з різними знаками. Зброя поскладана в козли або почеплена на сучках смерек. Додивляєшся пильніше до вояків, що стоять і сидять групами, може, догледити під пілоткою когось з товаришів, що вже давно пішли козакувати, «готові до великого чину...»

— Ти дивись, хто он припер! — виринув нараз з-між шатер здоров'яга в розхристаній гімнастсьорці, пілотка зукоса на лобі. У тій сутіні лісу, з рябиною тіней на обличчі, майора Гаркуна якось спершу не легко було пізнати. А от голос незабутній, металічний, з глибоким тембром якоїсь невичерпно енергії й напористости, аж згадалася темна ніч і їзда «ліній» та нічліг на сні з знаменною розмовою між майором і другом Голубом.

— Здоров, Устиме! — майор глянув на Сумика якось невразно і обірвав привіт.

— Здоров, майоре! Як ведеться?

— Нічого... Влізла баба в очерет, ані взад, ані вперед. Отак і я. Руки повні, готуємо кадри армії, з якою хоч Європу бери. А як там твоя Волинь, Устиме? Як твої киргизи та узбеки? Десь ти уже величезну визвольну армію організував, на кілька дивізій принаймні. Читав я ваші летючки та відозви. Дивись, як

у Москві прочитають, то побояться вступити на вашу територію... Новин, мабуть, у тебе, новин, буде нам про що поговорити. Як же Батько? Здоров? Далі креслить пляни для генерального повстанського штабу?

— Креслить і нарікає, що забрали в нього такого славного картографа, як ти. Доведеться тобі швидше на Волинь вертатися.

— Ти мені приємної співаєш, — повів майор розмовників подалі від груп вояків. — А ми тут від основ усе кладемо. Народ усякий, цей з польської армії, той з чеської, інший з німецької, другий у нашій таки навчався. Спробуй застосувати тут якусь одну термінологію, коли кожний уже засвоїв собі інші технічні назви бойового виряду, обслуги, топографії... І освіта, брат, у декого, що в альгебру та тригонометрію не лізь. Бачиш оту смереку, здоровенну, сиру, і уяви собі, що з неї витесано струнку щоглу на якесь судно. Сталася така метаморфоза, а радше метафора... Трішки я забрів у поетику, бо який дідько буде сьогодні з такої сировини щогли тесати, але потрібне воно мені на те, щоб ти второпав, які проблеми стоять перед нами.

— Дуже це ти образно висловився. Тепер уявляю собі.

— Так пішли в командний барак.

За шатрами й шалашами стало видно будівлю з дахом, вікнами, дверми, — такий собі барак. Перед ним гурт старшин наче вже жде на гостей. Хто з них ким був колись, не так легко вгадаєш, хібащо пізнаєш з обличчя давнього знайомого. Знову слухати отих чудачних назв не велика користь. Тут справді, як на давній Січі — кожному нове ім'я. Тільки ж тоді христили братчика самі козаки, а тут і самому собі можна вибирати псевдо. Ожила вся природа, птахи, звірі й інші дива. Оце сотник Босфор — колишній польський офіцер, суворий, штивний. Щоб вибрати собі таке псевдо, треба вже знати дещо про русичів, дещо з історії, дещо з географії. Або прямо дещо з «Гамалії».

А хто ж цей довгошия в синьому мундирі німецького

жандарма? Темні, ворухкі очі ніби десь бачені... Оце сотенний Лис.

Широкогрудий козарлюга, оце буде напевно якийсь тобі «Вовк». Абож «Ведмідь», може, «Тур», а чи не «Довбуш»?

— Сотник Зорян!

Не вгадали. А з Зоряна могла б бути і Зоряна, бо риси обличчя такі правильні, брови такі рівні, хоч ширші дещо. Гарний з себе Зорян, повний, як подільський калач. Аж віє від усієї постаті силою і якоюсь певністю себе. Може, задивився він з коханою дівчиною на зорі, і досі їх забути не може, тож у своє ім'я собі їх уплів. Або, може, на мандрах повстанських нічю по зорях найкраще читає.

Поручник «Ксавери» виявляється летуном німецької армії. І ще «Полтавець» тут, повний, як і «Зорян», та басистий собі лейтенант. Чуб познайомився з ним ближче, бо виявилось, що Полтавець був у загоні Медведева на Волині.

І ще хтось тут у цивільному. Та це ж інженер Грабець, той самий, що з ним у Куриласів познайомилися та на злощасну виставу ходили. Чого тут інженер — не важко догадатися, адже розказували, як інженер будівельні матеріяли в ліс партизанам висилає, наладнавши там якомсь справу з узбеками, що склади охороняють...

— А де ж сотник Гонта? — розглянувся Чуб навколо.

Сотник Гонта — це ж той самий, що з театру під час облави пробоєм вирвався. Він тут комендантом, до нього вибиралися з другом Голубом, щоб встановити зв'язок з італійськими старшинами. Казав Чуб, що зв'язок перебрав уже хто другий, що діло йде добре... А він в інше діло вплутався.

— Начальство зайняте дуже, — відповів майор Гаркун на запит Чуба, а в його голосі вчувалася іронічна нотка. — Сенсація в нас: советського партизана в лісі знайшли, привезли раненого в табір, і оце начальство допитує.

— Советського партизана?.. Ти говорив з ним?

— Коби то, коби... Ізоляція тотальна, понимаєш...

Багато чого сказав майор Гаркун... «Начальство», — значить, між майором і комендантом табору неполадки. І

«ізоляція», — значить, не втішається майор довір'ям коменданта, хто зна, що тут ще між ними...

— Ніякої тут ізоляції, — в словах і рухах сотника Зоряна відчувається, що він — права рука коменданта. — Цю людину побачили пастухи на полонинах і донесли про те нашій сітці. Знайшла його одна наша зв'язкова непритомного в лісах, звідки ми його привезли сюди в шпиталик. Не знати, чи з ковпаківців, чи з парашутистів. Думаю, що з ковпаківців, бо ранений стрілом, а парашутисти так безслідно всякають у ліси, що ні сліду з них, аж потім тобі вирине в терені, гей ніби вітачач чи з полону... А цей мовчить завзято.

— Я до нього зараз доберуся! Де він? — гарячився Чуб.

— Він у шпиталику. Там тепер сотник Гонта, взяв зі собою ще ту дівчину, що того партизана знайшла. Привели її спеціально, може, з нею розговориться.

— Понимаєш уже? — уперся Гаркун поглядом у Чуба. — Розумієш, як в нас сенсації. Лікар єврей його лікує, і той з ним не розмовився, така чортovina. Містерія, брате.

— Пішли! — Чуб якимось не зауважив застережливого погляду сотника Зоряна і пустився йти стежиною вгору, туди, де виднілися обриси ще одного барака. За ним ступала решта, вже повільніше, розтягнувшись гусacom.

А Чуб уже далеко попереду, підходить до шпитального барака... Видно, як з барака виходить хтось йому назустріч. Очевидно, сотник Гонта перервав розмову з партизаном, абож вийшов з нічим. З ним дівчина, оце та зв'язкова.

Групи сходяться, — ті знизу, ті від шпиталика, і видно, як Чуб все ще наполягає, щоб вернутися в шпиталик, а сотник не дає зупинити себе й переконати.

—...алеж це неможливо... Я запевняю вас, що розговорюся з ним, — чути вже виразно слова Чуба.

— Ні, не тепер, друже Чуб, не тепер... — у голосі сотника Гонти рішучість.

Групи згори і знизу зійшлися, зформувалися випадково у коло. Дівчина, що йшла з сотником, опинилась якимось у центрі кола. Вразило її окутане полинялою хусткою обличчя, бо на

ньому чомусь раптово став малюватися незрозумілий переляк. Її очі побільшали, блудні, не свої, а руки піднеслися, як до захисту... Боком, ніби лякаючися удару ззаду, ступила вона крок і нараз, все ще ніби захищаючись, вирвалася з круга і побігла стежиною вниз, потім убік, у лісову гушавину.

— Що це? Що з нею? Чого вона злякалася? — здивувався Чуб.

— Сумашедша, — Гаркун похитав важко головою. — Якась чортовина кругом.

— То вона... така. Не своя буває, ми її тут знаємо, — сотник Гонта глядів услід дівчині. Збоку профіль його обличчя тепер загострений, і погляд довший, як треба б.

— Підете до цього партизана пізніше, — заговорив сотник Гонта. — Вимучив я його, нехай відпочине... І майора візьмете з собою, — додав він несподівано. — А тепер розгляньтесь по таборі. Акурат починають навчання, майор вам пояснить програму вишколу.

На галявині формувалися вже рої і чоти, дзвінко лунали накази, така небачена картина, аж кортить придивитися зблизька до цих навчань і муштри, адже, на сором, не знає Сумик нічого з військового діла, війна мине, а ти й гвинтівки в руках не мав. А револьвер — хіба ж це зброя?

Але сотник Гонта затримав Сумика рухом руки, та так зручно, щоб цього не зауважив Чуб з майором, що вже віддалялися від гурту. І вираз обличчя сотника такий дивний. Що тут діється в цьому таборі? Чому такі якісь маневрування? Щось дійсно загадкове, бо сотник Гонта відступив обачно зі стежини у смерековий молодняк, кивнувши головою на сотника Зоряна і інженера Грабця, щоб ішли за ним.

— Я хотів би перевірити, чи мої спостереження правильні, чи мені так здалося, — почав він. — Що ви думаєте про те все? Чого та дівчина так перестрашилася?

— Хочеш запитати, «кого»? — зауважив сотник Зорян.

— Добре, отже «кого»? Кого, Омельку?

— А «комісара»!

— Таке твоє враження?

— Абсолютно. Ви бачили, вона не дивилася на нікого, лише на майора Гаркуна. Вона його злякалася, то ясне.

— А що ви помітили, пане інженере?

— Здається, що те саме. Мусить вона знати того майора з якоїсь дивної пригоди.

— А ви, друже?

Очевидно, треба підтвердити те саме, сумніву нема. Той вираз переляку на обличчі дівчини, оті підняті до захисту руки, і відступ боком... А її очі весь час вп'ялені в майора.

— Таке і я побачив. Ходім, розшукаємо її і розпитаємо більше, — попрямував сотник туди, де зникла дівчина.

Ліс покрив густо узбіччя, цупко вросли смереки в похилий терен, оплели його корінням, усипали шпилечками чатиння. Очі зорять поміж стовбурами за червоною хусткою, але від неї ні сліду.

Вже вони на дні роздолини, над потоком. Тут вона повина б бути. Знає сотник Гонта про улюблене місце своєї тихої співробітниці, що була найкращою зв'язковою, коли треба було перенести записку в небезпечні околиці чи перевідати всячину, а при тому громадила зілля по селах і приносила торби дорожочіних медикаментів від знайомих аптекарів.

Тут потік вирвався з об'ємів лісу, що відступив на боки, ніби щоб дати змогу зелені напитися джерельної вологости і розбуяти, обрамувавши собою каскаду невеличкого водоспаду. Кругом пізні осінні чічки гарячожовті і жовтіюче вже листя вільшини. Водяне плесо під водоспадом наче кипить, вирує і рине вниз, знову в обійми лісу.

Червону хустку біля водоспаду помітив перший сотник Гонта і дав знак рукою, щоб далі не йти. Хустка опала на дівочі плечі, мабуть, у бігу, і так лишилася. Сидить дівчина непорушно, задивлена в каскаду, заслухана в цілющий шум. Вирування водної стихії, бризки піни, містерія захованих у глибині, невідомих, незрозумілих сил, що перегукуються з такими ж невідомими, незрозумілими силами в душі людини.

— Ви пождіть тут, — шепнув сотник Гонта, хоча шепіт тут

тим майором не можна робити узагальнень про всіх. Я цю людину пізнав добре.

— Не знаю, як довго ви пізнавали людей із Советського Союзу, — говорив сотник Зорян. — Припускаю, що півтора року, по першому «визволенні». Для вашої інформації, я теж їх пізнавав в армії. Навіть встиг добитися ранги молодшого лейтенанта. Отже теж дещо психологію цих людей зглибив і вмію повестися так, що не розкусять мене. А я кожного з них, як горішок, розкушу, давайте по черзі. Майора, отого «комісара», розчовпав з першого погляду. Недолюблює мене... У ліс його тягне, тільки бачить, що не спускаємо з нього очей. Присягну, що якимось вони тут пошту ухитряються кидати в якесь дупло для своїх собратів, що падають ніччю з неба... Про деякі речі я вже звітував комендантові. А щодо того інструктора, так виглядає на гарну людину. Тільки бачили ви, як чоломкався з майором... Ви знаєте його три тижні, а вони з майором знаються здавна. А що, як з того часу, коли московська Ставка скинула тут майора на диверсію?

Дійсно, як довго знає Чуб майора? І з яких обставин? Невже ж можна Чуба підозрівати? Ні, ні, не піддаваймося сумнівам і підозрам, бо де ж опинимося, друзі?

— Що ви тут зробите з цим усім, то ваша справа, — почав інженер Грабець спокійним голосом. — Для мене важливе, що інформації дівчини дають нам змогу пов'язати деякі факти у зв'язку з нападом німців на театр і арештом друга Голуба. Як пригадую собі, майор їхав тоді разом з вами до нас. Перед містом його перебрали зв'язкові і повели в гори, у табір. Але нам вдалося встановити, що майор того дня не поїхав. Він ніби захворів і пішов до міста шукати лікаря. Цілу днину його не було, зв'язкові згубили його слід... А на другий день стався той напад на театр. Якщо тепер взяти, що майор мав зв'язки в місті, то він міг спровокувати арешт друга Голуба, якщо знав, чого і куди Голуб їде.

— Майор міг догадатися, бо друг Голуб говорив про різні справи, навіть натякнув про італійських старшин, — підтвердив Сумик.

— Аж так? Така у нас... конспірація? — здивувався сотник Зорян.

— Конспірація погана, — заокруглив розмову сотник Гонта. — Але сподіваюся, що в нас конспірація буде краща. Не дати пізнати по собі нічого про наші відкриття. Поїдете, пане інженере, додому й постараетесь довідатися більше про того бухгалтера. Друже Валовий, ви поїдете туди теж для допомоги. А крім того, привезете звідам медикаментів. Я познайомлю вас з доктором Гіршфельдом. Він організує нашу медичну опіку. Знаєте, який пригноблений... Втратив усю родину... Часом не пам'ятає, що робить. Поговоріть з ним сердечно, дайте йому розраду. І ще з тим партизаном справа. Я пробував кілька разів, але нема й мови, чоловік відвертається від вас і мовчить, як стіна. Отже, я пішлю туди на розмову друга Чуба і також майора. З їх розмови буде можна довідатися також дещо більше про минуле майора. Будете з доктором Гіршфельдом в шпиталику під цю пору, матимете змогу чути дещо ніби принагідно. А тепер розійдемося, кожний у іншому напрямі.

зайвий недалеко шумливого водоспаду. — Я піду сам, вона вас не знає, побачить, злякається, і вже не розмовимося з нею.

Сотник Гонта не пішов прямо, обачно подумавши, що і сам налякає її своєю несподіваною появою. Він пішов лісом, а потім наблизився до потоку і став підходити повільно, ніби випадково вгору.

Дівчина помітила його і схопилася сполохано, пробуючи відходити, а сотник заспокоював її довго. Нарешті сіли... Довга-довга їх розмова, аж уявляється, що може бути в ній розкрито. Та чи вгадати, що знає ця дівчина про загадкового майора. Хто він? Чи підтвердить зараз сотник неясні здогади?

Сотник Гонта покинув вкінці дівчину на тому самому місці і вертався обходом до лісу.

— Таке воно, — почав сотник Гонта, коли зупинилися в гущавині. — Маємо про що подумати... Вона запитувала мене, що той чоловік тут робить? Відповідajte їй, коли я сам не знаю, що він тут робить... Той наш провід, вони сліпі чи що?.. Але я вам не пояснив... Я не міг ніяк видобути від неї, звідки вона знає майора. А потім стала оповідати... Там, у місті, є один її знайомий. Він служив у прикордонних заставах недалеко Сяну в горах. І Галя звідти, знаються з того часу. Як совети відступили в сорок першому, він лишився. Може через ту дівчину... Не розумію. То не є любовна історія, я того певний, бо вона мала нареченого, який згинув, як переходив кордон. Вона відтоді така... не своя... А той прикордонник для неї чомусь дуже рідний і дорогий. Він у місті бухгалтером на базі, в Союзі чи де...

— Та це Микола Рябошапка! — в голосі інженера Грабця щире дивування. — Я чув про нього подібну історію, знаю, що був на кордоні і лишився. Моя жінка його добре знає... Дуже тиха, працьовита людина, він фактично веде Союз, а Кметь торгує на боки для себе... Дуже той бухгалтер самотній, ніде не виходить, якийсь переляканий...

— Отже Галя час від часу приходила до того бухгалтера. І на весні цього року вона здибалася в бухгалтера з майором Гаркуном.

— Але майор розказував, що на весні він був ще в німецькому полоні і щойно тому кілька місяців йому вдалося втекти, — здивувався Сумик.

— Майор був на весні в того бухгалтера. Галі він не побачив, бо вона сховалася. Тоді була свідком їх розмови... Казав майор, що бухгалтер зрадник, не пішов з своїми, а лишився служити ворогові. Нема вже йому чого жити, буде йому кінець, бо скоро вернеться Червона армія. І перед тим то вони вертаються: їх тут щонаочі з неба падає на гори...

— А я був певний, що «комісар» з неба впав, — зауважив сотник Зорян.

— Каже Галя, що вимагав майор від бухгалтера харчів, документи і допомоги своїм... Казав, що так той може врятувати свою шкуру і відкупитися за зраду... Каже Галя, що по відході майора той бухгалтер плакав, як мала дитина, і просив, щоб уже до нього не приходила, бо не знати, що з ним буде... Тепер розумієте, чому я сказав таке про наш провід... Шлють нам усяких людей. Прошу, радист — червоноармієць. «Полтавець» у Медведєва був, а тепер у нас, у кожній хоті не знати, які люди. І знову нині новий інструктор...

— Як? Ви підозріваєте друга Чуба? — запитав Сумик з безмежним дивуванням.

Відповіді не було. Якось переглянулися всі, ніби похопилися, що тісне їх коло не зімкнute, як здавалося, що кожне слово не впаде вже широко, відкрито, як досі... Насторожилися вони до нього, наче відчужилися нараз... Та сама віддаль, те саме відчуження, що так відчувалося між ним і друзями, коли верталися з-за Сяну, якісь інші, і він інший уже. Та сама чужина, що між ними і тими, що його переслухували... Які віддалі між людьми, які непрохідні кордони... А між ним і Чубом, здається, кордону нема, все ясне.

— Ви довго знаєте Чуба? — запитав сотник Зорян.

— Три тижні.

— Га, справді довго.

— Але я можу ручитися за нього. І взагалі з одного факту з

14. НОВА ГЕОГРАФІЯ ЄВРОПИ

Котрий це вже день глядить він безмовно у вікно, звідки видно вершки смerek, гострі чубки, наче татарська орда суне на тебе, Федоре, чи що? Але не маніжся. Тебе обмотали полотенцями, залили рану пекучим чимось, дали чисте білля. І годувати пробують...

З годуванням не піде. Стоїть он захолола страва, не торкнеться її... Що це з ним? Найперше мусить відповісти собі, що з ним? Де він? І хто він? Ні, це вже не Карпенко... Був такий сержант третьої роти ковпаківців, був колись такий тракторист, був боєць... Нема їх... Лежить якась личина одубіла, умираючи з виснаження, і хоче зватися Карпенком. Але це не Карпенко... Карпенко був ще тоді, як проривався гущавиною від погоні, як шуміли за ним серії пострілів, а він нісся хижо, швидше тих пострілів. Біг з гори на гору, з верха на верх, зсувався в провалля і знову вибирався на черговий верх, чуючи, як поволі спливає кров з рани, і в'януть ноги. Але йти треба далі... Та й куди ж він іде. Гірські хребти постелились попереду, йдеш ними все далі й далі, відчуваючи свою загубленість. Прокляті гори, вони оточили його, вони загородили собою весь світ, наче він у пастці... Те саме почуття, коли блукали по горах з Ковпаком, відбиваючись від німців. Десь там він і впав зомлілий, поки не знайшла його ота дівчина, поки не привезли в оте дивне місце.

А допитують щораз настирливіше. Якийсь воєнний знову приходив. Полячішка, чи що. Тільки мундир на ньому чудний, такого не бачив, з вилогами, з тризубцем на шапці. Націоналісти тут, це ясно, це їх табір. Мова того офіцера

якась кострубата. «Я вас прошу...». Просить... Преси собі. — Чи ви «совет»?.. Знову «совет»?! А що, як «совет»?.. Чудаки якісь. Щоб тобі голос підніс, щоб матюками покрив, а то стовбичить над тобою, і «просить», і переконує. А озватися ніяк, вже й сумнівно, чи озвався б, може, справді мову відняло? Язик одубів від цих гірських отруйних ягід і не повернеться... І таке щось у душі сталося з ним. Так у тюрмі було. Затнеться Карпенко, як несправний привод, ні туди, ні сюди... І ще оту сумашедшу привели. Знайшла його, врятувала... Така вона, як і він, безмовна. Тільки глядить і губами ворушить нечутно... Пішли собі... Забули про нього. Поволі заповзли в кімнату сутінки. Десь голоси, далекі, їх багато, але годі розрізнити, наче гомін хвиль... Стемніли вже верхки смерек... Темно. Знову мариться, ніби сон, ніби яв. Тільки заплющиш очі, а видава стають такі яскраві, що вже не знаєш, чи сон, чи яв... Чомусь йому все здається, що він на Біломорканалі... Верхки смерек заглядають у квартирки. Лежить зморена братва... Тихі, безмовні дядьки, доходять з голоду й виснаження... Блатні, і він між ними. Якось з пошаною вони до нього. Ото чоловіка вбив пляшкою в клубі. Завіщо? Отак, при чарці... І починай з таким... Боятися його всі, тихнуть коло нього, погань така, що низом повзе... Отак, Федоре. А було б тобі трактор по ланах вести. Дівчата зідхали за тобою. Ярина... Тільки в'їде з піль на колгоспний майдан, а вона вже чомусь там, вже подає спраглому трактористові кухоль з водою — а очі її, очі на ньому... Ярина! Може б, одружилися, а то здурів. Отого виродка, Микитку, виручати взявся. Нехай було б падло зігнило, за те, що людину вбив... А то злементувався, у мене жінка, діти... Виручив його, взяв на себе вину... Ех, Федоре, всякому видно було, що не ти. А ти наполягав: я! я! От...

— ...а де він тут? Де той сукин син?

Карпенко прокинувся дрижачи. Де він? Що з ним? Хто це гукає?

— Світи! Світи!

Вогник черкалки, хтось світить лампу. Їх двоє... Карпенко приліг, спам'ятавшись. Він не на Біломорі, він у цьому таборі в

карпатському лісі... Заплющив міцно очі, але світло лампи вже близько нього, чути жару скельця.

— Довольно комаря давить! Давай, побалакаємо, дружек!

Карпенко мимоволі розплющив очі і глядів з безмежним дивуванням. Свої! Таки свої. Своя мова, свої прокльони. Хто вони?

— Ну, що ти, браток, прикидаєшся? — біля ліжка стояв кремезний чолов'яга в розстебнутій на грудях гімнастюрці. Силою й енергією віяло від усієї постаті, кутики очей моргали лукаво, уста склалися в якусь кумедну гримасу.

— Борода ж ти, борода, а стільки клопоту завдає, халера, обивателям. Гляди, Устиме, не кажу ж, свій!

— Так таки наш, — потвердив той другий. Той був нижчий, якийсь задумливий з себе, очі мрійливі, а зуб кучерявий.

— То ти, значить, їсти не хочеш, з голоду помирають завзявся в партизанському таборі, мати твою! — говорив здоров'яга. — І балакати не хочеш ніяк... Еге, попався, браток. Не вирвешся вже. Тепер ти в наших руках... Чого ліхтарями світиш? Пізнаєш?

Справді, десь бачив цю людину. На довгому шляху, між тисячами довелося стати на мить віч-на-віч. Але де, коли? Ну, гаразд, хрін з ним...

— Ти хто такий? Еге, бачимо, бачимо, советчик?.. Партизан. От ми тут таких шукаєм, такі нам нужні, таких давай побільше. Ну, хто ж ти? Пешка яка? Гречка? Кубар? А може, шпала? А чи ромб?

За кожним словом здоров'яга робив павзу, а в кутиках лукавих очей прозирало вже щось серйозне.

— По-моєму — гречка, — порішив той. — От, бачиш, знаєм усе. Ну, дай же пожать партизанську лапу! — струсонув він помолодецьки руку Карпенка.

— Ну, й чудак! — відступив він два кроки від ліжка. — Прямо дурень. Ти до нього говори, а він тільки устами водить, наче гарячу картоплю ковтає. Говорити треба... Ти, брате,

твердий, бачу... З самих твердших. Та ти, брате, великий провінціял. Казав Кузьма Прутков: дивись у корінь речі... Від світу, брате, себе не відгородиш, треба в той світ увійти, і його пізнати, і ще собою лишитися. Тоді ти герой... Мовчати, браток, і дурень інколи додумається, та воно не те...

— Дай мені слово, друже, — озвався той, чорнявий.

— От бачиш. Майор Гаркун став другом усіх пройдисвітів та колишніх редакторів. А найперше нашого неперевершеного Геббельса, друга Устима Чуба, що дбає про партизанську мораль Української Повстанської Армії і накреслює програму нового ладу на сході Європи.

— Справді, недоречно мовчати, — почав лагідно той, що його названо Устимом. — Я прекрасно розумію ваш психічний стан. Пригадую собі, скільки труду коштувало мені, советській людині, щоб перейти той психологічний бар'єр, що є між нами і людьми в іншому світі. Але раз той бар'єр перейдете, ви відчуєте, як легко вам контактуватися з людьми, як ви звільнилися з почуття страху, якихось психологічних гальм... Ви в таборі українських партизанів. Нас тут більше таких, як я, як майор Гаркун. Ми знайшли тут те, чого шукали, знайшли нові можливості праці і дії... Трудно, в муках проходили і ще проходять ті шукання, але ми певні, що ми на правильній дорозі, щоб допомогти нашому народові здобути волю і краще життя на своїй землі, у своїй хаті...

— Бачиш, гречка? Отак говорить наш Геббельс. А що ти на те?.. Ну, кажи ж, чортова личино!.. Чи він, бува, щось не теє? Пожди, попробую пошептати...

І, нахилившись над ліжком, майор зашепотів удавано голосно.

— А як там комісар Семен Васильович Руднев з своїми путивлянами?

Павза. Лукаві підморги.

— А дід Сидір Артемович далі зубами боліє?

Карпенко мимоволі хотів заперечити, що вже не боліє. З самої Москви лікаря літаком прислали в партизанський табір,

щоб зуби Ковпакові лікував. Отаке піклування виявив Сталін для діда! Довго гудів табір про Сталінову ласку.

— А Базима Григорій, як? Далі гайку прикручує?.. От і дураки ви були, чого в Чорний ліс полізли самому чортові в зуби? Там вам і чорна година. Розгубив дід своє барахло, сам педве з душею вирвався на Поділля... Розбили німці на гамуз, повтікали недобитки додому... Тільки ж ти, браток, що? — нахилився майор довірливо, — замість за своїми, на захід попер?

— Так склалося, — промовив Карпенко хрипко, відчувши раптом, ніби він уже на допитах у самого Вершигори або й комісара...

Очі Карпенка зустрілися з очима того, що звався майором Гаркуном, очі так близько, а в них зловісна погроза. Але це була тільки мить, бо ті очі знову заграли бісиками.

— Щось ти в географії нетямущий, чи що?

— Плювать мені на вашу географію, — нахмурився Карпенко, лихий, що почав розмову.

— Молодець! — майор з захоплення аж сплеснув руками. — Люблю таких! Плювать нам на вашу європейську географію! Переміряєм всю Європу, а потім складемо нову географію! Бігу рік то вже не зміним, але переіменувати їх зумієм на честь наших славних дівчат... От Сена буде в нас — Соня. Рен — Рена, Лаба, хай — Люба, Любов! Одра, от, положим — Дарія...

Бачиш, як швидко упорались! А тепер міста... Міста відбудуєм і дамо їм нові імена. Лондон, наприклад, буде Новий Ленінград... Новий Йорк — Новий Ленінград, два велетні обабіч океану... От далі Париж. Хороший город, хай буде, оставим так чи ні? Буде, мабуть, так, як писав наш один чудак, пам'ятаєш, Устиме:

Ми спалимо тебе, Париже,
Розвіємо в один прекрасний ранок!
Розріжемо тебе, Всесвітня Гриже,
й перецілуєм парижанок...

Чудово сказано, аж оскома бере, давно плоти женської не торкався. Ну, що ж там далі, борода, з твоєю географією? Далі Берлін. Схоже на берлін. Можна б переіменувати на Червонозорськ, на Пролетарське, на... Ну, поможи ж, чортова борода! — звернувся раптом майор до Карпенка. — Та ти таки чи не присягався цю бороду аж у Берліні голити?

Карпенко вдивлявся тепер в майора напружено, довго. Ця людина знає всі їх кроки, ніби йшла з ними. Це ще коли з брянських лісів вирушали, запустили борода, кажучи, що поголять їх аж у Берліні. І той там був тоді з ними.

— Знаємо все, — наче підвів підсумки той. — Тільки от одного не знаєм, як то ти німцям у руки попав живим?

— Засідка була, — відповів Карпенко, бо чомусь здалося, що треба відповідати. — У засідку попав, а той, сволота, прикриття не дав...

— Хто б то?

— Анісов... Артилерист один зі мною йшов у розвідку.

— Анісов. Ага, і що далі?

— Обеззброїли мене, а потім ще командира Швайку спіймали, руки мав прострелені. Допитували нас твердо. А потім під шибеницю підвели.

— Під шибеницю? І що? Ти одірвався?

— Одірвався, — потвердив похмуро Карпенко, бо стало якось нараз того всього забагато для очманілої голови. Де ж це він? Хто ці люди? Діло якесь... без толку, — заплющив він важко очі, і вже не хотілось їх розплющувати.

— Розгубилася макітряна голова, — чулися глумливі слова майора. — Так оддыхай, браток, це ж курорт. Їж, дурню, не цурайся, міцній, виживай. А там поговорим.

15. ПО ДОРОЗІ З ГІР...

Ніччю гори затягнулися хмарами, пустився дощ і не переставав до самого ранку, що й годі було вгадати, коли почався день. Обвисли безнадійно смерекові віття, низом перед шатрами курилися дими, змішуючися з мрякою, все товпилося в тісняві, ніби незаймані гірські простори звузилися до одної таборової галявини.

стежинами поміж дерев снувалося вояцтво, вливалось повільно в бараки. Там відбувалися вже, мабуть, теоретичні навчання, чути було дзвінкий голос Чуба, як читає лекцію з історії України.

Можна б і собі послухати, але доктор Гіршфельд не відступав від свого нового знайомого, змагаючи ще продовжити розмову, а може, сказати щось більше, щось важливіше. Не покидає підозріння, що доктор Гіршфельд все таки не дав себе переконати, що Маркіян Сумик не його одновірець... А таке враження склалося з першої хвилини, коли сотник Гонта познайомив їх у медичному пункті. Так і видно було з радісного виразу обличчя, з простягнутих до привіту рук... Похопився потім доктор Гіршфельд, що воно не так, але все таки не повірив, випитуючи здалека про студії, про родину... А що, як це все — вигадане? Адже вигляд тієї молоді людини такий рідний... Ну, нехай, вигляд оманний, але ота теплота і щирість у розмові, оте співчуття до винищованого німцями народу...

Гай-гай, дорогий докторе. Знаю, яка трегедія. І знаю, як самотньо і чужо вам серед цих людей. Століття співжиття, а спогади болючі і для вас, і для нас... Не станемо сьогодні ні

судити, ні гудити. Б'є вас доля, б'є і нас, біла не менше болюче. Мільйонові жертви тут, мільйонові жертви там.

— Я мушу йти, пане докторе, — Сумик стискав руку Гіршфельда тепло і міцно.

— Ви казали, що будете в місті...

— Буду.

Доктор Гіршфельд ще не випускав руки, а в його розумних очах заблищали сльози. Там десь лягли в спільну могилу найближчі його істоти. Там загублене його майно, дім влаштування, кабінет, там...

— Привітайте від мене... моє місто, — промовив Гіршфельд.

Слова тут безсилі, нікчемні. Сумик стиснув міцніше руку Гіршфельда, ще махнув на прощання, відчуваючи на собі важкий погляд. Пора, сидіти тут далі годі. Он інженер Грабець уже жде на нього і поглядає на годинник.

— Ну пішли на гриби! — мовив інженер і шугнув на лісову стежину.

Поправді, інженер нетерпеливиться вже, бож він не партизан, на нього ждуть справи, перед ним зобов'язання. Може, кого наднесло з надлісництва, може, Гестапо? Хоч небезпечно, але треба було поїхати в табір, перевірити, якого матеріялу ще послати. І хотілося побачити табір на власні очі...

Інженер ішов швидко, збігав униз з досвідом лісовика, лише час від часу пристаючи, бо безпомічний супутник оставався постійно позаду.

Отже, за ті три дні його відсутности могли приїхати прифронтові постачальники з новими замовленнями. Ще якийсь чужак з адміністрації, щоб налюбуватися розлогими складами будівельного матеріялу і подумати, що тут робити далі: фронт усе ближче й ближче. Чому того всього не вивозять? А може, вдержать фронт? А як не вдержать? Якби так вагонів та дороги вільні, не забльоквані воєнними ешельонами, можна наладувати того добра такий поїзд, що передній вагон допирав би вже до Берліну, а останній ще на

Підкарпатті вистукував би по містках, втікаючи від партизанів.

— Отаке воно, — Грабець зупинився по двох годинах такого верховинського танку вниз з гори, мимовільними спотиканнями захеканого міщуха. Три дні минуло. Може, там хто був, а може, й не було. За тих кілька годин вже справ не зміниш, а треба відітхнути. Хоча краще не тут, бо вони вже недалеко мети. Ще глибокий потік, гущавина, і нараз дорога все виразніша, рівніша, з двома глибокими коліями і зеленим пасом трави серединою. Ось вони і на першій зупинці.

Біля доріжки якась оселя. Легко вгадати, що тепер тут ніхто не живе. А колись тут жив гайовий і господарив добре, бо огорожена оселя міцним плотом, будинок солідний, з тесаних деревин, з горішнім поверхом у піддашші. Обірвані віконниці звисають назукіс, підкреслюючи руїну. Стоси колотих дров укладені попід стінами... Оселя пуста, прибіжище різних людей у воєнний час, це бачиш, коли входиш і натикаєшся на сліди розведеного кимсь недавно вогню і догадуєшся по зсунутих лавицях, що хтось тут спав... Тут і за яку халепу не важко, коли запуститися на горище, по кімнатах.

Але інженер, заглянувши на мить у середину, подався зразу на подвір'я, потім до стайні. Коні його тут, бричка заточена в колешню... Де ж Іван? Може, що сталося?

Інженер обходив лісничівку, аж до потічка і побачив вкінці, як Іван вигулькнув з гущавини, окутаний брезентом, тільки обличчя видно.

— Куди ти ходив?

— А на гриби.

— На гриби? А де ті гриби?

Іван витягнув з-під брезенту коротку рушницю. Отакі то гриби.

— Був тут хто?

— А чи я знаю...

Інженер глянув уважніше і зрозумів усе без пояснень. Така між ними часто розмова буває тільки поглядами. Такі вони довірені собі, втаємничені співробітники. Не треба тут зайвого

слова. Значить, був тут хтось, слідив хтось за ними, як їхали в гори, аж під лісничівку підкрався. Зауважив Іван того і пустився за ним, але не впіймав. Може бути халепа, може, там внизу жде на них неприємна новина. Але побачимо...

— Запрягай, зараз їдемо, — мовив інженер.

Поки фармацевт протер свої окуляри, бричка вже була запряжена. Невже їдуть? А щойно добилися до порядної хати. Як приємно було б спочити, простягнувшись на лаві, напиться гарячої води. Ні, їдуть...

Бричка підскакує на коренях, на каменюках, перехиляється в вижолоблених дощами коліях, аж треба придержуватися за залізні поруччя збоку. А коні все набавляють ходи. Укутатися в поданий брезент, і чуєш, як все тіло щемить з втоми, і трохи лячно глядіти у провалля вздовж дороги... Звідкілясь узялася гірська річка, зібравши в себе каламутні ручаї і струмочки, але шуму її не чути за дуднінням коліс.

До лінії річки долучилася нараз вузькоколійка. Рейки біжать поруч, то перебираються містками на другий берег і губляться десь за горбками, то знову наближаються до дороги. Нехитрі містки зяють погрозливо дірами, аж коні шаснули убік. Дорога пішла вгору, покинувши вузькоколійку десь унизу, потім наблизилася до неї в безконечних переплетах.

Очі склеїлися від монотонного поколисування й тепла. Прокинутися довелося, коли бричку почало підкидати немилосердно на довгому містку з кругляків... Ну, годі спати. Гори, не знати коли, лишилися позаду, і не так позаду, як відступили далі, а головне, мряки піднялися вгору. Дорога поширшала, вирівнялася, вже в'їжджена, бита, тут не одна колія вже позначена.

На роздоллі тартак з високою бляшаною трубою. Перед ним при дорозі видно групу вояків.

— Німці! — шепнув Сумик, насторожившись від несподіванки.

— Ая, германці! — потвердив інженер. — Як то кажуть «Чево сматріш, не відал германца?» Ото наші печеніги. Узбеки.

Розмовляємо, друже, між собою тільки по-німецьки в їх присутності.

Іван осадив коней, бо від тартака підходила група з застави.

— Сам Абакіров тут, — шепнув Іван інженерові.

— Бачу, — інженер підніс руку до привіту і промовив несподівано — Салам алайкум!

— Саламат місіз! — Абакіров брав простягнену йому папіроску якось неохоче і поглядав зукоса на пасажирів.

— Ошна! Мен ошна! Приятель! Мій приятель, германець, — пояснював інженер заспокійливо, вказуючи поглядом на Сумика.

Абакіров запалював папіроску, а його темні очі все ще споглядали підозріливо на підводу... Позаду нього в гурті німецьких узбеків той учитель, Хачатрян, з яким зв'язок встановлено, і діла різні таємні. Глядить Хачатрян якось так, ніби тим поглядом каже: начувайсь!

— Плохая погода, а ти в гори? Чево? — питав Абакіров.

— Нада било, нада, — говорив інженер. — А січас прямо в шахар. Прієжай в шахар... до меня.

— Рахмат. Харашо, — якось повільно потвердив Абакіров.

Виходило, що розмова і закінчена і не закінчена, і не відомо, чого Абакіров ще хоче. Щось недоказане. Але Іван стягнув віжки, коні ступили вперед і понеслися швидше, викидаючи з-під копит глевку землю на боки, на прощання узбекській заставі.

— Звідки ви почали говорити по-узбекськи? — здивувався Сумик, коли відїхали далі.

— Отак просто. Приїхав до них раз і кажу жартома: салом алайкум! Пригадуєте собі з повістей Андрія Чайковського? А вони: салом! салом! Отож пішло з того часу мені гладше, бо мастив салом... Треба було вивчати мову нових союзників. Тут між ними є вчитель, Хачатрян, той мені швидко допоміг засвоїти основні слова й фрази. Подружили ми з Хачатряном, через нього я з Абакіровим зблизився, хоч той підозріливий,

непевний... А звичайно розмовляємо приблизно так: мой народ — водка, твой народ — сало, мой народ — сахар, твой народ — табак. Та й заспіваєм разом, затягнемо за чаркою: толе-толі талалім! І слухаєм казки про двох ішаків: било два ішак, один большой, і один маленький. І біла большая трава, і біла мала трава. Коли ж больша трава біла за большой речкой. Большой ішак перейшов речку і пасся, і пасся... А малий не мог перейти речкі, і плакав, і плакав бідний, малий ішак... Отаке. А щось той Абакіров не такий, як звичайно, приязний...

— Друг Чуб розказував мені багато про Волинь, про те, що там організовані відділи узбеків у лавах Української Повстанської Армії. І летючки я читав та знаю, що підготовляють конференцію поневолених народів. Що ви про те все думаєте?

Інженер помовчав.

— Мав і я ті матеріяли, роздали ми дещо на заставі через цього вчителя. Не знаю, що думати. Як вернеться Абакіров у свою Бухару, стільки, здається, буде в нього думки про нас, що в нас про... полінезійців. Тепер думають вони конкретними категоріями. Я даю їм цукор, горілку, тим я їх собі з'єднав. Але якщо хтось дасть більше, я програв, мене зрадять... Спільна боротьба проти Росії? З цього погляду німці кращі спільники... А далеко наперед хто дивиться? Концепція спільного фронту поневолених народів? Таку концепцію складають в'язні тюрми, але мало випадків, щоб вона була успішна. Покищо нічого реального в тому не бачу...

Бричка котилася рівніше, мигали телеграфічні стовпи, знак, що вони щораз ближче до цивілізації, вже видно перші хати якоїсь оселі.

— ...очевидно, зерно треба сіяти, а що вродиться, годі вгадати. Хтось із них, як вернеться, розкаже про нас своїм... Я розмовляв багато з цим учителем. Той уже думає ширше, той знає історію свого народу і навіть дещо з нашої історії. Такий, як вернеться, передасть своїм дещо з набутого досвіду. Але це одиниці на мільйони...

Між хатами в селі бричка перестала розхлябувати болото й виводити колії в розмоклій дорозі.

— Що сталося? — здивувався інженер.

— Бачу Каштан губить підкову, — говорив Іван, злізаючи з сидіння.

— А щойно підкутий! — нахилився інженер, придивляючись. Але добре видно не було. Виходило, що в Каштана розхлябана підкова не на задній, а на передній нозі. Погукавши «ножка!», «наступ!», Іван обмацував оту підкову, а на його обличчі малювалось щось невиразне.

— Станемо коло Вислоцького і позичимо молотка, — мовив Іван.

А в скринці під сидінням і молот і все інше, ледве не вголос промовив інженер, та похопився, зрозумівши, що Іван з якоїсь причини хоче зайти до гайового.

Ось і хата гайового, де не раз доводилося зупинятися в об'їзді по терені. Нічим вона не відрізняється від бойківських хиж, під одною стріхою, довжезною, що покрила собою місце і для людей і для худоби. Вікна, двері до комори, двері до стайні. І журавель коло колодязя, і оборіг сіна.

Іван пішов на подвір'я, гукнув, пождав. Інженер слідкував за фірманом, додумуючись, що до чого. Найправдоподібніше, хоче Іван перевірити, чи старий Вислоцький вдома. Для нього важливе, чи гайовий удома, чи десь інде. Виходить, що гайового нема, бо з хати вийшов підліток. Ото молодий Вислоцький, хлопець зухвалий і гордовитий, у цьому інженер переконався вже при зустрічах. Несе Казьо молоток, подає фірманові. Покручує Іван тим молотком у руці, зиркнув багатозначно на інженера, щось там поцокав коло тої підкови, і бричка рушила далі.

— Нема старого? — запитав інженер, щоб втягнути Івана в розмову.

— Мовив Казьо, що «ойцец» у місті.

— У місті?

— А він — поляк? — здивувався Сумик.

— Так. Один з моїх гайових.

— Як бачу, у вас тут деяке співжиття.

— Вимушене, — сказав інженер. — Вислоцький попав при розпаді Польщі в німецький полон, а як німці пішли в сорок першому на схід, вернувся сюди і став гайовим. Болячка така. Даю йому приділи, укоськую, пробуємо, хто кого перехитрить. У них тут лінія Польської Армії Крайової на Балкани, для того Вислоцький — така важлива особа. Часто лазить по лісі, знаємо чого, емісари в нього з Варшави пересиджують, і в місті часто буває. Є тут, у місті, комендант жандармерії Вербель, який за Польщі називався Казімеж Врубель і вчив історії в гімназії. Той Вербель рядить тепер містом і околицею, бо має впливи в Гестапо, і кримінальна поліція їх.

Заплутані тут справи... Бричка вїхала на тверде шосе, задудніла глухо. Ще один поворот, і вже місто, вже розлога цегельня, за нею знову бляшаний димар тартака. Отут, недалеко тартака, дімок під свіжим гонтом. Від дороги стежка виложена кам'яними плитами, обабіч стежки соняшники, мальви і строкаті осінні квіти жовтіють низом.

Ще коні не зупинилися, а вже відкрилися широко двері хати, і з них вистрибнуло дівчатко в червоній сукенці, з білими мереживами, білим комірчиком. Дріботять ніжки, ясніють усміхнені очі, і простягнені ручки, наче крила, готові до льоту.

Інженер зістрибнув легко з брички і підхопив дитину на бігу. Поцілункам нема кінця. Потім дівчатко глянуло цікаво на гостя.

— А мене не пізнаєш?

Дівчатко заперечило голівкою.

— То, Мартусю, вуйко Маркіян.

Тихе «добрийдень», і розмова продовжувалась би при першому знайомстві, але вже надійшла сама господиня, пані Женья, вітаючися з гостем поспішно, стурбована й чимось занепокоєна.

— Пробачте, пане Сумик... Пішли Івана до Союзу, — звернулася вона до чоловіка. — Там для нас є готові продукти, нехай зараз привезе, бо потрібно... І тут були до тебе...

— Хто? — запитав інженер, гукнувши фірманові, щоб не розпрягав коней, а їхав по товар.

— Раз був якийсь пан у цивільному. Я його не знаю. А другий раз сам Гайнріх.

— Сам Гайнріх? Чого він хотів?

— Хотів бачити тебе.

— І що ти сказала?

— Я сказала, що ти в об'їзді в терені.

— Побачимо, — пропуская інженер гостя попереду. — Роздягайтеся, пане Маркіяне, і будьте, як у себе вдома.

— А ти, Мартусю, покажи мені свою хату, заговорив Сумик, бо дівчатко не покидало гостя, все ще придивляючись до нього з цікавістю. — Чудова у вас хатка, Тут, мабуть, твоя кімната, ляля яка велика. І забавочок, Боже мій, скільки тут того. Даси мені лялю?

— Дам.

— Яке добре серденько, — цілувати малого провідника дуже зворушливо, а при тому треба залишити господарів самих, нехай вільно поговорять собі, бо щось дуже стурбовані... Аж дивно входити в людське гніздо. На кожному предметі слідна дбайлива рука, все воно дібане, згармонізоване, в стилі. Розвісив інженер сакраментальні опенячі роги, на те він лісник. Он шкура з дикого кабана. Не відомо, чи сам уполював, чи хтось подарував йому. Густо на стінах світлин, — така хроніка людського життя, записаного просто, зрозуміло. Ось весільна пара, інженер з дружиною, розпромінені, усміхнені обличчя. А от істота, що ввійшла в їх життя, тут їй уже рочок, тут уже яких три...

Килими космацькі, бібліотека, мала, та впорядкована в рядах оправлених томів. Вишивки на фотелях, на боках отомани, подушечки скрізь. Таке утульне людське житло війнуло теплом, і подумалося нараз про власне парубкування. Якби то, якби... Дивно, як він захопився загальними ділами. А сьогодні чи завтра напевно побачиться з Лідою!

Помитися в ясній умивальні не те, що хлюпати водою з відра чи з гірського потічка і голитися, заглядаючи до

почепленого на смерекову гилляку кишенькового дзеркальця. Малий провідник глядів зацікавлено на намилене вуйкове обличчя і побіг кудись. Готовий, а тут господиня вже кличе обідати.

— Прошу, пане Маркіяне. Таке ваше ім'я? Тоді в панства Куриласів не було навіть часу поговорити більше. Боже! Що то було... І я чула, що ви в цьому місті не перший раз, але нас не знаєте, бо ми тут недавно, який рік. А про вас я чула багато. Бачите, жіноча розвідка діє...

Нема сумніву, що між приятельками була розмова про фармацевта, і хто він, і що. Цікаво, що сказала Ліда?

— Прошу, грибкова зупа — національна страва лісників... Алеж ти, Андрійку, забув налити чарки.

— Забув, — потвердив інженер. — Прошу. На здоров'я нашого дорогого гостя.

— А Ліда страшенно переживає арешти й екзикуцію на ринку... Я і нині не можу зрозуміти, як то сталося. Німці як поваріювали, нараз арештували сто людей! І вішати! Боже, Василь Сухомлик — який хлопець був! А той війт з гір, який достойний газда, за що його? А Андрій Пилипчак! Приходив не раз до нас, такий теплий тенор мав, така золота людина... А оженився якомсь нещасливо, вона американка. І її взяли!.. Пам'ятаєш, як Андрій співав у нас: «Ой, доле людська, доля есть сліпая...»?

— Пам'ятаю, — поспішив підтвердити інженер, готовий змінити тему, але безуспішно, бо вся вона — як нап'ята струна, вся пройнята спогадами до глибин.

— Я цілий час пробую вгадати, як до того прийшло. Щось у тому підозріле. То говорить моя інтуїція.

— І що ще говорить твоя інтуїція? — питався інженер, пробуючи усміхнутись.

— Моя інтуїція?.. А ви знаєте, я мала сон... Ні, не можу собі пригадати. У цій хвилині прийшло до голови, і вже не можу пригадати собі... Моя інтуїція говорить, що тут був донос. Хтось мусів знати, що в театрі є наші люди і хто вони.

— То ясно і без інтуїції... А я все ладжуся запитати тебе і

забуваю: чи ти просила тоді Кметя, щоб приніс нам квитки на виставу?

— Зовсім ні! Він сам приніс! А що? — пані Женя застигла непорушно, вражена думкою. — Підозріваєш Кметя?

— Я тільки питаю, чи ти просила його, бо я був певний, що ні.

— Я зовсім Кметя не просила. То дивне, а він приніс квитки. І то для нас усіх! Як він знав, скільки нас, і хто в панства Куриласів?

— Ото і я хотів би знати. Кметь міг довідатися від зв'язкових. Але могло вийти і від вас.

— Я нічого не говорила, і Ліда не говорила. То дуже дивне, чому Кметь приніс квитки. То жакливе, ніби завів усіх у пастку...

— То міг бути чистий випадок, — заперечив інженер. — Якщо вони хотіли арештувати друга Голуба, могли те зробити без такої великої облави.

— Ні, ні, ти мене навів на нову думку. Все стає щораз більше підозріле, як пригадаю собі лице Кметя, його солодкі слова...

— Такий він усе... Захоплюєшся вже новою ідеєю, спекулюєш... А ти нам їсти не даєш. І про гостя забула...

— Нічого, нічого.

— Я мушу її вгамовувати, — мовив інженер, коли пані Женя відійшла в кухню. — Така її вдача, настроєва, імпульсивна. Але щось у тому є з тими квитками. Мусимо цю справу прослідити. Найперше з тим бухгалтером... Ви чули історію про майора Гаркуна і того бухгалтера...

— Про майора я чув ще більше. А ще як той майор розмовляв у шпиталику з тим партизаном. Той майор...

— Який майор? Про кого говорите? — встрянула в розмову господиня, з'явившись із полумиском паруючої бульби і котлет.

Говоримо про людину, якої ти не знаєш...

— ...про майора?

— А ти його знаєш?

— Не знаю, але хочу знати. Андрійку, чи конспірація має йти аж так далеко, що не віриш своїй рідній жінці? А може? Може, я своїм жіночим розумом і витонченою інтуїцією допоможу вам, а може, ми, жінки, часто розгадуємо швидше те, чого ви, чоловіки, не можете... Ну, хто він?

— То один зі східніх земель військовик. Майор. Він їхав з паном Маркіяном і другом Голубом до табору в гори... А виходить, що він, замість до табору, пішов передше в місто... І що був тут ще на весні в того бухгалтера з Союзу.

— У Миколи Васильовича? А я його так добре знаю. Такий він останньо якийсь переляканий. І що, чого хотів від нього той майор? Ну, говори...

Гуркіт мотоцикла виріс у цю мить каскадою і обірвався перед самою хатою. Інженер глипнув у вікно і схопився, відсовуючи від себе дитину.

— Штурмбанфюрер! Женю, я вийду до нього, а ви, пане Маркіяне, схойайтеся на всякий випадок.

— Татку! — метнулося дівчатко за батьком.

— Тусю, не можна! — стримувала пані Женя дитину. — Тусю, що з тобою? Пожди, татко зараз вернеться.

Все ще притримуючи дитину, вона гляділа в вікно, змагаючи вгадати, що діється. Андрій уже на доріжці... Напроти нього, широко розкарячившись, височіє штурмбанфюрер Гайнріх. Андрій пояснює йому щось, жестикулює швидко руками... Раптом Гайнріх сягнув до кобури. Спалах, гук... Андрій похитнувся, заточився між квіти. Розкішна голова соняшника заколихалася нагально і поникла до землі.

— Боже! — з грудей вирвався зойк і завмер, не стало віддиху, світ погас.

Випущена з матеріної руки дитина вибігла з хати на доріжку. Побачивши маленьку постать з піднесеними рученятами, штурмбанфюрер Гайнріх завагався, потім раптом обернувся і запустив швидко мотор. Торох виріс знову каскадою і понісся вдалину, наче хто набивав молотком металевих головок на довгу сережку дороги.

16. ВСЕ В ОДНИХ РУКАХ

Притемнене світло, запони на вікнах щільні, щоб ні дрібки ясности не прокралося назовні у темінь вечора. Як заслухатися, вухо вловлює далекі звуки міста, ще напружиш слух, і наче чуєш знову хляскіт пострілів.

Так, мабуть, ще довго будуть вчуватися ті постріли, — Сумик ворухнувся неспокійно в фотелі. Він у Куриласів. Ті самі знайомі кімнати, запони, картини на стінах, але воно якесь нереальне, наче у сні. І старий Курилас, що сидить напроти, в бордовому халаті, з сивиною, схожий на воскову фігуру в галерії. І сам він наче омертвілий по недавньому пережитті.

Він скрився тоді, як казав інженер, позаду хати, в городі, ждучи. Раптом упав постріл, другий... І тиша. А потім гуркіт мотора мотоцикла, все далі, в напрямі міста.

Наче якась драматична картина, без слів, без пояснень. Тиша дзвеніла в ухах, а потім нараз почувся плач дитини, таке пронизливе квіління, що кров застигла в жилах. Рятувати! Що рятувати? Кого? Зомліла мама, до неї припадає дитина з розпачливим риданням... А перед хатою на доріжці, під соняшниками, в калюжі крові труп...

Круги, видива переплелись, перемішались і розірвались від поруху постатті в бордовому халаті.

— Може, чаю, пане Маркіяне?

— Дякую.

— То може... бром?

Не треба, не треба, саме тепле слово стає ліком.

Пані Женя очуняла по якомусь часі, але привести її до

повної свідомости вже не вдалося. Півпритомна, блудить, може, це пройде, а може, й ні. Дитину забрали від неї. І тіло інженера забрали кудись люди з організації. Всім зайнялася Ліда, як тільки повідомив її про трагедію. Відважна, рішуча дівчина. Вона розказала йому, що на Грабцевого фірмана Гестапо вже ждало на ринку, хотіли його арештувати, але фірман скочив поміж вози та поза доми і пропав. Була за ним довга погоня й розшуки...

Пішла тепер Ліда разом з братом Богданом відвідати паню Женю. Богдан уже кілька днів на відпустці з війська.

— Різно називають нашу добу, — голос аптекаря пролунав якомсь несподівано. — То доба техніки, електрики, радіо. А мені здається, що ми все ще живемо в добі стрільного пороху.

Треба якоїсь миті, щоб перейти в світ думок тої людини, щоб розуміти, до чого вона говорить.

— То був один з найгірших винаходів людства. Видите, вже минули століття, а ніде не пішла людина так вперед, як у тому напрямі. Дикунів, який поволі цивілізувався і вчився шанувати людське життя, вложено в руки іграшку, яка дає тому дикунові почуття, що він всесильний бог. Вбивства dokonуються механічно, все досконаліше, а з того родиться пристрасть нищення. Тут приїздила спеціальна команда гестапівців ліквідувати гетто. Вистріляли за ніч тисячу жидів. Заходили потім до аптеки, ніби вернулися з прогулянки. Я пригадую собі таких самих з НКВД. Був тут такий начальник НКВД, Силін, приходив часто до нас... При відступі Червоної армії 1941 року він сам вистріляв половину в'язнів...

Слова аптекаря викликають кошмарні спогади про картини з тюрми в Бригідках по відступі Червоної армії, про начинені трупами камери.

— Я провів на війні п'ять років, — говорив дідок. — Вам давали наказ від самого монарха, і від церкви повне відпущення гріхів. Єдиним гріхом було погано стріляти. Невизразне почуття злочину на фронті притупляється. Стрі-

ляеш, а Бог кулі носить, противник далеко, смерти не бачиш, все невідоме.

І знову мовчанка, але нитка спогаду снується...

— Власне в обороні рідної землі я опинився в своїй армії проти поляків. І знаєте, що було найважче в тій війні? Найважче було переконати нашого вояка, що він має моральне право вбивати людину. Ви не могли його переконати, бо то є психологія нашого селянина, релігійного, богобоязливого. А на нас ішли звірі. Я не стрічав більше жорстоких вояків, як польські галерчики. Вони вбивали, треба чи не треба. А мої подоляки, пожалься, Боже! Пригадую собі одного вояка, стрілець першої класи, «шарфшіцер», а на фронті Богові в вікна стріляє. Пруть на нас галерчики, один конче завзявся зловити мого Василя в полон і біжить за ним завзято. Я вже сам взяв того поляка на мушку і жду. А мій Василь втікає і бачить, що не втече, та обернувся тоді та бах, вистрелив, тільки димок знявся, а галерчик беркець на землю і втих. Добіг Василь до нас, захеканий, непритомний, і ще виправдується: «Бігме, мусів'им, пане сотнику, бо би'ня злапав, а я хочу додому!».

Старий Курилас підвівся, згорнув щільніше поли халата. Його кроки по килимі тихі, нечутні, щоб ніщо не полохало спогадів.

— У руках ідеалістів зброя ставала Божим бичем. Вони націляли її в тиранів з вірою у свою правоту. Але як гірко вони помилилися. Усунено царів, цісарів, кайзерів, а на їх місце прийшли ще жорстокіші диктатори. І в кожному місті, у кожній провінції намісник такого диктатора, його заступник. Такий маняк тероризує і наше місто своїм револьвером.

— Хоч, — почав аптекар згодом, — вся моя теорія про добу стрільного поруху неповна. Головне, аби мордувати, а як — друга справа. Росіяни виморили мільйони людей голодом, мільйони винищили морозами. І стріляють, ви то бачили. А ті також стріляють, а що не мають ні часу, ні Сибіру, то вигадали... газові камери...

У притемненій кімнаті постать аптекаря — як привид.

Рідке, сиве волосся якось настовбурчене, бордовий халат переливається в світлі і міниться кольорами блискучого сатину на комірі, на рукавах, а обличчя сіре, гейби фіолетне... Наче запах згарі долетів з далеких крематорій.

Серед мовчанки почулися кроки вниз. Ввійшла Ліда, за нею Богдан. Не дивлячись на нікого, Богдан попрямував у свою кімнату, розстібаючи різко на ходу гудзики мундира.

— Так, — промовила Ліда, якось без зв'язку, провівши брата стурбованим поглядом. Потім глянула безмовно на батька, той якось зрозумів усе з її очей і тихо пошкандибав у приєднанні свого кабінету.

Тепер у кімнаті тільки їх двоє. Глядить вона на нього і наче не бачить його, вся знерухоміла, наче непритомна... Може, це під враженням зустрічі з панею Женею? Чи прийшла вона вже до себе?.. Але ні, це щось з братом, бо наче надслухує вона, що діється в Богдановій кімнаті.

— Що з Богданом?

— Ходи зі мною, — шепнула дівчина замість відповіді.

Знайомі східці вниз в аптеку. Густих запах суміші медикаментів. Місце їх минулих зустрічей і зближень біля цього прилавка, при спільній роботі під час літньої перерви. Але не пора тепер на те; миттєвий спомин уступає місце чомусь важкому, новому. Ліда тисне руками скроні і шепоче, ніби сама не ймучи собі віри.

— Ти знаєш, Богдан ішов застрелити штурмбанфюрера Гайнріха... за інженера... Ішов просто до Гестапо.

Дивно, як спокійно сприймається вістка. Перед очима картина: входить молода людина в саме лігво ката. Луна пострілу відіб'ється далеко поза містом, по всій країні.

— Чи ти, Маркіяне, уявляєш собі, що би з того вийшло? — заговорила дівчина. — Я ледве умовила його, і не знаю, на як довго, бо Богдан не такий. Я переконувала його всю дорогу. За одного Гайнріха згинули б сотні. І папа! Уявляєш собі, що могло б статися з ним? Він уже мав серцевий припадок.

Тепер привидівся ринок, голі шибениці, що ждуть нових жертв.

— І що маю тепер робити? — шепотіла дівчина. — Один в одному кінці хати, другий у другому. Скорше чи пізніше, а Богдан зробить, як задумав. А папа, Боже, як він мучиться. То трагедія його життя, дивитися, як валиться його світ і всі його уявлення. Я вблагала Богдана, щоб не починав з батьком жадної дискусії. Богдан ненавидить німців, пішов у дивізію, бо батько хотів бачити сина офіцером, і йому здавалося, що йде для слушної справи. Ти знаєш, що то говориться в нас, нащо тобі повторювати... Богдан пережив на вишколі щось дуже прикре, уявляю собі, якесь приниження, бо приїхав на відпустку зовсім розстроєний. А тут на ринку шибениці! Ходив цілий день як ненормальний. Між повішеними був його шкільний товариш Василь Сухомлик. Нічого зі мною не говорив, не розпитував більше, зацікавив... А та його наречена, одна тут попадянка, дурна гуска, вибач, що так говорю, уявляєш собі, вона хоче знати, коли буде весілля, про таке говорить тепер з Богданом! І ...той страшний випадок нині з інженером...

Вона оперлася знеможено об прилавок, не недоступна й самовпевнена, як завжди, а по-жіночому безпорадна й жалісна у своїй журі, аж з'явилось бажання підійти і пригорнути, потішити... Адже, адже, якби вона знала, що нема вже в неї нікого більше, крім нього... Якби знала про Ларису... Ні, не підійде, не пригорне...

— Маєш тут список, — промовив він. — Запакуємо дещо для табору.

Вона глянула на нього і зрозуміла, що так буде справді краще, нехай праця утихомирить думки. Шелест паперу, стукіт розкручуваних сліків, жовті, сірі, рожеві пілкі розсипані на папері на прилавку.

— Ти знаєш, що у всьому тому, що сталося, я бачу одну і ту саму руку, — промовив Сумик, сам здивований своїм висновком.

— Одну руку?

— Так. Я думаю, що наскок на театр, арешт друга Голуба

й інших людей і тепер вбивство інженера Грабця — то все робота тих самих людей.

— Тих самих? І ти знаєш, хто то?

— Інженер Грабець був на їх сліді... Розкрили ми вже дещо.

— І за те його вбили?

— Так виглядає, Лідочко.

Вона стрепенулася, бо в вимовленому її імені відчула непомічувану досі ніжність, але в очах Маркіяна малювалася серйозність, і сам він здався нараз ніби вперше бачений, якийсь інший.

— Мусимо говорити відкрито, — сказав, — «Синє сито» — подав він кличку.

— «Синій Кавказ», — відповіла дівчина аж по хвилині, наче з несподіванки забула кличку.

— Я хочу запитати тебе, чи багато людей знає про твою позицію в організації?

— Мені трудно сказати. Думаю, що дехто знає.

— Той мужчина, що приніс вам квитки до театру, знає?

— Кметь?.. Він належить до ексекутиви.

— Аж так!.. Чи ти просила, щоб він приніс тобі квитки до театру?

— Абсолютно ні. То ти думаєш?..

— Розкажи мені більше про нього.

— Закінчив торговельну школу, працював у кооперації.

— Де був по розпаді Польщі?

Тут, працював, де тепер працює, потім його забрали в Червону армію. Як настала війна 1941 року, казав, що попав у німецький полон і втік з полону та став назад до праці в Союзі. Збудував собі дуже гарну хату. Має малого синка, про якого повідає всім куда...

— І він, очевидно, знає організаційну сітку... Мені важливо знати, чи заступник інженера вже повідомлений про його смерть?

— Повідомлений.

— Кметь нового провідника округи знає?

— Ні.

— Мусиш подбати, щоб Кметь був ізольований, але так, щоб не викликати найменшого підозріння. Дай йому завдання, щоб розвідав, чому були такі масові арешти. Слухай його уважно й наївно. Ти розумієш, в якій ти тепер ситуації?

— В якій ситуації?

— Я бачу, що ти не усвідолюєш собі, що ти тепер на першій лінії небезпеки. Кметь знає про твою позицію в організації. Скажи йому, що все розлетілося по смерті Грабця, що нема зв'язку, що тобі того всього досить. Грай перед ним ролю розгубленої, заляканої дівчини. Це врятує тебе на якийсь час, а нам дасть змогу розглянутися краще... З ким сходитьсь Кметь?

— З усіма, з жандармерією, Гестапо, урядниками, паскарями. Знаєш, він директор Союзу, «бази», як то казали, в його руках майно, а він тим усім крутить, усіх купує.

— І є там такий бухгалтер Рябошапка?

— Очевидно. То Кметьова права рука... Він робить так, що директор бази все чистий з рахунками... Але дивно, аж тепер по твоїх словах я пригадала собі дещо про Кмety з минулого, з часів, як тут була советська влада, тому три, ні два і пів року... Ніколи про те не думала, а тепер собі пригадала. Кметь тоді нараз почав до мене дуже залицятися... А з другого боку... Силін.

— Той, начальник НКВД? — згадав Сумик оповідання аптекаря.

Ліда помовчала, і Сумик відчув раптом, що і в цієї дівчини були в воєнні роки їх розлуки випробування, було всякого, важкого...

— ...То була гра, як то кажуть, на смерть і життя, — перервала вона мовчанку під вагою важкого спогаду. — Довкола вивозили наших людей, «чорний ворон» схоплював щонаочі нові жертви, головне з-між нашої інтелігенції. Ми сиділи зі спактованими речами, щоб мати з собою напоготові... Тоді батько мав перший сердечний припадок... Може, це нас врятувало. Силін великодушно висловив співчуття і турботу.

казав папі не хвилюватися... А мені здавалося, що і я не витримаю. Треба було втримувати зв'язок, хоча в таких обставинах не багато можна було зробити, але бодай повідомити про небезпеку, кого арештовано і що діється в районі... А поле гри звужувалося. Силін ставав настирливіший... Дивне, саме тому пригадалася мені історія з Кметьом, якось те ім'я в'яжеться з Силіном. Чомусь я про це забула. Аж як ти назвав ім'я того бухгалтера, Миколи Рябошапки, згадалось усе. Кметь крутився коло Силіна. А як поради відступали, остеріг мене, видно, знав щось більше. Прийшов Силін до мене, а я втекла, сховалася. Кляв тоді люто, але батька не рушив, хвалився, що вернеться ще...

Драма передана скупими словами і натяками... А він? Він тоді... гуляв з Леночкою. Так, «гуляв». Це слово запозичене від неї, це вона тягнула його щоразу, перестрівши по дорозі з Аптекоуправління, — погуляти... Брала за руку, заглядала в очі. І сміялася з чудаків «галічан»... Невже ви всі такі нюньки? Невже всі?.. А Николай каже, що ви «вредний народ»! Вредний... Маркіян! Вредний!

Зрадливий подих жіночої принади синіх очей і розхилених уст. Відсахнутися з острахом від тієї безодні, від своїх спогадів, що переплелися спіралями з чіїмись спогадами в дивне плетиво життя, що його не видумати, не вигадати!.. Де Леночка тепер? За неї ж його в чубарики друзі послати хотіли, на суд ставити... А де капітан Ярмолкін? Якщо живий, так, мабуть, уже теж щораз ближче... І Силін ближче.

Сумик підвів очі на дівчину і вже не міг відірвати їх. Від задуми ніжні риси дівочого личка наче просвітлили, такі лагідні, ідеальні лінії, наче музика; така ніжність у них, аж хочеться торкнутися цього личка у невимовному зворушенні, надплинулому раптово.

— Що діється з другом... Кисілевським? — запитав Сумик, сам не відаючи, звідки в нього взялося це питання, чому він його висловив і чи він його висловив.

І дівчина не ждала цього питання, бо вирівнялася насторожено.

— Я багато не знаю, — говорила вона, схиливши голову.
— Можливо, що були б його взяли на страшний список, але папа просив тут одного гестапівця... Знаю, що він ще тут, у тюрмі, але контакту не маємо. Дуже ми безпорадні. Нема наших людей у Гестапо, нема в жандармерії. Наша поліція тільки гонить худобу на контингент. Відібрали від них навіть зброю. Сотник Горошко жде арешту. Той Горський з кримінальної поліції, то ліпше з ним не мати справи. Безпорадні ми...

— Безпорадні... Провінціяли! — потвердив Сумик, і слова полились самі, розкрились думки, давно виношені, та ніколи досі не висловлені, оформлювалися в дивні поуки, ніби для цієї задуманої, засумованої дівчини, ніби для себе самого. — Я це відчув особливо гостро, знаєш коли, я відчув це за короткий час по приході советів. Ізолюємося в собі, а то треба входити скрізь, бути всюди, знати все... Ти знаєш, яка найдивніша прикмета нашої молоді галицької інтелігенції? Та інтелігенція не випробувала своїх сил у змагу, не мала змоги за Польщі зайняти відповідальні становища, і відчуті вагу обов'язку, і зрозуміти механіку життя... Це імпровізатори, просвітяни, промовці. А коли прийде до твердого, боязкі крутії... Про відвагу не згадувати. А до свого брата жорстокі, безоглядні... А наші дівчата теж знову якісь такі... Ти подивися на польок, який то агресивний, незалежний психологічно тип. Як діють, як далеко зайшли. Ще Бісмарк, десь я читав, остерігав земляків перед польками... А в нас тип... Роксоляни або ще гірше. Знаєш, Маланюк висловився про це дуже образно... А скільки може жінка зробити, коли вміє використати свою красу... Пробач мені за мою балачку; таке різне приходить на думку, коли шукаєш виходу, коли пробуєш щось зробити... Я казав тобі, що здається мені, що все в одних руках. Конкретно, ми чомусь думаємо про поляків, про Армію Крайову. А воно схоже на советську роботу. Тут десь центральна советської агентури. Цей бухгалтер напевно вплутаний у справу.

— Ти думаєш? А він такий тихий, заляканий. Не можу уявити собі.

— Його приневолюють.

— Хто? Кметь?

— Може, Кметь! А може, ще хто там є?

— Не можу пригадати собі... Може, хіба ще Гайдук?

— Хто він?

— Секретар крайсляндвірта. Фольксдойч. Він часто буває з Кметем, деколи і з бухгалтером...

— А де той Гайдук був по розпаді Польщі?

— Тут. Арештували його і потім випустили.

— Ідеальний тип для подвійної роботи. Знаєш його?

— Навіть добре, бо ходив до української гімназії і залицявся до нас.

— Ідеальні вихідні позиції. Віднови з ним знайомство і пробуй заглянути глибше... А про Богдана не журися, я поговорю з ним, думаю, що ще маю на нього вплив... А що скажеш Кметеві, як буде питати, хто я?

— Що скажу? — дівчина зупинилася в задумі і несподівано відповіла: — Скажу, що до мене приїхав мій давній приятель.

І вона поклала свою руку на його. Доторк був теплий, дружній і любий, але в темних очах малювався неспокій і тривога; ті очі гляділи на нього, та бачили когось іншого.

17. ЛЕТЮЧИЙ ГОЛЛЯНДЕЦЬ

— Тату, я мушу вийти на кілька годин.

Ліда скидала з себе білий фартух, не дивлячись на батька, хоча він і не зупинить, не допитуватиме, куди й чого; інші в дітей дороги, інші справи. Тільки на мить підвів з-над паперів втомлені очі, тільки хитнув головою, а в тому порусі і згода, і приховане стурбовання.

Вона теж напружена, насторожена, як перед іспитом, важким іспитом. Вже вона нагорі в кімнаті, переодягається до своєї ролі. Руки якимось механічно укладають волосся. Задивилася в дзеркало на поблідле обличчя... Здається, змарніла вона, а може, це тільки гра світла? На ній та сама бордова сукенька... Боже, адже так стояла перед цим дзеркалом з Женею, причепурювалися на виставу до театру. З сусідньої кімнати линули голоси, глибокий баритон Іванка...

Для тебе, Іванку, одягаюся і сьогодні, для тебе... Ти там за мурами, а не можна нічого довідатися більше, нічого зробити. Ідіотичні кружляння попід мурами в'язниці... Маркіян говорив про наше безсилля і про наш провінціалізм... Він говорив і про красу і вже не відривав від неї своїх очей соромливо, як давніше. У його погляді була якась певність себе, у ньому було щось, що дивувало її і тривожило одночасно... Добрий Маркіян! Вона знає, він любить її безнадійно. Любов давня, любов невігасна, вірна. Чи винна вона, що не може віддячитися йому тим самим?

Але вона виконає його доручення. Треба діяти швидше, треба розгадати загадку: щез раптом бухгалтер Микола Рябошапка, як у воду канув. Гестапо, жандармерія кинулися

розшукувати, перевернули все в хатині близько жидівського гетто, де жив бухгалтер.

Щось дивне, загадкове діється... Говорила з Кметем, як доручив Маркіян, добре заграла роллю, аж обійняв її тепло, фамільярно, мало не поцілував... Казав, що треба допомогти нашим, що він не дбає, не боїться. Вислав для партизанів міхи борошна, крупів, цукру. І скрині з горілкою. Така щедрість для своїх... А Рябошапку кляне, що ніколи йому не вірив...

Обов'язково треба відновити знайомство з Гайдуком. Зустріне його ніби випадково перед будинком крайсландвір-та.

Що ближче до центру міста, то більше військових. Якось їх тепер погустіло, і німці, й угорці. Фронт ще далеко, а вже бачиш його наближення...

Оцей мужчина, що вийшов з будинку, це Гайдук. Давно не бачила його. Мундир на ньому якийсь оригінальний, райтгози розгорнені на боки, чоботи, капелюх зелений з кінською щетиною. Вродливий Карло і, мабуть, свідомий своєї краси, бо старанно обголює свої баки.

Зустріч вийшла справді дуже випадково, коли зупинилася перед ним.

— Давно не бачила вас.

Дрібка кокетства, і вже Карло забув, куди йде.

— Де ви тут узялися, панно Лідо?

— А ви?

— Я тут працюю.

— Знаю, знаю. Ви в нас — влада.

— Влада! — пхикнув Гайдук зневажливо.

— А може, ні?

— Може, так, може, ні. Знаєте, чого хотів би я в цю мить?

Хотів би йти по вулиці як гімназист, пригадуєте собі, як то було? Йти з нашими дівчатами, з семінаристками на пробу хору...

— А то ви згадали, Карле!.. Я також хотіла б, щоб вернулися ті часи, — Ліда рушила йти, і Гайдук ступав поруч слухняно. — Світ був такий простий, спокійний.

— Ви то гарно сказали. Світ був такий, що ви знали, на чому стоїте. А тепер... — Гайдук не докінчив фрази, розвівши багатозначно руками.

— Так-так. Надто багато нещасть і трагедій побачили ми в останніх роках. Забрав хтось нашу молодість, забрала її війна і всі ті зміни, а їм не видно кінця... Я ніяк не можу пригадати собі, чи ви по приході Червоної армії були тут, чи пішли з німцями.

— Я був тут...

— І я була. А тепер ми в новій дійсності...

Черга на нього щось сказати про ту нову дійсність, на те і кинута фраза, на те й розмова така, що її не перервеш. Гайдук відчув це і зупинився.

— Якщо не спішиться нікуди, я запрошую вас на відзначення нашої несподіваної зустрічі, — вказав він вишуканим жестом на двері німецької гостиниці, перед якою саме опинилися.

— Алеж... Це тільки для німців.

— Не бійтеся. Я прошу.

Якось дивно заходить в це місце. А колись воно було таке знайоме, славне на все місто пристановище місцевої урядничої сметанки. Потім, у тридцять дев'ятому, гостиниця стала житловим центром нової знаті, командирів і політруків та огрядних жінок з купою дітей, місцем голосних забав і гульбищ.

І знову зміна декорацій. Тепер це «Дойчес Гавз», хоч порт'єри ті самі, і килими ті самі, і так само важко звисають канделябри, хоч потемніли вони і не блищать, як тоді, коли заходила сюди з батьком на запрошення польського старости на прийняття визначних громадян міста. Ті самі дзеркала на стінах слухняно і безслідно відбивають у собі всю минушу славу й неславу історичних змін. Групи офіцерів і вояцтва круг столів, мундирів різних, летунів, танкістів, партійних.

Очевидно, звернули увагу на її появу, бо супроводять її влізливими поглядами. Бадьоро ступає Карло, його рука підноситься раз-у-раз до салюту. Знають Карла тут і

кельнери, бо ще добре не всілися, а вже і чарки й закуска на столі.

— Цум воль! — очі Карла спочили довше, багатозначно на ній.

Добре йому в цій позі, з піднесеною чаркою. Вродливий Карло, а от червоні плями на щоках надто помітні, і очі якісь каламутні.

— А ви все ще самі?

Говорить Карло по-німецьки гладко, підкреслено, любуючись своєю мовою. Його запит здається незвичним, дивним, зацікавився раптом її особистим життям.

— Сама... А ви, Карле?

— Я... теж.

Випитий трунок приніс відпруження. Звідкись ллється пісня, з захованого голосника, і переплітається з гомоном розмов, пісня мрійлива, така не подібна до характеру отих залізних полчищ, що топтали безжалісно чужі землі. Пісня про ліхтарню перед великою брамою, і про останнє прощання під цією ліхтарнею і про нові зустрічі під нею, як колись, Лілі Марлен, як колись, Лілі Марлен!

Пісня розніжує, зближує. Здається, ніби гостиниця — корабель, що пливе поза часом. Приспіві пісні повторюються, такі мрійливі, настроєві, аж шкода, що вмовкли останні слова — «колись, Лілі Марлен, колись, Лілі Марлен»...

— Багато змінилося в нашому місті, — говорила вона. — Ті страхіття на ринку по наскоку на театр... Я бачила вас у театрі тоді. Так гарно все було, пан Кметь приніс нам великодушно наперед квитки, хоч ми і не просили...

— То я вам передав.

— Ви? Як?

Гайдук не відповів, бо як сказати, що то Зося принесла і наказала конечно передати до аптекаря? Не буде тепер говорити, що має приятельку...

— То сумна історія, — потвердив він.

— І що сталося з тим бухгалтером? Я хотіла вже його оженити, а він пропав.

— Пропав. А файний хлоп був, я собі з ним не раз попив. Все боявся, що його заарештують...

Багато ще можна довідатися, бо вже Карло не зводить з неї очей. Щоб тільки не сп'яніти, бо наливає й наливає.

Але налитого не випили. Гайдук підніс саме чарку, з черговим якимсь побажанням, і задивився на двері. Там ввійшла молода жінка в темному костюмчику, в чорному беретіку. За нею засинів жандармський мундир... Це ж комендант жандармерії Вербель! І ще брунатний мундир... Сам штурмбанфюрер Гайнріх!

Йдуть ближче, розглядаються за місцями. Вже вони недалеко. Ця жінка — телефоністка на пошті. Листоноша Пилип тєрдить, що вона працює для Польської Армії Крайової... І з Карлом вона знайома, бо зупинилася коло них.

— Карль! Дивіться, з ким він! — заговорив Вербель. — Добрий день, фройлян Лідія! Що за несподіванка... Чи ви знайомі? Фройляйн Софія Кубік, фройляйн Лідія Курилас. А штурмбанфюрера Гайнріха, сподіваюся, всі знають.

Гайдук підсував стільці для нових гостей, зраджуючи метушливістю свою розгубленість. А молода жінка — зухва́ла. Як можна дивитися так на когось безцеремонно з викликом? Волосся її розділом посередині розгорнене недбало на рамена, на зношений жакетик, беретик набік, лице гладке та негарне, великі уста, губи червоніють підкреслено карміном.

Штурмбанфюрер сів напроти. По стількох оповіданнях довелося зустрінути цю людину несподівано віч-на-віч. Якось не страшно, десь узявся спокій, хоч тіло дрижить легко від несподіваної зустрічі. Гайнріх поза тридцятку, худе, дещо змарніле обличчя, з дрібними шрамами, чи від уламків, чи від студентських шпаг. Обабіч уст глибокі риси, що надають обличчю суворости. І чорна краватка з гакенкройцом.

— Цум Воль! — Гайдук упорався при допомозі кельнерів з трунками для збільшеного товариства.

Штурмбанфюрер Гайнріх держав свою чарку, і не було сумніву, що п'є її до неї. Глибокі зморшки біля уст стали менше помітні, здався якось від того наче помолоділий і приятний.

— Айнмаль іст кайнмаль, — мовив він, простягнувши руку по новий трунок. — Як дивно. Я думав, що в цьому місті нема гарних жінок.

— У нашому місті багато гарних жінок, — Вербель хитнув головою в бік жінок. — Треба лише, герр штурмбанфюрер, уважніше дивитися.

— Придивляюся.

— Придивляйтеся, бо маєте рідку нагоду. Між нами декого не видати... Українці — то екстра кляса. Автохтони. Ізолюються від усіх. Ви не заперечите?

Нічого жандармського у Вербеля, наче той мундир вдягнув через помилку. А казав інженер Грабець, що Вербель — не Вербель, а Казімеж Врубель — колишній гімназійний учитель.

— Заперечу, пане Вербель.

— То чому ви у тій гостиниці перший раз за кілька років?

— Бо не було кому запросити.

— Браво, фройляйн Лідія! — повеселішав ще більше штурмбанфюрер.

— Майне геррен, чи тільки це?.. То є ціла проблема... Коли я обняв тут пост, все здавалося таким простим. Здають люди контингент, їдуть на роботу до Райху... Але минуло кілька місяців, і я побачив що інше. Прошу панства, ми ніколи не можемо забувати, що десь тут починається вже Схід, якого ми, європейці, не розуміємо. Аж сюди доходили орди кочовиків, тут їх кістки в землі, їх кров у тих повногрудих жінках... З ким бореться наша армія, як не з варварами? Ви читали в газетах: наші штурмові батальйони йдуть вперед, прориваються. Поле бою вкрите трупами. Наші вже попереду. Тоді «труп» піднімаються і висікають наших зрадливо вогнем ззаду. Хто винайшов такі ганебні правила боротьби? Де тут лицарське віч-на-віч? Пані і панове, перед нами Схід! Ост!

Вказівник Вербеля застиг у повітрі, а потім спрямувався на пляшку. Гайдук налив послужливо чарки.

— Панство, перед нами Схід, і того ніколи не можна забувати, — продовжував Вербель, збагнувши, що в нього

сьогодні рідкий слухач, важливий слухач, що, може, вдасться ще більше зблизитися з Гайнріхом, вкрастися в довір'я цієї дивної, справді страшної людини. А може, пасія історика напала його по котрійсь чарці, і уявив він себе знову викладачем найприємнішої в світі дисципліни — історії, що стоїть найближче до літератури, дитячої казки і анекдоти.

— Ост! Це я повторюю всім наївним... Пригляньмося добре до людей. Тих поліцаїв, тих урядовців і робітників по магазинах, по кооперативах, тих представників допомогових комітетів, учителів, попів. Поцікавмося, що ті люди роблять вечорами. Попробуйте опинитися ніччю на селі. Там від вечора до ранку возять зброю, що її викрали в наших магазинах, везуть харчі. Там гуляють озброєні банди і щезають, як під землею. Недавно наша група «Банденбекемп-фунг» напоролася на таку банду, зі сто осіб, або й більше, з кіньми, з возами. Наші відступили, заалармували залого з міста, обставили всі дороги, і, уявляєте собі, загін зі ста осіб щез, як камфора. Вийде заспаний хлоп і чухається, присягає, що нічого не чув, не видів, не знає. А можна присягнути, що тому кілька годин розпряг коні, познімав колеса з воза і загриб зброю в солому. То мені оповідали такі, що живуть між тим народом. То є, мої панство, Схід! Ост! Бачили банди Ковпака? То вони всі тут такі!

— Чудово! — потвердив Гайнріх. — Але вся ота історія дещо перебільшена. Я б сказав, що це не Схід, а Південь! Зюд! Зюд, Африка!.. Я йшов з нашими військами по цій землі аж до Дону, тягнувся по цих тубільчих дорогах, по тих селах. Ті примітивно збудовані кучі, під соломою, оті діти з надутими животами! То є Африка, майне Геррен... Або візьмім наше місто. Що було збудоване німецькими руками, те стоїть твердо, на місці. Ратуша, залізниця, суд, а решту треба збудувати і будувати наново, солідно з каменю, з заліза... Українці? Про українців нема що говорити. То є селянська маса, кілька вчителів, попів, і все, то не є народ в європейському розумінні... А, між іншим, фройляйн Лідія, ви українка?

— Так.

— Не можу повірити. Я таких українок не бачив, тут якесь непорозуміння. Ви схожі на італійку, швайцарку, тірольку. Цум Воль за гарних тірольок!

Рішуче не треба було вже пити, бо світ зрушився раптом з місця, аж треба триматися поруччя крісла, все пливе, подвоюються обличчя, усмішки на них такі чудні. Телефоністка переморгнула чогось значущо з Вербелем і сміється в живі очі. Не підготована до таких ситуацій, слаба голова. Триматися, триматися, але круги щораз швидші... Мабуть, зблідла вона.

— Вам, може, погано, панно Лідо? — запитав Гайдук і підвівся обачно.

Але потойбіч підвівся теж сам штурмбанфюрер, обходячи повільно стіл.

— Зетце діх, Карл! Сідай, сідай.

Гайдук сів слухняно, як школяр.

— Прошу, фройляйн Лідія. Я вас проведу, — Гайнріх підтримав її дискретно.

Очі телефоністки розширені від здивування. І Вербель загубив раптом дар красномовства.

— Дякую, панство, — прощався штурмбанфюрер, ніби нічого тут дивного. — Прошу, фройляйн Лідія, зі мною.

Наче йде вона не в ресторані, а по палубі розхитаного корабля, поміж столами... Всі глядять на неї, аж притих гомін у гостиниці... За дверми, на щастя, обвіяв розгарячену голову рятівний осінній холод, і стало легше.

— Вогін?

Хіба можна запитувати, куди? Куди ж він хоче везти її?

— Іх вайс! Іх вайс! Я знаю. Аптека на розі романтичної гассе, — показав він точно в напрямі їх аптеки. — Гарний, чепурний домок, найкраща аптека в місті, як твердить герр Фінкель. Бачите, знаю докладно, хоча ще не був у вас... Чи вам справді погано?

— Аж ніяк... Це так, пан Гайдук запросив мене... Я не розумію...

— Гарно, гарно. Чи не хотіли б ви проїхатися трохи?

А вона ж стоїть коло чорної лімузини, так добре відомої всьому місту. Чомусь обов'язково такої. Був «чорний ворон», а тепер чорна лімузина в тій самій функції. Ні, в дещо іншій, дещо європеїзована вона. А комісар Силін у таку не запрошував, бо знав її недобру славу. Приїздив під аптеку вантажним авто.

Двері лімузини вже відчинені перед нею, хоча ще хотілось би постояти бодай дрібку довше, щоб ковтнути холодного повітря і протверезіти. Але треба сідати, бо Гайнріх жде. Двері хляснули щільно, вже він біля керма, і машина покотилася вулицями, вікна, люди на тротуарах, — все лине, аж стає млясо. Як оминати нудоти? Хіба заплющити очі?

— Оповідajte мені про себе.

Від цього Гайнріхового прохання випросталася, тверезіючи. Він дивиться перед себе, ніби не звертає на неї уваги, аж сумнівно, чи він запитував. Так усі вони питаються, і вже не знати, чи це Гайнріх біля неї, чи комісар Силін: «Розкажіть свою біографію!». Справді, як вигідно, невинно, майже інтимно.

Що сказати Гайнріхові? Каже, що це її родинне місто, яке вона любить. Її батько — аптекар. Вона теж закінчила студії фармакології, тепер працює разом з батьком.

— Звідки у вас така поправна німецька мова?

— Вчилася. А крім того, тут сліди минулого, сліди майже двох століть австрійського закону і школи. Батько — колишній австрійський офіцер.

— І ще хто в вашій родині?

— Брат... Він тепер саме у відпустці з дивізії.

— Якої дивізії?

— Дивізії «Галичина».

— О, «Галіцієн»... І ще кого маєте?

Останній запит вже на межі інтимного. І це запит від людини, що вславилася терором. Годі повірити собі... Вона їде з самим Гайнріхом!.. Як велась би вона, коли була б повністю твереза? Як ведеться тепер?.. Деревя мідяніють

коронами, тополі рвуться вгору, як свічі. Не стало їх... Вони вже на мості через бистру ріку, знайомі узгір'я потойбіч.

— Неймовірно.

Вона злякалася, чи серед задуми не загубила нитки розмови, і глянула на Гайнріха безпорадно.

— Неймовірно? Що неймовірно?

— ...що така гарна жінка самотня.

— А чому думаєте, що людина не може бути самотня?

— Може... — він зупинив раптом машину на горбі. Кругом поля, вдалині гори. По полях, як колірні цятки, копалі копають картоплю... Чому зупинився він тут? Що далі? — торкнулася відрухово уст, поправила волосся. Сп'яніння пройшло, тепер закралася тривога. Аж такої пригоди вона не ждала. Опинилася сам-на-сам з цією людиною. Оті руки, що гладять круг керма, — це ж руки ката. Від них згинув інженер. У них доля Іванка!

— Людина буває самотня, — заговорив Гайнріх у хід своїм думкам і глядів у простори, ніби забув про її присутність. — Все життя — втеча від самоти. Втікаємо в товариство, але мине час розваги, і ти знову сам. Включишся в військову колону, маршуєш, проймаєшся ритмом якогось вищого організму. А розірветься колона, і ти знову самотній. Вас ніколи не мучила самотність?

— Буває... — вона гляділа на Гайнріха, нічого не розуміючи. Хто ота людина? Що спонукує її до жорстокости і вбивств? Чи саме помста за свою самотність?.. Чи ця людина божевільна? Чи не щось несусвітнє в цих темних очах, що глянули нараз на неї, а кружки під ними від недоспаних ночей ще потемнішали, і шрами поглибшали.

— А що робите, коли приходиться до вас самота?

— Шукаю людей.

— І знаходите?

— Інколи...

— Ви щасливі. Боя не можу знайти людини. Все — плюгаві шкурники, гієни, дурні, злодії. Або підступні зрадники. Тих ненавиджу найбільше...

Він вдивлявся в неї, ніби хотів збагнути, що думає вона в ту мить. Погляд важкий, але в ньому щось уже не таке лячне.

— Ви дивуєтесь, чого я вас привіз сюди? — промовив він. — Я зраджу вам таємницю: це моє улюблене місце, куди часто виїжджаю сам. Бачите наше місто. Я полюбив його, я хочу, щоб воно стало таким, як уявляю собі... Я вже маю пляни його перебудови. Це буде зразкове німецьке місто. той вершок ратуші не може стояти самотньо століттями. Довго стояв він так, аж прийшли знову сюди німецькі руки, щоб довершити колись почати діло... Я вже бачу нове місто, з високими будинками, з рівними тротуарами, з добрим освітленням, з парками і стадіонами... А тут, де ми тепер, ви уявляєте собі, фройляйн Лідія, як гарно виглядала б на цій гірці, на висоті, чудова вілла, звідки видно було б наше місто вдень, і його вечірні вогні. Погляньмо краще.

Він загасив мотор. Вже вони обоє на вільному просторі, ступили від дороги на самий вершечок. Вітер зриває з голови легку хустину, розвіває поли плаща. На мить здалося, наче він ступив ближче, щоб захистити її від вітру... Все тіло дрижить, чи від того проймаючого вітру, чи зі страху, але на личку усмішка і навіть:

— Чудово тут! Яке гарне наше місто.

— Наше місто! — повторив Гайнріх. — Як чудово ви це сказали. Наше місто!

Тепер вона зрозуміла, що вкладає він у ці слова, і від цього усвідомлення стало якось дивно, чудно... Хоче той чужинець сказати, що це місто його й її. Чи не так? Чи не така це форма пропозиції, зручного вияву його намірів супроти неї? Аж так? А може, воно не так?

— Ах, вітер! — говорив Гайнріх, наставляючи груди проти стихії. — Люблю вітер. Ми діти Північного моря. Суворого, холодного і могутнього... Там далеко мій Бремен з щоглами кораблів і мевами... Знаєте легенду про Летючого Голляндця?.. Так, того Летючого Голляндця бачите перед собою... Далеко аж на суходіл забрив я у пошуках, що знайду людину, яка пішла б зі мною у мандрівку по морях... Її любов звільнила

б мене від вікового блукання... А інакше, інакше передо мною знову далекі мандри на примарному кораблі...

Його натяки полонять своєю вишуканістю, аж забувається на мить, хто ця людина... Яка загадка — людина, як у ній усе, і чорт, і янгол поруч! Моторошно, аж здригнулася.

— Вам холодно, фройляйн Ліда, — мовив він. — Прошу, ходім... Я винен вам одну з приємних хвилин. Ніколи не ждав такого...

Він включив мотор і натиснув на акселератор, наче лихий за хвилини забуття і слабости. Місто лине їм назустріч, охопили їх знову тополі, і явори, і доми.

— Здається, це тут, — зупинив Гайнріх машину перед аптекою.

Хотілося встати поспішно, але треба панувати над собою. Сидить він з руками на кермі і глядить на неї, наче хоче побачити, чи втікає вона від нього, чи ще хоче продовжити знайомство. Страшенно хочеться втекти від цього погляду, а думка така чітка: «Не втікай, не втікай! За великим поривом сантименту безодня жорстокости. Один твій необачний рух стане зневагою. За відкинене довір'я, за ненадійну сповідь, буде страшна помста».

— Прошу до нас, поглянути, як живемо, — її уста згоріли, але слова бринять, насичені зворушенням і простотою. Мабуть, давно вже не говорив ніхто так з цією людиною і не повадився так з нею тепло.

Гайнріх згасив мотор.

Куди вести його тепер? униз? чи нагору? Нагору не добре, там Богдан. Поведе в аптеку, до батька спершу.

На вид гестапівця батько зблід, аж треба поспішити з словами.

— Папа, це герр штурмбанфюрер Гайнріх. А це мій батько.

— Як ведеться? Як ведеться? — в голосі Гайнріха приязнь, на обличчі навіть усмішка. — Гарне місце, гарна аптека. Мій дядько мав велику аптеку. Намовляв мене на аптекарство, а я вибрав філософію.

— Філософію? — її голос веселий, підкреслено безтур-

ботний, щоб дати батькові прийти до себе, відзискати спокій і включитися в розмову.

— Правда, дивно? А ви думали, що я повинен був вибрати щось інше?

— Я думала, що воєнну академію.

— Направду? — Гайнріх випростався мимоволі. — Але чи вояк не повинен бути теж філософом, фройляйн Лідія? Воно навіть кінцеве, щоб воєнні походи не пропадали марно, щоб вміло управляти новими землями. Ні Цезарем, ні Марком Аврелієм не буду, але дивитися глибше на події навколо нас можемо... Що за скарги маєте тут, герр Курилас, на своїх поліцях?

— Не багато того, — промовив батько. — Війна, тяжко щонебудь дістати.

— Не багато і треба, герр Курилас. У війну люди не хворіють, а живуть або вмирають. Вибір простий. А все ж у вас того ще багато, — пішов він углиб аптеки, поміж полицями. — Справжнє відкриття. Дуже гарна аптека... Якщо вам чогось важко дістати, подайте список мені. Добре? Фройляйн Лідія, обов'язково подайте список.

На сходах униз з мешкання чути кроки. Богдан сходить у мундирі, при зброї. Один погляд, і похололо на душі: Богдан думає, що це обшук, може, арешт. Тепер він готовий зробити свою страшну помилку!

Підморгнула, та чи догадався? Може тільки її весела усмішка стримує його від нерозважного кроку.

— Мій брат... Герр штурмбанфюрер Гайнріх.

Гайнріх підніс насторожено руку в привіті.

— На відпустці? — кинув він коротку фразу.

— Так.

Врятована ситуація, Богдан звільнився в позі, але мовчанка така незручна, що треба негайно діяти.

— Герр штурмбанфюрер, прошу до нас нагору. Нап'ємося чаю. Прошу! — вона торкнулася легко Гайнріхового плеча, у гостинному жесті, і чомусь здалося їй, що він відчув

силуваність у її голосі, тож повторила лагідніше, настирливіше, — Дуже прошу, зайдіть.

— Я дякую, фройляйн Лідія. Може, іншим разом.

— Але чому іншим?

Вже в ньому ні дрібки сумніву щодо її щирости. Стоїть і наче милується доторком її руки. Поклав свою на її вишуканим жестом вказує, що покорився їй, нехай веде...

Значить, прорахувалася. Граючи, щоб замаскувати свій страх, попалася... Але чому попалася? Нехай буде так, гра так гра... Вона заграє і такої... Її кроки по східцях угору швидкі, легко ступає за нею Гайнріх. Іде й Богдан, за ним батько... Мить розгублености в такій незвичній ситуації проминула щасливо, бо раптом згадалось, як приймали Силіна. Прозрадить своє хвилювання — програє. Все покрити усмішкою і незвичним, та конечним тепер кокетством.

— Прошу, герр штурмбанфюрер.

На столі на підносі різьблене віденське скло, що недавно так радувало Фінкеля, подіяло і на бременця своїм шляхетним блиском. Від скла очі Гайнріха промигнули по хатній обстановці, по важких креденсах і швайцарському годиннику на стіні.

— Гарно тут у вас, — промовив він. — Таке дивне почуття, наче я вдома, тобто, десь у Тіролі чи в Баварії... — його очі спочили уважно на аптекареві. — Тільки оте інакше, — він вказав зором на центральну стіну, на омаєні вишитими рушниками образи Сина Божого і Богоматері, і несподівано докінчив свою думку. — Воно не пасує до всього. Не правда хіба?

Така раптом незвичайна тема, така несподівана. Хто поважиться заперечити такому гостеві?

— Святі образи в хаті, то наш звичай, наші традиції, — озвався несподівано Богдан з викликом.

— Так є, так є. Знаю... І дивуюся. Я був по ваших селах, у тих хижках... Глиняна долівка, з ліжка висить солома, а на закурений стіні, від кінця до кінця, богомази. Божник... Це на селі. Але тут, в інтелігентній родині бачити таке дивно... Чи не

пора вже оцінити належно християнство і його негативні впливи на формування світогляду людей? Це ж релігія рабів!.. Давні греки і римляни діяли і терпіли, як вільні люди... Гомерові герої знають про гріх так мало, як і старі інди чи германи Таціта... І от тим народам з чистим расовим характером принесено з азійсько-африканських низів науку про грішність світу, про покуту, про ласку... Принесли релігію рабів, і вільні люди від неї стали рабами... Чи не зрозумілий тут вигук Юліяна Апостати, що через глупоту того галілейця впала римська держава?

Якби Іванко тут, — подумалося під гомін дискусії. Іванку, якби ти побачив, хто сидить на твоєму місці? Неймовірно! Хотілось би відповісти щось, але не під силу їй ота розмова. Тільки батькові вона, може, під силу, тільки він може помірятися з цією людиною, що оце грається різьбленим склом, любується бордовим кольором настоящего вина і викликає на словесній змаг, згадавши зачитані історичні дигресії Розенберга.

— Пробачте, герр штурмбанфюрер, — німецька мова батька несподівано плавна, вільна. — Тема впливу християнства на формування психіки людей складна... Вийшло християнство, як кажете, з азійсько-африканських низин. Але подумаймо, що лишилося б сьогодні, коли б усунути всі собори і пам'ятники архітектури по містах вашої країни? Що лишилося б, коли б забрати від вас Лютера і Реформацію?

— Ви про культурну функцію християнства, герр Курилас... Очевидно, очевидно, тут є його заслуга... Але я про політичні аспекти... Говорять апологети християнства про переслідування християн у римській імперії. Нонсенс! Діоклетіян хотів тільки рятувати державу перед руїниками. Християнські секти роз'їдали державу. Вояки в армії не хотіли брати участі в державних святкуваннях... Він їх не переслідував, він їх не приневолював до святкувань. Вимагав тільки політичної і військової дисципліни... Говорять про тисячі християнських мучеників, а Діоклетіян видав тільки вісімдесят вироків смерті, бо пробував спинити цей пацифістичний

рух. Для порівняння, всхристиянський герцог Альба винищив у Нідерляндах сто тисяч кетцерів... Так, мої панство. Це таке систематичне фальшування історії, що провадиться і сьогодні проти нашої влади...

Гайнріх відчув нараз незвичність свого виступу і всієї гостини. Він підвівся, усміхаючись чемно.

— Як швидко минув час! Хочеться сказати: спинись, хвилино!.. Дякую, дякую... Було чудово.

Він навіть затримав довше її руку в своїй, аж пройняло дрожем, і треба було зібрати сили, щоб усмішка вийшла природна, чарівна, щоб слова звучали щиро.

Треба супроводити його самій аж надвір, до чорної лімузини. Ще майнув рукою від керма, і вкінці лімузина покотилася щораз швидше до центру міста.

18. ОЙ, КОЛЕСО, ТА КУДИ КОТИШСЯ..?

А тим часом у «Німецькій Гостиниці» Гайдук випорожнював чарку за чаркою, а панна Зося Кубік гомоніла й гомоніла з комендантом Вербелем про всякі справи, яких у них, видно, було багато, і, на диво, обговорювати їх треба було дещо притишено, щоб сусіди не чули. Аж на котрійсь чарці рука Зосі придержала Гайдукову в півдорозі.

— Пуйдзєми, Карль!

— Цо?

Обличчя Зосі близько, її очі розсміяні, її рука на його.

Гайдук підвівся, випростався і прощався з Вербелем дуже старанно, щоб так підкреслити, що не такий він п'яний, як комусь може здаватися. Але кілька холодних ковтків повітря вже на вулиці перед гостиницею нагнали нараз блювання.

— Вижигай сен тутай, бо у мене за то достанеш по мордзє, — приговорювала діловито Зося, вичікуючи.

— А хто тобі казав, що я йду до твоєї хати? — говорив Гайдук, скінчивши відпльовувати.

— А йдеш...

— А я не маю часу, маю справи.

— Направду? А може, зайдеш до мене? Чи конечно хочеш попасти в руки військовій патрулі, як будеш волочитися?

Гайдук сплюнув ще і став іти слухняно. У голові били молоти, але думка була ясна. Зося йшла попереду, а він за нею, і ніяк не встигав, наче вона втікала від нього, наче дражнила його, як давно, коли ще підлітком гнався за нею в школі між жиденятами і смикав за косу. І купував потім їй цукерки, такі подовгасті, червоні, як цигарки, щоб пасувати їх

з обох кінців, спільно, щораз ближче, поштовхуючи себе і обнімаючи по-дитячому.

— Туди, туди. Ти вже забув до мене дорогу.

Гайдук узяв правильний курс у провулок, між двоповерховими цеглястими будинками. Тут бічний вхід, стрімкі сходи з залізним поруччям на поверх, де квартира Зосі. Відчинила вона двері і пішла собі, а він стоїть у дверях, оперся об одвірок, ніби надумується, чи заходити, чи вертатися.

А мешкання, ади, яке мешкання, а та сука фиркає ним. А то він їй усього понаносив, як міські багачі, гендлярі були зігнані в гетто тільки в тому, що мали на собі. А він ішов по тих мешканнях, відчиняв собі повні добра житла. Ті меблі, ті одяги, те начиння срібне вибирав найперше для Зосі. Кликав її, щоб вибирала, що хоче, а вона не хотіла йти і ще приговорювала: носиш і будеш відносити назад! Носи, як хочеш...

— А ти чого чепиш коло дверей? Чому не сідаєш?

Вона появилася зі спальні, вже причепурена, більше принадна. Але диви, яка вона зимна в очах.

Гайдук сів важко у фотель, розлігся і знову задивився на Зою, ніяк не встигаючи зібрати думки, чого то він так на неї вирячився.

— Що скажеш, Карле?

— Ти мене кликала.

Ніби нема між ними давньої сердечности й близькості, нічого спільного... Чомусь то порвалося від якогось часу... І нині вона його привела сюди, а чого? Він має десять доказів, що вона його зраджувала. В неї тут не переводиться від відвідувачів всяких. О, як смердить якоюсь чи не махоркою? Люди такі, гай-гай, нікому сказати не можна, хоч видиш і догадуєшся... Тепер вона до нього знову. Серце її, як фльоріянська брама, у тому заїзді він бути не хоче, нехай вона іде собі своєю дорогою.

— То ти вже знайшов собі фльондру? — кинула вона, не відвертаючись від дзеркала.

— А який твій гешефт?

— Який мій гешефт? — її сміх сухий.

— Чи ти того мене кликала, щоб показувати свою глупу заздрість?

Він підвівся повагом, оббіг пальцями вузькі криси капелюха, поправив щетину. Готово. Чого тут стояти перед тою мацапурою, що їсть його тепер очима, якби могла то проколола би ножом. Плюне і піде собі. Рука вже на ручці дверей.

— До побачення. Я пішов...

— Поволі, Карле, поволі. Не далеко зайдеш...

Гайдук обернувся зачудовано: вона грозить, остерігає. Ніби за порогом прірва. Нема сумніву, він знає, що вона на вітер не говорить... Намовила когось, щоб побив його? Ні, не те. Що вона властиво говорить?

— Що ти хочеш сказати? — він зняв капелюха, але від дверей не відходив. — Грозиш мені, Зосю?

— Ні, не грожу.

— То що?

— Нічого. Йди собі.

Справді, можна б піти собі геть, але замість того Гайдук відступив від дверей і опустився знову важко в фотель.

— Чого ти хочеш від мене?

— Нічого. Однаково оминаєш мене. Іди собі.

— Тоді чого кликала?

— Думала, що варто. А тепер виджу, що не варто, бо ти сліпий і глухий.

— Сліпий? Глухий?

— І одне і друге. Хіба чуєш, хіба бачиш що?

Дурне почуття. Вона гейби загіпнотизувала його тими своїми сірими колючками і відбирає йому мову.

— Ні, ти не видиш нічого, — чути присуд. — Вибалушив свої баньки на світ, але нічого не бачить, а вуха бакенбардами заросли.

— То що я маю бачити і чути?

— Те, що діється.

— А що діється?

Це він запитав так собі, і раптом зрозумів, раптом відчув, як холодом торкнуло щось серце. Передчуття чогось страшного, безмірно грізного... Як тоді, коли нараз з вершин кар'єри польського офіцера попав у вагони полонених. Полонені — самі офіцери, цвіт польської армії, і він між ними, може, майбутній полковник, може, генерал... Куди їдуть? Куди їх везуть руські? Везуть, так везуть. Війні кінець, вони здалися в полон, бо не було виходу... Нехай тільки ніхто не думає втікати, панове! — говорив красномовно полковник. Ніхто! Це не гідне чести польського офіцера. Такого розірвуть тут на шматки...

А він, відчувши щось страшне, збагнувши його з очей тих конвоїрів з чубатими шапками, утік, вискочив ніччю з вагона в бігу. Одинцем, не радившись із ніким. Скок на волю, скок назад у життя...

— Подумай, що буде з тобою.

Гайдук аж підхопився.

— До чого ти?

— Думаєш, що ще раз поможу тобі вилізити з біди?

— Що ти говориш?

— Думаєш, що заслужив собі на те? Що виправдав своє звільнення і життя за тих два роки?

Гайдук мовчав, зрозумівши все, і тільки дивувався, чому так довго вона мовчала, чому не нагадувала того. Вона нагадала йому про дійсність, яка надходить. Надходять назад «ті», а він якби нічого. Справді сліпий і глухий. А Зося ніколи не забула про «тих», це він знає. Ось стоїть перед ним ніби та сама особа, а якась і не та. Негарна телефоністка поштового уряду. Її зв'язки з гестапом, з жандармерією, з офіцерами. І різними людьми, які снуються ніччю в цих провулках, дух яких ще довго чути в цих кімнатах, ті недокурки, те пом'яте ліжко.

А оті вічні виклопотування паперів, і пропусків, і стампів і готових документів. То він стільки того для неї накрив і наносився з канцелярії крайсландвірта і самого крайсгавпмана, що його б за те вже десять разів у концентрак могли посадити. А він носив і не дуже думав, до чого воно... Така

вона. Вона ніколи не порвала з тим світом, що вертається. І знову, як тоді, коли вирвався з полону, треба запобігати ласки і допомоги, бо пропаде... Вертається проклятий світ безко-нечних допитів, явок, коли в тебе вимотають душу і ніколи не наситяться, і ніколи не повірять...

— Грозиш поворотом советів?

— Я?

— А що?

— Нічого, дурню!

— Я тобі не дурень! Ти знаєш, що я тебе за твої... махінації можу послати в концентрак!

— Ти? Мене?

Її сміх — знову ота суміш хихоту і глуму. Здрігання її грудей, і холод очей.

— З чого смієшся?

— З тебе, ідіоте!

Гайдук сів, навіть понурив голову. Він дійсно ідіот, коли погрожує їй. Він того ніколи не зробив би, він бунтується проти неї і рівночасно чує, що не може визволитися з-під її впливу. Пов'язаний він з нею якимись міцними вузлами, і вже думає, як треба буде покоритися з вдячності. Бо в неї до нього невичерпна любов, перша й остання, в тієї дівчини з короткими косами, з якою смакував разом довгу цукерку з обох кінців разом, поки їх уста не злилися в першому невимовно солодкому поцілунку. І цей смак лишився на все життя, сильнішим за гіркоту слів і зневаг, за солодь інших принагідних уст...

Ось підвелася, принесла з кухні хліб, шинку, пляшку, ставить те перед ним. Навіть радіо включила й покинула його. Їси мимоволі, п'єш, а музика вколисує, якась настроєва пісенька... А тут, дивись, вона вже й каву зробила, справжню, запашну. Кава в дорогих чашечках, що їх він наносив із гетто.

— Любиш цю музику?

Її очі глядять насмішкувато, аж стало образливо. Ясно, що так догоджати йому вона не збирається, а глузує.

— А може, послухаєш другої? — її пальці крутнули

вправно перемикач, і нараз у кімнату ввірвалися звуки пісні...
Високий, високий заспів, ген з далини, з степів...

...Посіддали партизани коні,
Бульба попереду на коні...
Не втекти німоті від погоні —
Кажуть, на війні, як на війні...

Гайдук заплющив очі. Дрижання пройшло по всьому тілі, наче хто занурював його в крижану воду, щораз глибше. Вже підходить під серце, і якимось лячно від того, і безпомічний він. І слухає, а з тим болем щось рідне вже змішане, пригадка чогось іншого... Десь ніби танцплощадка серед міського парку, музика загубилася в високих голосах пісні. Десь там і вона, не Зося, а Соня, Сонечка, і він біля неї. А пісня якимось єднає їх, і гоїть недавні рани, і приглушує вічний страх, пориває з собою, ніби відкриває нову правду про радісне життя, що перед ними, напевно перед ними...

— Внимание, внимание, говорит Москва!.. Повторяем... Италия капитулировала... Военные действия между союзниками и Италией прекращены... Фашистская «ось» треснула. Итальянское колесо сорвалось с гитлеровской колесницы, и колесница продолжает мчаться под ударами Красной армии к катастрофе...

...На бахмачском направлении наши войска, продолжая наступление, заняли свыше шестидесяти населенных пунктов, в том числе город Борзна, Ядуть, Коношевка, Шаповаловка, Сосновка, Гиревка... Южнее Брянска...

Слова, знову назви... І знову пісня. Треба відсунути каву, рука потягнулася по пляшку. Але Зося налила сама услужливо, навіть підсунула ласий шматок шинки.

— Чого та фльондра від тебе хотіла?

Запит несподіваний. І ще більша несподіванка, що він сам не знає, чого хотіла Куриласівна, чи взагалі чого хотіла, чи зустрілися випадково. А як приємно було. Не знати, чим би закінчилася розмова, якби не прийшла Зося з тими. І той Гайнріх. Сам пішов з Куриласівною, така краса.

- Чого ти мовчиш?
- А що, сповідатися тобі?
- Про мене вона розпитувала?
- Вона тебе взагалі не знає.
- Не знає... А про Миколу Рябошапку питала що?
- Того бухгалтера? Ні не питала...
- А про кого питала?
- Про нікого.
- То чого хотіла?

Чого хотіла? — поставив собі знову питання Гайдук, і чомусь знову прийшли на думку квитки, що їх веліла Зося занести Кметеві.

— Бецугшайн хотіла, — збрехав Гайдук, сам не знаючи, чому бреше.

— Но, то вона тепер тебе має в дупі. Вона ліпший бецугшайн заробить у Гайнріха.

Треба ще пити, бо погляд її очей насмішливий і зухвалий. Згнобила його, покорила і тепер хоче покорити до кінця, щоб став коло неї, як цуцик... Ось сіла напроти на канапі, розвернула ноги.

Гайдук підвівся раптом силою волі.

— То йдеш таки? — її коліна перестали похитуватися. — Іди, іди, виригайся ще...

Осінні вітри вдарили в обличчя. Вже вечір. Світ не той здався, місто чуже, наче вперше на нього дивиться... Куди ж він іде? Бічна вуличка. Тут шевська робітня Дмитра Чиж. А диви, куди його ноги понесли, як того попа коні... Ще Чиж майструє, хоч вікна забинтував коцями. Чиж лисий, ніс сизий, як звичайно у шевців. Йому сороківка, з Гайдуком вони не однолітки, але друзі випробувані.

— Як ся маєш, Дмитре?

— Дякую, добре. А ти?.. Давно я тебе не видів.

По всьому видно, що Чиж зрадив гостеві. Очі глипають понад окуляри, а потім знову втуплені в роботу. Вирізує швець підшви з гумової шини. Шина груба, біліє нитками. Вганяти в неї шевські кілки — марудна робота, — ломляться.

— Вип'єш? — питав майстер, кинувши роботу талюбовно витираючи пляшку з шевською ніжністю. Та й гудити ту братву не можна, бо надивившись всю днину на людські підшви та закаблуки, аж замерещиться в очах, і здається тобі, що ти вже антипод, під людськими ногами. Випити треба обов'язково, бо шевська хвороба — рід морської.

— І що коло тебе, Карле?

Голос Чиж теплий, такий знайомий, аж знову мурашки пройшли по тілі. Ніби вони, як тому три роки, заглядають собі в очі, випробовують один одного і сповідаються собі, прирікаючи довічну таємницю, готові ствердити те власною кров'ю у підписах, вони — два новозвербовані таємні співробітники, «секретные сотрудники», сексоти НКВД.

Чудесний винахід, завдяки якому советська влада протрималася десятиліттями. Зрадили вони один одному, хто вони і як їх начальник НКВД Силін вербував, як заяву треба було підписати, і яке псевдо в кого, і про що питали на явці. І кого пильнуватися, бо також сексот. Плянували, доки плянувалося, та не обірвалося.

— Ще Адамових слізок?

— Дякую, Дмитре...

— А щось тут у нас таке. Той бухгалтер пропав, — моргнув Чиж і похопився, бо нараз здалося йому, що Карло про ті справи нічого не знає, не замішаний і не догадується, скільки того йде через Дмитрові руки...

Якась між ними павза, якої не бувало, і обидва, мабуть, думають те саме. І обом їм стало ясно, що за ті два роки багато води протекло в Дністрі, багато людської крові, багато людей щезло, і ще щезне, а багато появиться таких, що про них забуто...

— А ти чув? Червона армія вже добирає до Дніпра...

— Вже... — очі Гайдука сковзнули мимоволі по полотняній ширмі. Десь там у майстра, очевидно, також маленька скринечка, звідки лине музика і «внимание, внимание»...

Чиж розкрив рота в тривожному вижиданні. Довго

мовчить Карло, чи не проговорився він забагато?.. Не той Карло...

— Чув я... Але то ще не знати, як то буде, — говорив Гайдук, підвівшись.

— То вже йдеш?

— А йду.

— Зайди ще коли до мене.

— Зайду. Будь здоров, Дмитре.

— Пока!

19. СПОВІДЬ

Цього ранку споглядав Федір Карпенко востаннє з свого шпитального віконця на вершки смерек на тлі синяви неба, бо починалося інше життя. Ввійшла медсестра, та сама, що обслуговує його з лікарем. Вони з ним тут, як з чудаким яким, водяться, розмови не заводять, щоб не вилаяв. Ось поклала дівчина коло нього одяг і глядить, наче вгадує, чи можна почати розмову.

Дівча в чобітках, у зеленій спідничці, зеленій блюзочці з виложеним білим комірчиком. Ясне, дбайливо розчесане волосся згорнене білою обв'язкою з червоним хрестиком посередині. Дівчина бідова! Очі сині, як у багатьох дівчат, і глядіти в оту синяву приємно, від того недобре почуття напруги улягається.

— Ладно, діло з кінцем, — промовив Карпенко, не витримавши синяви очей і мовчанки. — Що це ти принесла?

— То вам вбратися. Підете вже...

«Вбратися». Ага. Трикот, штани випрані, полатані. Светер йому дарували з грубої чорної шерсти. А де піджак? Нема, не годився вже, замість нього блюза чорна... Та що це вони готують, га?

Карпенко впер очі в дівчину важко, і вже тієї синяви якось не було видно, бо незрозуміла тривога змутила думки... Викликають. Піде вже у цей дивний світ, що його не розуміє зовсім... Ну, якби так з майором Гаркуном діло, то ще зрозумів би, хоча і тут неясно. Таке балака, точно, як в Ковпака, а тут він тобі... з тими фашистами. Відвідували його вже старшини всякі, балакали, то «западнікі», то свої, які чомусь злигалися з

тими «западніками» разом... Сумбур, тільки коли б самогону пляшка, може, прояснилось би в голові...

Пішла дівчина, злякавшись його дивного погляду. Нехай іде... Що тут робити, побачимо. Та хтось знову лізе... Це свій, Устим, гордо свою голову несе.

— Сумуєш? — не то питав, не то стверджував Устим.

— А яке тобі діло?

— Хм, — у кутиках Устимових очей насмішка. Глядить Устим на нього, як на велику, вередливу дитину, і вже не приховує тієї посмішки. — Хворий, чи що? Хворий, як учетверо мотуз. А ти б одягнувся, погуляти пора.

— Так тебе, сволоту, прислали по мене? — лаявся Карпенко звично, з давно забутою насолодою.

— Ні, не прислали; сам прийшов з власної спонуки.

Чи бач! Сказано жартома, на обличчі Устима ще веселість, а за нею щось твердше.

— Сам прийшов, послугачу фашистський? — повторив Карпенко, усвідомивши собі в цю мить, що Устим для нього найбільша загадка, і свій, і не свій, — така інша його мова від мови майора, від земляків, що приходили.

— Ов, бачу тебе вже хтось просвітив, — промовив Устим.

— Нікому просвіщати, все видно.

— Видно, кажеш! Ой, видно, видно, дитя ти сталінське! — мовив Устим у тому самому тоні. — На тобі видно! Бо на мені ніякого тавра нема.

Карпенко мимоволі покосив очима на свої розкриті груди. На них — знак. Хороше витатуював його артист, лєнінградець Лобаєв на Біломорканалі. Зірка промінна, серпом і молотом переплетена. Та хіба що в тому поганого?

— За кого ти мене маєш? — питав Карпенко.

— Тобі самому краще видно, — говорив Устим, не зводячи очей з цього знамени.

— Видно чи не видно, а в сірка очей не позичаю.

— І я теж ні.

— Щодо мене, то ворогові я не служив.

— А мене туди враховуєш?

— Сам ти себе опреділив.

— Ех, Федоре, Федоре, багато дечого ти не второпав досі.

— Поживу стільки, скільки ти, тоді второпаю, — зауважив їдко Карпенко, одягаючись.

— Так ось, дитя ти сталінське, — Устимові очі звузилися, обличчя пересмикнулося. — Я думав, що ти людина, а бачу, помилився. Іди ж тоді назад до свого Ковпака, іди, захищай Сталіна, щоб до решти виморив твій народ, щоб ще дужче тебе притис до землі. Іди, помагай москалеві господарювати!.. Чого стовбичиш? Зараз покажемо дорогу, проведемо!

Карпенко стояв, ніби дійсно готовий у дорогу. Неусвідомлена думка стала такою ясною: вирватися з цього світу, піти на доли, в степи, до своїх, ах, як хочеться! Невже справді відпустять і ще дорогу покажуть? Від цих чудаків усякого ждати. І що далі? Де його місце тепер? Куди йти? Дід Ковпак? Вершигора? Руднев?...

Раптом Карпенко понурив голову, не дивлячись уже зухвало на Устима... Руднев! Комісар Руднев! Всюдисутній, темноволосий путивлянин, з темним вусом, з гаркавим голосом. Живе втілення вождя, совість вождєва, рука вождєва. Комісар же вилучив його, командира третьої роти, від усіх нарад командирів. На стоянках путивляни снувалися за чудакуватим хохлом. Зраду пришиють тепер, ой, пришиють. Піде Карпо на Біломор, або ще далі. Мабуть, так просто, дев'ять грамів олова для нього. А як і того пошкодують, на гилляку підтягнуть.

— А там, на родині, тебе ждуть, ой ждуть, — говорив Устим, вгадуючи Карпенкові думки. — Ждуть дезертира. Думаєш, вибрешешся, думаєш, контри не пришиють? Думаєш, повірять паршивій вівці, що кудись заблукала на захід і не відомо, з ким накладав, до чого зобов'язався тепер цей агент, диверсант?.. Чортяка ти, диявол, сам не знаєш, на чому стоїш, і даєш другим думати за себе. Вони й подумають, а тобі від їх вигадок очі з лоба вилазитимуть. Ну, пішли...

Треба йти, чи не однаково, аби тільки вийти знову на

простір, на ясність світу. Оце держали його в бараці серед лісу. Тут медпункт їхній. Лікаря єврея мають, той його лікував... Шатра по лісу. І ще барак. А як вийти з лісу, могилу видно на поляні. На могилі хрест, і прапор на щоглі піднято отой чудний, їхній, жовто-блакитний. Звили собі тут гніздо. І повно їх скрізь...

На галявині під лісом група бійців на навчаннях якихось. Стоїть перед ними, розкарячившись, сам майор Гаркун. Соковитий, повний його голос чути здалека.

— ...Плянуючи удар, треба брати дві можливості. Першу — якщо противник не жде удару, і другу, — якщо противник знає про плянований удар. Візьмемо другу можливість. Спершу треба визначити ширину прориву. Далі, передбачити можливість. Найперше уникнути фланкування, бо поділять вас, посічуть на котлету... Отут треба спершу вивчати добре топографічну карту, отут треба вже знати, що таке нівелір, мензуля... Є тут хто між вами, що розуміє в тому?

Майор зупинився в своїй мові і, ждучи відповіді, покосився на Карпенка і Чуба, що стали на мить далі.

Слухачів тут коло сотні, кожне записує щось завзято, диви, яку школу завели. А позаду, в лісі димок над вершками смерек, чути голоси і перегуки, і все воно таке цікаве, аж Карпенкові забажалося включитися в гурт і послухати самому.

Але Устим кивнув головою, треба, мовляв, іти далі. Голос майора позаду щораз тихший. Хто той майор? Всіх ковпаківців знає, шпана. І таке говорити став про отих жовтоблакитників, не гірше, як Руднев. Так чого ж він тут возиться з тими націоналістами? Чорт його знає, що воно.

А Устим веде все далі від табору вгору. Чи, бува, дійсно, хтось не жде на них? І таке можливе! Розгубився він, як собака на ярмарку, до кожного воза підбіжить, обнюхує, чи свій... Може, от зараз Устим підведе до своїх і скаже: нате, беріть свого, хай іде к чортовій матері заблууда.

Вже вершок гори, безлісий, лише каменюки суцільні, скелясті гребені гірського хребта. Між камінням рідка трава і

зілля. А глянеш уперед себе — далина така, аж здається, видно край світу, не гірше, як у степу. Лише світ отой такий неспокійний — одні зелені хребти, таке мертве море, тільки сизі випари з нього знімаються пільмою під сонцем.

В Устима в руках книжка якась, аж тепер запримітив. Устим, мабуть, поет. Так з ними в Ковпака такий поет був, так точно на верхи гір виходив і вірші складав, і потім з Вершигорою ту чортовину читали й ахкали з захоплення, мовляв: гори! Чудові гори!

Прокляті гори! Ненавидить їх душа, бо втомлюють, зне-силюють і викликають у тобі почуття, гей стоїш на риштованні, або на звалищах. Та коли ж уже стане на рівному, на твердому ґрунті?

І нікого нема, ніхто не жде на Карпа на цій верховині. Устим приліг у траві горілиць, з книжкою під головою. Треба і собі так, виходить, діло в них таке, на сонці погритися. А що далі — не твоє мелеться!

Над ними небо. Хмари пропливають близько, то молочно-білі, то потемнілі, наче оббризані гряззю снігові брили. Вітер від півночі холодний, пекучий... Диво таке; сонце тебе пече з одного боку, вітер з другого...

— Ти звідкіля?

Запит Устима неподіваний і прямий; змовчати не можна.

— Од Богуслава.

— Диви. А я від Гайсина. Оселі та яри. Яри глибокі, де гайдамаки збиралися. Начитаєшся «Кобзаря» і нишпориш по них, шукаючи історії. Де то воно все, звідкіля взялося, куди пропало, ні мудрий, ні дурень нічого не знає... мізерні стали яри, бо стиснули їх колгоспні лани, впавши краями мало не на саме їх дно. Грізно ревуть по полях трактори, розорали межі і кружляють круг осель, крають городи, готові приорати люто і хатини, і людей у них: хай будуть трактори, пшеничні лани, і більше нічого!

Замовк Устим. Тепер пора Карпенкові почати про себе розповідати. Про що розказувати? Чи про те, як дітьми вибігали на шлях угадувати, хто надходить, і тупотіли босими

ногами по запорошених сільських вулицях, звіщаючи, від кого критися, — чи від австріяків, чи петлюрівців, чи білих, чи поляків. Розказувати про школу десятирічку, як ріс дубчаком, невтомний учасник усіх бійок, щоб потім губити свою силу на колгоспному лані.

— Повела мене гайсинська вузькоколіяка аж у велике місто, — продовжував Устим. — Давай учись. Смішна романтика і спогади про минуле! Треба тепер будувати соціалізм, а це значить — індустрію. Затоплюють Дніпрові пороги, будують могутній Дніпрельстан. Співай про електро-станції, як співав великий поет... Раділи ми, захоплювалися всім і ненавиділи стоголову гидру — контрреволюцію, що ставала проти великих плянів. Залізом її випекти, Сибіром охолодити, голодом виморити! Комсомольці, ви око і вухо влади! Складай, Устиме, пісні про комуну, про колгоспи, про комсомолію, про індустріялізацію й колективізацію, агітуй, роз'яснюй!

Знаємо те, знаємо. Аби живі, а голі будемо, — Карпенко гриз солодке гірське стебло. — Кому потрібне оте базикання? Кому приємно згадувати? А мимоволі згадалося, як стали мерти люди, як пустіла недалеко Киданівка, як спустів їх хутір, і подався він хлопцем на Донбас шукати брата. Пережив там, виховався і вернувся, навчившись мотори ладити, машинами керувати. Вернувся постарілий, твердий...

— Про Миколу Хвильового ти чув? — запит Устима обірвав спогад.

— Це хто?

— Не чув, значить. Я так і думав. Не було кому й коли розказати про цю людину. А я б наказав написати історію цієї людини, її творчости, її блукань і пошуків, щоб кожний українець знайшов там себе і зрозумів, де його місце в світі, хто наш ворог, а хто приятель. Не чув ти, очевидно, нічого ні про Зерова, ні про Єфремова, Филиповича, Влизька, Косинку, Куліша... А про бандита Петлюру чув! Очевидно, про бандита! Вони називають бандитом кожного, хто посмів протистояти їм, хто любить своє. Так і тепер.

Устим підвівся, повернувся рвучко до Карпенка.

— Чи ти знаєш? Вони розорали не тільки наші могили, вони розорали всю нашу історію. Викорчували все, їм не вигідне, вирубали московською сокирою. Осталось будяччя й перекотиполе. Та на постаменті п'яний Богдан, що навіки, чуєш, навіки возз'єднав Україну з Росією. Та ще оставили Тараса-кріпака, батрака, мало що не російського письменника. І на переораній землі здвигнули своїх кумирів. Ти молився до них, і я молився: Маркс. Ленін. Сталін. Сизокрилий орел. А чи шуліка? Чи страшний Молох, якому в старину приносили в жертву людей? Мільйони людей! В ім'я чого? В ім'я прогресу і щастя? Чийого щастя?

Карпенко перестав жувати стеблину. Поза спиною наче повіяло холодним верховинським вітром. Страшно і дивно слухати, та слова з цього не викинеш, як із пісні. А той уже ніби не бачить тебе, наче сам в'ється в муках, обличчя сумне, уста стиснуті.

— Вони, діяволи, одурманили нас. Ми стали сліпі й глухі на слова і мольби ближніх. Ми стали жорстокі й брутальні, ми топтали всі святощі. Ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри не щади! Комсомольче, твоє серце не знає жалю і прощення ворогам революції. Хай перед тобою стоїть вічно постать Павлика Морозова!

Устим помовчав довго, наче проходив ті роки своїх піонерських і комсомольських випробувань і, дішовши до якоїсь точки тих німих кадрів, озвався знову, уже іншим, на диво тихим голосом.

— Отаким я став тому три роки на цій землі, на Західній Україні, відібраній від Польщі. Ти не знаєш цієї землі, ти увірвався на неї з ватагою чужинців і сам, як чужинець, топчешся по ній, не відчуваючи її рідности. Ти рвешся, щоб втекти звідси, це я бачу по тобі. Але слухай: і я прийшов сюди, майже як чужинець, з почуттям більше цікавості, щоб перевірити те, що чув, про що читав. Я ступав по землі Франка і Стефаника й дивувався. Нам говорили, що тут нужда і злидні, а ми проїздили заможними селами, заходили в повні

крамниці, зустрічали добре вдягнених людей, бачили відкриті і повні церкви. Нас приймали, годували, одягали. Сором палив обличчя, і родилися подив і сумнів. Ми визволителі, що ми несемо нашим братам? Злидні і нужду п'ятирічок і трудодні колгоспів? Знищені церкви, нужденні села? Черги за всім, включно з хлібом? Несемо комунізм? Чи те, що несемо, це комунізм?

Десь, на котромусь слові Устима, настороженість і підозра розвіялися. Раптом Карпенко відчув, що ця людина близька йому, що одна їх доля, одне минуле, тут уже не може бути підступу, ні зради. В очах Устима тепло, щирість. Розвіває полонинський вітер Устимів чуб, наче гладить ласкаво і цілує високе, розумне чоло.

— А що таке — комунізм, Федоре?

Чудне питання, і чудно стає. Вони на верху гір, під їхніми ногами світ, і ніби видніше їм звідси. І слово, кинене Устимом, чує сотні разів, оте слово прозвучало тут, ніби вперше в житті. К-о-м-у-н-і-з-м! Що це за диво, і з чим ніби його їсти?

— Чого так глядиш, Федоре? Думаєш, недоречно питання? І я так думав, коли поставили його мені вперше брати галичани. І сердечно обурювався, бо чи не безсоромність запитувати про те, що таке ясне й очевидне? Комунізм — форма суспільного ладу, в якому нема експлуатації людини людиною, нема визиску, де всі рівні, всім однаково припадає, де людина людині — приятель і друг. Громадяни галичани, з вас тут багато хто чваниться знанням латини, тож хіба вам походження і значення цього слова про спільність усього ясне? І чи не соромно тобі, галичанко Ірино, ставити вперто те питання і вимагати прямої відповіді?

Устим занишпорив у пригрудній кишені, витягнув бльок-нот, вибрав з-між листків малу знятку.

— Оце вона! — подав він знятку Карпенкові.

Від цього жесту, що означає зближення й дружбу, на душі стало так тепло, як давно, ще в гурті перевесників. Держиш у пальцях малий квадратик паперу, неначе щось живе, ніжне.

Уродлива вона, — волосся ясне, буйне, ніби відчуваєш його доторком і запахом. Очі розумні, теплі, щирі, щирі...

Карпенкова рука задрижала, бо нараз привиділися чийсь очі з такою теплотою і щирістю. Не Наталі, коли лікувала його в шпиталі по невдалому стрибку в авіядесанті, а Ярина на колгоспному лані привиділася. Все так ухитрялася, щоб бути на майданчику, коли прикотиться трактор, коли погасне його голосне бурчання. Підводишся з твердого сідала, а тебе вітають ясні очі і простягнутий глечик з водою для запилюженого, загорілого від сонця тракториста. Глумливе його слово, з того він був відомий, а очі Ярини все ті самі, ласкаві й любі, наче задивлені вже в їх спільне майбутнє, коли носитиме куліш і кавуни своєму трактористові... Ждала Ярина довго... Ех, Ярина!

— Вона — моє надхнення! — говорив Устим, проходячи й собі минулу дорогу. — Така, як всі наші дівчата, лише краща за всіх. Вона оце, Федоре, і запитала мене про комунізм, про соціалізм. Не соромно їй запитувати, ні, вона хоче, щоб пояснити їй точно: то такий лад комуністичний чи соціалістичний несем? І вже він здійснений? — Здійснений, здійснюємо його, кажу. — Справді? А де? У нас? — У вас. — То оте, що ви принесли нам з собою, то комунізм? Ото комунізм, коли відобрати в людини все, за винятком того, що осталося їй на тілі? Голод і черги за хлібом — комунізм? Праця за призначенням, без права зміни, без права домагатися справедливої заплати — то комунізм? І повні тюрми людей, які пробували боронити свої права — комунізм? І транспорти корінного населення, жінок, дітей і стариків у сибірську тайгу — комунізм? І коли гниєш у підвалах НКВД — комунізм? То ви вже його збудували у себе і тепер нас ним ущасливити хочете?

Ще ніколи такої мови не чули Карпенкові вуха. Аж лячно стало, якось так дивно, наче прокляті гори під тобою гойдаються, як морські хвилі. Оббризані осінньою гряззю хмари нависають над головою... Чудний світ, зрушилося все і рине, рине...

— Так говорила вона, Федоре, — продовжував Устим. —

Говорила відкрито, відважно, що я з дива й несподіванки німів, остовпілий, спантеличений... Підходили до мене й інші молоді мої друзі, знайомі. До мене, редактора, поета, що говорив українською мовою, якою вони так захоплювалися, аж кидалися цілувати мене. Підходили, дружили і доходили до порога, коли слова вже завмирили, коли тільки в їх очах не згасав німий запит: хто ти, вкінці, Устиме? Чи такий, як оті, що прийшли сюди «визволяти» нас, чи брат? Чи свій, чи, може, ти совет?

Карпенко задивився на Устимові уста: таке саме питання поставила йому ця дівчина, коли знайшла його в горах, скривавленого, без пам'яті. Ти совет?

— Чи ти думав коли про значення цього слова? Я признаюся, що тоді подумав уперше... Досі жили ми в постійному напруженні, під масовою гіпнозою, завжди слухаючи тих самих промов, читаючи ті самі книжки, оглушені тими самими повідомленнями з рупорів і мітингів. А тут, на цій, як ми казали, визволеній землі, повітря було не те, сонце здалося теплішим, і вітер ласкавішим. І в людських очах було довір'я. І коли стискали тобі руку, ти відчував, що перед тобою твій брат. Брат! Але хто ти, Устиме, чи ти брат, чи вже совет?

— Так запитала мене прямо Ірина. Я обурився, я спалахнув гнівом, ми розійшлися, щоб зійтися знову і спільно пробувати відповісти на те питання в безконечних дискусіях і спорах. Я почав усвідомлювати собі тоді те, про що досі й не думав. Дійсно, є такий тип людини в нас. Його розмножують у партійних інкубаторах, подалі від родинного тепла, бо родина — лігво буржуазії і контрреволюції. Батько того типа — той, що в Кремлі. Матір, твоя — Партія. Вона годує тебе, зодягає, вчить. Рід твій? Навіщо тобі роду? Історія щойно почалася від Карла Маркса, все перед тим, тобто перед Жовтневою Революцією, — темрява, пуста. Мова твоя? Невже ти будеш підносити таке питання? Твоя мова — мова твоєї матері — Партії. А столиця твоєї Батьківщини — Москва!

Устим замовк, ніби даючи змогу другові запам'ятати краще кожне слово цієї дивної розмови... Оце таке діло —

совет. Про те питала дівчина в горах... Чи він совет? Мабуть, совет, такий якийсь дивогляд, чи що? Що воно?

— Отак, Федоре, пройшов я по всіх цих питаннях, — помагав Устим другові думати. — І вже не сердився на Ірину. Нікчемні ми, Федоре, покручі, гідь, покидьки, що виреклися свого народу! Наші батьки і матері, наші брати і сестри по колгоспах, виморені голодом і нуждою. Наша співуча мова забута, висміяна, як мова колгоспників. Ми варнякаємо по чужому і вилазимо зо шкури, щоб догодити кацапові, а ті, як не старайся, все: ти хахол! Підлий, презрениий хахол! ...Ти не бачив ще ближче цієї землі. Є тут таке місто старовинне, ще князь Данило його будував для свого сина Льва. Я ходив по його вулицях зі свідомістю, що тут жив і творив великий Франко, сюди приїздив Куліш і Драгоманов, тут діяв фундатор нашої історичної науки — Михайло Грушевський. Тут творив геній з Русова, наш геній, рівний чужим і ще більший від них.

У цьому місті я віднайшов небачені досі книги, читав їх десятками, щоб наздогнати втрачене. Я ще читаю. Ось зі мною збірка поезій Євгена Маланюка. Його в нас, пам'ятаю, ляляли голосно. А завіщо? За те, що писав правду про нашу історію. Яке право мають москалі до Києва, до нашої столиці? Адже вони руйнували Київ, штовхали до упадку і грабували не гірше половців і печенігів. І яке історичне право мають вони до нашої столиці? Вони прийшли підступом, зламавши статті Переяславської угоди, окупували його своїми гарнізонами і наслали воевод панувати. Ти послухай, як чудово звучать слова поеми Маланюка про наш Київ:

Це він підніс — відданий на загладу
Вітрам азійським — золоте чоло,
Щоб зберегти незбуджену Елладу
Над вируванням пристрастей і злоб.

І від віків повзуть під стіни орди,
Як ніч, як тьма, як чорна сарана,

Навколо ж нарід мирний і негордий
В масній землі нестримно порина...

Ти подумай, як це влучно сказано про той мирний і негордий народ, що забув про предківську славу і поринає, риється в масному чорноземі, поки його не виорали, як черв тракторами... Слухай, яке чудове закінчення:

Бо не в гіперборейських трясовинах,
А тут, де вічне море й древній степ,
Де гуркотить майбутнє України,
Він із землі залізом нам зросте!

Гудуть вітри крізь площі і дзвіниці,
Та незрушимої стін не захитать.
А вколо хлібороби міднолиці,
Висока синь і золоті жита!

20. РОЗМОВА ПРО ДІЛА І ПРО КОЗУ БІЛУ

— Дивись, вони тут поезію читають!

Устим вирівнявся рвучко, відклав книжку. Читаючи, він навіть не помітив, що майор Гаркун підійшов до них знизу і стоїть уже довгенько, прислухаючись та переморгуючись із Карпенком.

— Чудовий вірш, Устиме, — продовжував майор. — Очевидно, не твій, бачу з книжки якоїсь читаєш, десь тут роздобув у цій Галиції якусь новину їхню. Хороший вірш, чув дещо закінчення. А от коли б мене хто попросив тепер продекламувати що, так у мене завжди на умі одне, тичинівське:

Будем морду бити
Гітлеру бандиту!

— Чи не чудово сказано і схоплено наше завдання?.. А в самому ділі, там за тобою в таборі розпитують, де ти пропав, сам комендант приходив і до нас. Так я в добровольці згодився тебе відшукати, бо бачив, що пішли обидва з Федором кудись угору партизанити.

Устим ховав книжечку в кишеню і ще помовчував, бо шкода було, що урвалася розмова з тим ковпаківцем. Говориш і сам відкриваєш для себе, сам себе ще краще пізнаєш... Буде цей партизан їхній, це він вже відчув, це побачив з очей тієї людини. Нема в нього багато знання, але корінь свій, душа своя... Коли ж наднесло майора... Крутий чоловік. Пробиєш розкусити, і не певний. Хто цей майор? Агента, диверсанта, ще

одна падлюка, підслана більшовиками? А може, це тільки хвороблива уява галицьких есбістів? Вони ж і за ним слідкують, за Устимом. Інколи від того образливо, а інколи хочеться зареготати... А про майора кажуть — парашутист, ще на весні тут приземлився... Дівчина ота божевільна свідчить... Побачимо, а покищо майор чудово веде школу, навчає партизанської тактики, піонерки, картографії, аж самому хочеться слухати...

— Треба їм мене, кажеш... Що ж, підемо, — Устим глянув на Карпенка, щоб вгадати, чи шкодує той, що перервано їх розмову, але вгадати не легко.

— Йди, йди, а ми собі з Федором ще покурим, задимимо до самого неба, аж в Європі видно стане.

— Бевзь! — кинув майор погірдливо услід Устимові, що зникав внизу за кущами. — Ну, кури ж! — простягнув він Карпенкові капшук з бакунцем. — Думаєш, сам станеш канючити, а тебе припрошуй.

Гаркун ще чомусь стояв, видимо, розкошуючи прохолодним полонинським вітром. Гімнастюрка розхристана на волохатих грудях, пілотка на два пальці від брів, а на пілотці ...тризубець.

— Втомився я з того навчання, — сів Гаркун і затягнувся міцно, аж різок бакунцю спалахнув на мить. — Ідіоти! Не знаю, чи я їх вчу, чи мені біля них вчитися. Скажи, що таке — гвер? А що таке — карабін? А що таке — люфа? Люф-ф-а! Га? Бачиш, який ти, Федоре, недотепа. Зовсім не знаєш української мови. А що таке — фузія? А що таке — цингель? га? А що значить — вицофатися? форікувати? швармлінія? А що таке — позір? Думаєш — позор? А воно — струнко! На витяжку. Бачиш, табако, я все те мушу вивчати найперше, бо інакше годі порозумітися з деякими цими... старшинами Української Повстанської Армії.

Карпенко якось ще ніби не чув слів Гаркуна, хоч яка цікава ота мова... В ухах бриніли ще слова Устима, і вся ота несподівана сповідь, все, досі не чуване, верталося в думках... Наче він справді розмовляв з перевесниками в степу, пасучи

худобу. Але настрої розвіявся раптом під настирливим поглядом майора.

— Га-га-га! — реготався майор якось театральню. — Ти ще сам попробуєш, як підеш між бевзів, побачиш, як такий Фан Фанович, фраер, забесідує своїм діалектом, що розгубишся, як кума в сливах! Знаєш ти, що оце таке? Галіфешки? а воно ні, — райтки! А брюки по-їхньому як? Ох, і нещасний ти невіглас. Брюки по-їхньому — сподні! Розказувала мені одна киянка про такого бобра, що приїхав зі Львова. Йде з нею з вокзалу та вибачається: вибачте, каже, що так виглядаю, але ми довго їхали і мої «сподні» пом'ялися в потягу. Бідна дівчина з сорому втекла... А й я сам так недавно порозумівався тут у таборі. Є тут такий сотник Босфор, полячка, охвіцер. «Босфор» — він, ти подумай! Морда — ледве не Наполеон, а все біля мене вертиться, бо він, мовляв, «кадровий» старшина, тобто з регулярної армії, а решта — воєнної продукції, мусор. То він мене одного цінує і величає. Пішли ми з ним над річку покупатися, роздягнулися, балакаємо на тому язичку, розказує він мені про свої воєнні подвиги, як Польщу боронив перед Гітлером. Ану, кажу, друже сотнику, — так ми, бач, себе тут величаємо — друже сотнику, помий мені спину. А він, бевзь, фонарями на мене і рота розз'явив. — Спину помий, кажу. — Ба, а що то таке? — питається, та якось догадався вкінці. — О! так було казати — «плечі». Аякже, «плечі»!

Майор замовк, докурюючи старанно ріжок, аж до кінчика, і держав так той недокурок з приском, що вже припікав пучки, ніби випробовував себе і, може, ще кого.

— А ти щось помовчуєш, наче збаранів, — почав він важко. — Не було нам нагоди досі вільно поговорити, все там у тому госпіталіку дрянъ всяка шлялася, підслухувала, тут вони, брат, за тобою скрізь очима ведуть і вуха розвішують... Нашепталися ви, здається, з Устимом сьогодні, як раки в торбі. Накачав він тебе здорово, що?

Карпенко мовчав, дивуючись самому собі, що воно таке, бо ніяк не хотілося відповідати, ні вступати в розмову. Все

почуте недавно хотілося зберегти для себе, тільки для себе, бо таке воно якесь незвичайне, миле... Ота його дівчина-галичанка... Оті їх розмови... Ще зійдеться з Устимом, ще буде нагода. А той верзе своє, пришийкобиліхвіст!

— Ти, корешок, як той закубрений баклажок, — похитав головою майор. — Мовчазний удався. Ледве я тебе при першому знайомстві відкупорив, а ось знову ніби заткало. Поворожити знову, пошептати, чи «гречка», чи «кобилка», чи «кубар»? І ким у Ковпака був? І чи далі Сидір Артемович зубами боліє? І чи далі Базима гайку прикручує, пайки роздаючи?..

Майор уп'явся очима в Карпенка, все ще не погасивши приску в пучках, аж пригар чути, ніби його, Карпенка, так припікав. Під цим поглядом Карпенко мимоволі випростався, зрозумівши, що вся та балачка про діалект — вступ до чогось іншого. І чого те мурло хоче? На спитки бере, чи що?

— А ти б так фонарями не світив, бо і без того ясно, — промовив Карпенко похмуро й озлоблено.

— Ти дивись! Ясно, тобі ясно. А мені, браток, темно. І чим довше вдивляюся в твою фізіномію, стає темніше. Уникаєш розмови... Чи не з тих ти, що його і в ступі товкачем не влучиш, га? А ми влучимо... Про що ж розмовляв з тобою Устим?

— А яке тобі діло? Розмовляли...

— Докумекався, що до чого?

— Нічого докумекуватися.

— А може, і є. Устим, бачиш, людина не проста. Знаю добре — поет такий собі. Така людина бере все складно, думає, аналізує, просліджує, обмірковує. І небезпечно фантазує! Є в такої людини, сказати б, окремий акумулятор почуттів, з високим зарядом. А ми, смертні, приневолені глядіти на все простіше. Чим простіше, тим краще. Казав Кузьма Прутков: дивись у корінь речі!

Так чи не так, але до чого той веде? Карпенко дивився в простори і вперто мовчав.

— Розглядаєш гори, — почав знову Гаркун. — А от у географії нічого не тямиш. Це ти сам визнав, коли я з тобою

вперше говорив. Навіть в елементарній географії не розбирається... Де ж воно буде південь серед бісових гір? Схоже, що під сонцем. Десь там Венгрія, Румунія. Знову сюди, виходило б, буде захід. Попреш сюди, так прямо в Германію попадеш. А куди ти, браток, пер?

Карпенко глянув зачудовано. Очі майора холодні, пронизливі, на обличчі недобра посмішка, і все те так нагадало раптом призабуте минуле. Допрос? Слідство чи що? І яке його діло? І яке його право? І хто він вкінці?

— Ти б одвічав, — промовив важко Гаркун.

— Дивись! А як не захочу?

— Захочеш, Федоре, захочеш...

Так вони дивляться один на одного і наче змагаються. Обидва на рівній силі ще, наче говорять:

Свій, браток. Бачу, бачу. Знаєш усе про Ковпаків командний состав... Але хто ти, що допрос почав? Чи ти не дезертир, га? І тепер з фашистами злигався, що? Партизан ти? Всі ми партизани. Ти гадаєш, командувати будеш мною чи що?

— Ге, лежню. Вилизався з ран? Тепер як тифозна воша на сонці кліпаєш очима і хмуриш брови. Неприємно, що запитую, як забрів сюди? Такого без реміняки і пілотки вести б... Може, ми про тебе знаєм більше, ніж думаєш...

Піддався перший Карпенко, бо відчув, що той мусор наспаний з Великої землі і знає багато. Світ далекий, світ уже призабутий війнув на нього знайомим подихом тюремних підвалів, матюків і вишок. Наче коло нього сидів не майор, а комісар Руднев, і на згадку про цю людину поникла голова в тривозі.

— Чого ти хочеш?

— Прямого одвіту. Куди пер? Куди петляв?

— Нікуди. Я ж казав тобі, що рятувалися ми втечею, побіг я навмання лісами, горами, ранений.

— Виходить, дурному нема гори, куди попав, туди вали! А як же це сталося? Казав ти, вішати вас вели і не повісили?

— Не знаю. Німець там був один, надіявся, що покажемо,

де дід заховався в горах... Таке йому бачилось, конче хотів Ковпака живим ввіймати.

— А іншого завдання не було?

— Не було. Це Швайка видумав, щоб фрїців обдурити та чкурнути, а не вийшло.

— І що сталося зі Швайкою?

— Не знаю.

— Кинув ти товариша. Доведеться відповідати.

— Ніяк не було змоги, ти розумієш, коли жарять за тобою на повен диск, і ціла сотня женеться.

— Так знай, нема вже Швайки. Погиб.

Карпенко затагнувся димом. Про те він сам догадується, бо погано попав Швайка під гору, а ще руки були прострелені.

— І ще багато декого не стало, — додав майор загадково.

— А дід? — не втерпів Карпенко, відчувши, ніби він знову у гурті, як пруть відділи в сіряві ранку по місті, а за ними женуться німецькі панцерні частини... Діда він все таки любив, дід свій, що не кажи...

— Дід є, — відповів майор, а далі поскупував зі словами, помовчав, дивлячись на Карпенка підозріливо.

— Ти б, бісова личина, сказав вкінці, хто ти, — промовив Карпенко.

— Цікаво так? Пошевели мозгами. Пригадуєш собі Волинь, ліси цуманські могутні. Чуть ми там друг друга не постріляли.

— Так ти з Медведєвим був?

— Може, й був.

— Так що ж ти тут робиш?

— Не бачиш хіба? Навчаю. Я інструктор при штабі Української Повстанської Армії. Організуємо армію, яка переможе Червону армію і збудує самостійну, соборну, ні від кого не залежну українську державу. Понятно тепер? — очі майора грали бісиками, він аж козирнув до тієї пілотки, до того тризубчика на ній.

— Так ти провокатор.

Майор Гаркун стрепенувся, наче хто стебнув його прутом

по спині. Він глядів на Карпенка, все ще не певний, чи почув ту фразу, чи причулося. Потім його обличчя пересмикнулося в кривій посмішці.

— А казали мені тоді на Волині, що в Ковпака командує третьою ротою якийсь бішений сержант, відважний одчай-дух, а політичний анафальбет і бевзь. Оце, виходить, будеш ти... Звідкіля тобі прийшло до голови вжити таке слово?

— Бо тут йому місце.

Щось зараз між ними станеться. Отак, як перед бійкою, якось аж відтягнулися назад... Відтягнувся більше майор, наче готуючись до скоку. В його очах прочитав Карпенко вирок на себе... Шльопне зараз. Ні, не шльопне, нема в нього зброї. А голіруч не кинеється... Якщо ж кинеється, їх тут тільки два, свідків нема...

Коли ж свідки недалеко, отам унизу. Знає Устим, де лишив їх... Псувати все діло через того бевзня — нерозум. Прийде і на нього пора, ой, прийде, та вже не довго ждати. А покищо виглядьмо розмову та посміймося з усього.

— Чудак ти, Федоре, — заговорив майор. — Служу своїй країні в таких складних обставинах, а ти це називаєш провокацією. Служити ж треба всіма засобами, хіба тебе того не вчили?

— Вчили.

— І що?

— І все таки виходить погань. Вони тебе приймають, як брата, а ти що?

Говорив Карпенко, витримуючи колючий погляд майора, і сам дивувався, звідки в нього взялися такі слова, такі почування...

— Ти йому про діла, а він тобі про козу білу, — озвався майор. — Та ти ж політично неграмотна людина! Ти стаєш на оборону зрадників... Чи ти дурником прикидаєшся і мене випробовуєш, чи справді так думаєш?

— Думаю, — вже ніби про себе говорив Карпенко. — Думаю, аж лоб тріщить. Чорт його знає, що тут думати.

Зрадники, кажеш. А от десятох з них повісили фрїци там, у городі. Був між ними, на власні очі бачив, своєї черги ждав.

— Шкода, що не дождався, було б одної дурної голови менше, і нам менше мороки. Замакітрилося тобі в отій голові під шибеницею і досі не прояснилося... Чи мало там тої погані вішають. А от пам'ятаєш, як ота сволота по Волині розпаношилася. Скільки наших у засідках вистріляли! Шуваль всяка збирається. Там війна, важкі бої на фронтах. Котяться грізні вали нашої сили на Захід, заллють усе, змиють. А поки ще хвилі далеко, тут, у затонах, шуваль осіла і розводить свої плісняві плоди, свої дриглісті, як жабуриння, ідейки. Покручі всякі зібралися, що двох речень склеїти доладу не спроможні, а програми свої складають. Оті недовчені студентики, збаламучені парубки готуються, ти уявляєш собі, готуються до війни з Советським Союзом.

Майор помовчав, вдивляючися вперто в Карпенка, може, той заговорить, і, не діждавшись, продовжував.

— Треба нам гітлерівські банди з нашої землі гнати, а ті всякі бандери і мельники проти нас готуються, зброю збирають, плянують. Такий наш комендант табору, Гонта! Дивись, який гайдамака взявся, прошу пана, цілую ручки. Погань — створив його Бог та всякався! А яке підозріливе, вже за мною шпигують, аж досада бере. І розвідку свою мають. Організацію таку велику. Ти, браток, зелений, нічого не тямиш у тому. Подумати, так банда, хлопчаки. А подумаєш знову, наштовхнешся на них скрізь, де не зачепиш, і вже не так легковажиш. Тої погані тут на кожному кроці, таку широку організацію завели. Це вже тобі не Махно, тут справа серйозніша. Фанатики які! Вчу, дивлюсь, а воно кожне моє слово, наче їсть, схоплює і ще просить. Завзяття яке! Ідейність. Буде нам, браток, мороки з цим зіллям... Не розумієш ти, що воно. Вони і другі народи організувати почали: узбеків, казахів. Вони, ти подумай, з італійцями в контакти входять, до американців плянують дістатися на зв'язок... А все проти нас. Але я на те артилерист. Своєї артилерії нема, так чужо наведу. Загойдалося їх десяток на

шибениці, сам ти бачив. Попав я чи не попав, га? Це моя робота... І ще їм тут сюрприз готую. Наведу, браток, німецькі гармати на цей їх табір, що й сліду не стане з цього барахла, щоб потім наші мороки не мали... Поняв? Та хіба тобі поняти такі речі? Ти ж мене за те все ще провокатором обзиваєш, охвістя ти фашистське!

— А ти гляди! — Карпенко підхопився до удару і завагався, бо майор не відхилився, застиг кам'янолиций.

— Заболіла зневага? Заболіла? — питався він, скривившись їдко. — Як заболіла, то ще гаразд, ще совість пролетарська жива. А я, браток, уже затривожився тобою... У гарячій ти воді купаний і крутий. Нічого, будеш мені хорошим партнером. Поки щастя плужить, поти приятель служить. Попробуємо ми дещо зробити... Кортить тобі на Велику землю?

— А як кортить, то що?

— Що? Підведемо аероплана на нашу посадку. Хіба не бачив, як це на Волині робилося в Ковпака?.. Так сядеш і полетиш...

Майор заплющив очі, ніби й сам розмірсяв в цю рідку мить, бо самому згадався гуркіт мотора, такий незвичайний серед поліської тиші. Ступає він, Семен Андрійович Гаркун, по східцях у кабінку. Гуркіт мотора, дрижання в просторах... Його викликали в саму Ставку. Довідались, значить, про небували діла майора Гаркуна, про його таланти, і безумну відвагу, і беззастережну відданість партії. І про вулкан енергії і плянів... Москва. Ставка... Генерали два приймають його. Ще різні люди... Треба ще раз свою біографію розказати. Інженер... Хороший артилерист... А розвідник? Для спеціальних завдань? «Ви можете справитися з ділом, проникнути в самий центр буржуазно-націоналістичної партизанщини і допомогти знищити її всіма засобами?» Може... Твердий стиск рук. Сп'яніння від свідомості, що вкінці здійснилися його мрії... Він у самій Ставці... за кремлівськими мурами, недалеко самого...

— Не віриш? — питався майор Гаркун уже ласкаво,

усміхаючись до свого великого щастя, до великого вирізнення Семена Адрійовича за заслуги перед партією і народом.

Карпенко мовчав. Очі слалися туди, під сонце. Яка далечинь, яке болюче бажання розбудив отой чортяка.

— Близько видати, далеко цибати, — признався і собі майор, задивившись в імлісті верхи. — Не погано було б, та покищо нас потроху сюди привозять, щоб проробити терен для приходу своїх. Поняв тепер усе?

Карпенко кивнув мовчки головою. Багато нараз того всього, аж не встигаєш зрозуміти. Світ якийсь дивний. Рине все вперед, а він, Карпенко, наче лишається позаду, не встигає... Що воно?

— А не зрадиш?

— Ти не починай знову.

— Не стану, але загодя добавлю: нас тут більше. Щоночі падають десанти в горах і підтягаються все ближче... Ніколи не відомо, хто біля тебе, чужі чи свої, придивляються, що робиш... Між іншим ти з Устимом заприятелюєш, здається.

— Яка там приятель...

— Нехай не приятель, а от таке добре знайомство. Устим покладає на тебе надії, що приєднає тебе для їхньої справи, це я певен. Сволота він, комсомолец, партійний, а пішов вірно служити націоналістам. Почне він тепер тебе перевиховувати, так слухай і потакуй усьому. Чого так глядиш? Ні грач, ні помагач. А заграти треба. Швидко ми звідси підемо на Волинь, а це вже ближче до Великої землі. І Устим туди піде, бо він велике цабе у самому проводі. І я там щось значу... Тепер знаєш, з ким маєш справу? Як полюбить тебе Устим, візьме з собою. Попадем отак у самий штаб Української Повстанської Армії. Що ж ти на це, кисла бабо, га?

Що він на таке? Та якби знати, що він на те? Почуваєшся, як бувало на мітингу чи на політзаняттях. Якби повірити усьому тому, що там балакають, з ума зійшов би, люди дурним охристили б. Потакуєш, оплескуєш і ждеш, коли кінець отій чортовині. Так кожний, а от слова один одному про те і не писне... Хороший політрук з майора, вчений дядя, чорт зна,

хто він там угорі. Такого нагородив, таке заварив, що аж цікаво стає... Виходить, наші надходять, наші скрізь проникають. А ті чудаки якусь свою державу будувати ладяться і проти Червоної армії воювати! То вже тобі чудаки...

— Таке діло, — майор наче читав Карпенкові думки, вгадуючи, що не дарма натовмився з цим чудаком, що щось йому в тій макітрі прояснилося, хоча невідомо, чи надовго, бо людина — політичний анальфabet. — Підемо тепер, браток, униз, між оту галайстру. Добре гляди і притакуй спершу всякому, чорт з ними. Комендант — підозрілива личина, бережися. Адьютант його — сотник Зорян — теж сволота, у нашій армії був, молодший лейтенант. Цього бережися також. І всякої іншої погані. Служба Безпеки у них така, шпигують за всім, це май на увазі... А від мене подалі держись. І щоб не задумав розказати кому про нашу розмову... Знаю, знаю, советська ти людина, а все ж нагадати треба. Ну, пішли між той зброд.

21. КОЛИ ТОБІ ДАЮТЬ НОВЕ ІМ'Я

Справді, зброд, подумав Карпенко, коли підходили до місця, де в тіні смерек сиділи за імпровізованими столиками курсанти, слухаючи лекції викладача. Зброд з усіх армій, ти диви, які різні мундири, — то німецький, то синій жандармський, то наш советський, то якийсь чорний... Зброд. І ти між них, як рябий собака, приплентався.

Але думки про «зброд» розвіялися незабаром, прогнав їх голос викладача, молодий, дзвінкий. І знайомий. Ще не вірячи своїм очам, вдивлявся Карпенко у знайому постать перед ним. Та це ж Устим навчає... Усмішка на обличчі, слово дзвінке, аж пахуче, своє, рідне, аж згадалася Таганча та перевесники у степу за селом. І ще дивно стало, що можна тією мовою навчати, викладати, що падає вона з уст командного складу. Такого ще не було в житті Карпенка, такого й не снилося ніколи... А виходить, можна вивчати і воєнне діло тією мовою, що її тільки на колгоспному дворі чути.

Про що ж він? Знайоме воно якесь... Так він їм оту саму поему читає, що йому недавно читав на горах. Про Київ, про столицю древню, про орди що завжди напірали на неї, про вітри азійські... Це їхня столиця. Не має до неї права Москва. Залишила вона Київ на поталу ордам, ще й сама руйнувала, щоб позбутися суперника, а тепер співає й деклямує про братерство... Гарний наш Київ, та нещасний. Обдуривши добру та довірливу Литву, захопила його католицька, єзуїтська Польща, і свою віру тут наставляла, і ярмо лядське на народ накладала щораз важче, поки Богдан ляхів не прогнав...

Кінець лекції. Обступили курсанти Устима, ставлять запитання, аж кортить і самому підійти.

— Друже!..

Карпенко стрепенувся. Повнолиций, кремезний партизан підійшов до нього з простягнутою рукою. — Вітаю вас між нами. Я сотник Зорян. Ходім, пройдемося, поки дадуть обідати.

Карпенко завагався, хто ж тут йому начальство, але сумніву не було, що перед ним начальство, тож підвівся і покрокував з отим... сотником подалі від гурту, поляною та в ліс.

— Здорові? Запитую, бо чув, що ви були ранені. Лікували вас там, у шпиталику. Якось від німецької кулі, виходить, рана швидко гоїться, чи що, бо й на мені, коли в Голосіївському лісі царапнула, присохло потім швидко.

Дивись, і він був у Голосіївському, — Карпенко глянув ненароком на сотника, але в розмову не ввійшов, хоча цікаво було. Хто він — личина — западняк ніби, а ось нема певности. Така якась мова, ні сюди, ні туди не пришиєш. А розмовляти не хочеться. Що воно за чортovina, всякий тобі випитувати стане, розводити своє, то Устим, то майор, а тепер... сотник якийсь.

Але той більше не випитував, а ступав, насвистуючи весело, аж подумалось, що вже давно не свистів Федір Карпенко, хоча хлоп'ям свистіти любив безмежно і потім, серед ланів радував мелодійним свистінням похилених над рядами буряків полільників: на його свистіння втомлені личка поверталися, усміхалися... Аж свистіння урвалося. Забув Федір свистіти, за нього лиха доля свистить, аж в ухах лящить.

— Свистіти вмієш? — перейшов нараз сотник на «ти», коли відійшли подалі від гурту. — Напевно вмієш. Хочеш «Катюші»?.. Оце все, що ви вмієте. Та ще «Розпрягайте, хлопці, коні»... Вчилися і ми того, співали, поки обридло. А тоді своїх почали. Як вийшли в парк по зайняттях... Бував у Харкові? Гарне місто, туди мене обучати взяли в школу на командира з

моєї Галиції, як нас «приєднали» в тридцять дев'ятому. І десяток таких, як я, зі мною. Отож спершу тільки свистіли мелодії свої улюблені пісень стрілецьких, галицьких. А потім і співати стали на повен голос:

Гей, видно село, широке село під горою.

Гей, там ідуть стрільці, січові стрільці до бою...

— Та пісня відкривала нам дорогу, відкривала людські серця, — говорив сотник. — Та ще, пам'ятаю, мова наша. Йдемо вулицями і розмовляємо голосно по-своєму, а за нами оглядаються здивовано харків'яни. А чи знаєш, Федоре, чого? А того, що ми українською мовою розмовляли на вулиці. Бо хто видав, хто чув, щоб червоноармійці публічно українською мовою говорили? Де, в кого така відвага? Або в кого таке нахабство?.. Ти дивись, як хохли розгулялися...

А його справді за ту мову томили довго в армії, — подумав Карпенко. Скільки не пробуй, як не варнякай, а воно все не так виходило. Все ти хохол.

— Запрошували нас до себе, — вів своє сотник, — гостили і вдивлялися в нас, як у якесь чудо. Аякже, чудо! На своїй землі, у своїй «державі» ми посміли говорити своєю мовою... Але якою мовою ти говориш, я ще й досі не чув.

— Я свій... — промовив Карпенко і замовк по цьому слові, не розуміючи й себе самого. Недавно розмовляли з Устимом рідною мовою, і не думаючи про це, а от тепер здається тобі, що щось воно не так. Таке хвилювання: щось стримує говорити, а одночасно якось чуєш, що говорити треба, що людина перед тобою щира, хороша...

— Свій ти і не свій, але швидко освоїшся, — говорив сотник. — У нас більше таких, як ти. Щоб тільки щирий був, щоб служив не чужим, а своїм... У нас звичай такий — кожний собі нове ім'я прибирає. Я, бачиш, Зорян. А ти яке собі псевдо вибереш?

— Звіть, як хочете, — промовив Карпенко, відчувши, що мовчати тут ніяк. Розмова про пісню, про мову, про Харків наче його якось зблизила з цим пущулуватим «сотником», а ще

з цих сірих очей — така прямота і щирість, а з усією постаті сила й певність себе.

— Гаразд. Даєш мені право христити тебе? Напевно нехрищений. Отож, охрестимо, а хресного обряду довершимо при радісній okazії... Будеш ти в нас «Сірко».

— Сірко? — здивувався щиро Карпенко і оживився, повеселівши. Коли вже людей христити, то на те діло Федір Карпенко був у Ковпака мистець. Десятками їх ходило з його хрищенням, так прилипало до партизана, що і в могилу з ним сходив. «Князь», «Шпингалет», «Мальований», «Мурза», «Петелька»... — згадалися ковпаківці. А тебе, сотнику, я охрестив би «Калачем» від твоїх повних рум'яних лиць, від трохи повного обличчя. Такий ти собі подільський калач або «Коровай». І звідки в тебе для мене «Сірко» вийшов?

— ...Сірко, бо глядиш, як Сірко, що загубився на ярмарку, — промовив сотник Зорян. — Все ще не чуєшся між своїми, все ще оглядаєшся. Але зі мною лукавити не треба. Ось моє старшинське слово, — простягнув він руку у міцному стиску. — Вітаю тебе, друже Сірко, у нашому гурті. А щоб не було тобі образливо з твого імени, додаю: Сірко — ім'я славного кошового, найбільшого лицаря Козаччини. Сірків нам треба побільше, за відвагу і за вірність своєму народові. Чув легенду про те, як вів Сірко з козаками визволених з неволі невільників, а ті стали нарікати в степу з голоду і спраги, що краще їм було в неволі... Велів тоді Сірко сповістити, що хто хоче вертатися до турків, хай вертається. А як стали вертатися зрадники, блиснули козацькі шаблі над головами перекинчиків, посікли погану кров... Перекинчиків у нас багато сьогодні ради вигід і лакомства нещасного.

Розмова тут припинилася, бо дійшли до барака серед лісу, що ховав у собі чимало див: куди не кинеш оком, в гушавині замасковані шалаші, розіп'яті між деревами брезентові плахти, позначені літерами й нумерами пункти.

— Зайдемо до коменданта, хоче вас бачити, — мовив сотник Зорян, кивнувши головою.

Барак був, очевидно, командним постом. Зорян попрямував до столу, за яким сидів старшина, і відрепортував:

— Друже коменданте, привожу вам друга ... Сірка.

На тон цього голосу Карпенко випростався мимоволі, підтягнувся, рука протягнулася, щоб козирнути і застигла по швах. Оце той «комендант». Той самий, що приходив декілька разів у шпиталик і пробував завести з ним розмову. Насторожуєшся і тепер перед цією людиною, зціпились уста, але кутиками очей бачиш біля себе того сотника Зоряна і думаєш, що тепер діла інші, тепер, Федоре, вже не можна відмовчуватися.

— Друг Сірко? Чудово! — говорив старшина. — Чудове ім'я. А я сотник Гонта. Вітаю вас, друже, в рядах Української Повстанської Армії.

Стиск руки не такий твердий, а от хода, рухи шпаркі в того коменданта, знати, вояк, — гянув Карпенко вже приязніше на коменданта, але слова і тепер не промовив.

— А ми вже з другом Сірком дещо поговорили, — прийшов на підмогу сотник Зорян. — Згадали дещо з минулого, поспівали, посвистали...

— Чудово. І я думаю, що найкраще буде, коли будете і далі разом. Друже Сірко, призначаю вас ад'ютантом сотника Зоряна.

Тепер рука Карпенка потягнулася, щоб козирнути, і вже не спинилася. Стояв Федір Карпенко, як годиться бійцеві, випростаний, ні зморгне, тільки думки завихрились, і щось радісне відчулося в цю мить, таке радісне, що перемагає і страх, і настороженість, і впертість, і навіть ворожнечу, що ще лежить осадом на дні: ще не оглянувся, а вже дають йому проходу, вже ввели в командний склад. Невже знають, хто він? А чорт, знають чи не знають.

— Сподіваюся, що буде вам з нами добре, — говорив комендант. Ідіть тепер і ознайомлюйтеся з нашим життям. Акурат обід, поспішайте, а то будете голодні.

Дивне диво: ще тому кілька хвилин у серці була тільки байдужість до всього і єдине бажання вирватися з цього

світу, а от ідеш тепер з сотником Зоряном лісовою стежиною, проходиш полянами, поміж шатрами, попри могилу, і вже ти наче не той, вже ти глядиш на все це зацікавлено, вивчаєш, і почуття таке, аж вище піднеслася голова і випрямилася вся постать по-воцяцьки. Справді, ідуть вони обидва з сотником Зоряном, рослі, широкоплечі, повні, як два брати богатирі, аж бійці кругом зупиняються мимоволі на вид цієї гарної пари. Диви, диви, з сотником Зоряном уже той советський партизан. Рослий хлоп, здоровий, а несеться так, ніби ніхто не бачив ковпаківця.

— Гей, браток!

Це хтось гукнув, не втерпівши, але сотник Зорян не зупинився, а шкода, бо з одного слова чуєш, що свій.

Та не шкодуй, тут їх більше, тільки слухай, як гомонять, засівши вздовж столів на лісовій прогалині. Їжа яка, давно такої не куштував: воловина пахуча, шмат великий, хліб чорний, та який смачний. Якийсь солоджений напій до того.

Розмови довкола, а мова ряба, як ті мундири. Ті самі жарти, сміх, регіт, незвично тільки, що все воно якось гладко, ні мата не почувеш, ні грубого слова, аж дивно.

— Гей, браток, — хтось простягав Карпенкові руку через стіл і усміхався широко. — Привіт. Я чотовий Полтавець. А ти звідкіля будеш?..

— А я зі Львова, — промовив Карпенко, і сам дивуючись своїй відповіді.

Ох, як розреготалася братва, знати розвісили вуха на кожне слово того советського партизана. Виходить, дотепний якийсь і гостроязичий, аж ще хочеться послухати.

— Чи бач! — дивувався Полтавець. — А я, проше пана, з Пшемисля...

— А я, прошу пана, з Коломиї, — рапортував з другого кінця чорнявий партизан, підморгуючи високо одною бровою.

— А ви не брешіть. Всі ви, по-моєму, турки.

— Овва! А чому?

— А от всі чорні, як турки...

Регіт мужви приємно лоскоче під серцем. Любить Федір

Карпенко, як сміються з його дотепів, і оживаєш тепер нараз, і чуєшся раптом наче між своїми, попав значить у тон. Свій у дошку!

А турки вони, бо вся сотня Зоряна в чорних мундирах. Це мундири з німецької прикордонної охорони. Цілу сотню їх десь на угорському кордоні роззброїли. Сотник Зорян таке придумав, щоб якось свою мужву умундувати. Тільки п'ятеро їх було партизанів, а цілу сотню роззброїли на заставі, все гарненько забрали з допомогою місцевої Самооборони, залишили німаків у самих кальсонах. Звідси вони турки...

І ще багато можна б оповідати, але досить тепер, бо вже заграла трубка, схопились усі від столів, біжать до своїх роїв і чот.

Карпенко підвівся і собі, глянув убік і якось аж здригнувся: кінець столу, під смерекою, опершись об стовбур, стояв майор Гаркун і ніби усміхався, ніби дивувався, ніби запитував: гей-гей, лежню, ну як там? Як діла? Покумекав, що по чому? Попробував? Смакує? Чи не швидко засмакувала воловина, чи не надто швидко поріднився з тим збродом, чи забув нашу розмову про діла і про козу білу, га? І що це ти з тим сотником так спарувався?

— Пішли, друже! — сотник Зорян підійшов і кивнув головою. — Подивимося, які навчання, пройдемося, поясню вам більше...

...Тільки ще мить обличчя майора переслідувало настирливо, хоча не оглянувся, а там забулося. Світ новий відкривався перед тобою, світ такий цікавий, такий якийсь рідний. Самі назви взяти б: «чота», «чотовий». І при чому тут отой «свод»? І яка тобі «рота» від якого то рота взята, га? Коли ж є своє, рідне, «сотня», «сотник». А «курінь» — яка краса! «Курінний», а не якась чортовина — «батальйон»! Це ж наше рідне, це ж козацькі назви! Хіба ми не козацького роду? — пояснював і запитував сотник Зорян.

Але досить на сьогодні, на перший день. Повечеряли смачно, готуються оце до вечірнього відбою...

— Карпо!

Карпенко оглянувся. Перед ним стояв друг Устим. Всю днину не здибав, десь зашився в лісовій гущі, в якомусь бараці, може, на нарадах з командиром, може, підготовляючи лекцію на завтра. А оце стояв з тою самою милою, дружньою усмішкою, що так зближує й радує.

— Як діла? Розгубився, Федоре?

— Зовсім. Як Сірко на ярмарку. Так і назвали Сірком.

— Чудово, Сірко! Дотепно! Але рівняйся! Молитва!

Карпенко похопився аж тепер. Лави вояцтва вирівнялися, виструнчилися, і нараз пісня знялася над поляною, вище синьо-жовтого прапора, у саме небо, що на ньому сонце здалека, з-за обрію підстрілювало довгими променями баранці-хмарини, а вони, підстрілені, спливали кров'ю і останками сил втікали з поля обстрілу у сіраву небуття.

Карпенко спершу чув тільки мелодію, але слова вертали-ся рефреном, і він вже пізнавав їх, кожне окремо, і всі разом, бож пісню вивчати це наче розмовляти з матір'ю:

Боже великий, Творче всесвіту,
На нашу рідну землю поглянь,
Ми були вірні Твому завіту,
Вислухай нині наших благань!
Люд у кайданах, край у руїні,
Навіть молитись ворог не дасть.
Боже великий, дай Україні
Силу і славу, волю і владу!

Заслухавшись у пісню, Карпенко заплющив очі, наче під зливою, що спливала на нього. Наче купався він у новій купелі, що змивала весь бруд і осугу років скитання, все грубіння й здичавіння серед людей, що не знали ні молитви, ні лагідного слова... Хто ці люди круг нього? Невже ж це військо? Яке це військо, що кінчає день молитвою? Як може існувати таке військо? Хто вигадав таке?

Пісня вже затихла, лави розімкнулися, розпливлися... але

Карпенко все ще не ворохнувся, наче змагаючи схопити оте нове, збагнути...

— Ну, як? Помолився? — сміявся Устим. — Бачиш, бачиш. Це нас, комсомольців, у попи ладять!

— О, це так! — засміявся Карпенко вже вільно, бо добрий жарт і правда все йдуть у парі, і як одне, так і друге несе душі визволення.

22. ЩЕ ОДИН ПЛЯН

Лісові, здавалося, не буде кінця. Доріжка вилася поміж деревами, вузька, крута, затоптане, зранене коріння перетинало її часто, плелосся, наче докір, чому людська нога топче його. На вузьку кладку через потік страшно ступати. Коли глянути під ноги, згадується оповідання, як то Довбуш випробовував на кладці з свіжооблупленої ялиці своїх легінів.

— Далеко ще?

— Ще трохи, друже провідник.

«Друже провідник» — Сумик замислився, бо серед тієї чистої природи навіть оте слово, як устійнена між ними форма привіту, набрало нового змісту. Так, він їх провідник, він їм і друг, вони друзі. Можна б сказати простіше — товариші, але це слово стерте, забруднене тим потворним «таваріщ».

А знову «друже» — чи не заміцно сказано? Не багато в людини друзів. Не кожний, перший скраю, тобі друг.

Коли ж серед того малого його почту воно ніби на місці. Оточили його члени місцевої теренової сітки в пошані й відданості, як справжні дузі. Якщо міркою дружби є готовість віддати навіть життя за друзів, так тут така чиста дружба у щирій відданості селянської нації, дружба, що пробивається в кожному їх погляді, в кожному русі. Хтось налив ті серця поривами, ідеалами, запалив вогнем любови до свого, готовістю на жертви, щоб тільки здійснити мрію, що її, як казку, розсновували вони, студенти, перед народом-дитиною. Казку про власну державу...

Серед лісів садиба, огорожена викорчуваними пнями. Хтось тут живе, бо і трава покосена, і коні пасуться оподаль.

Входиш у терен, вивчаєш його. Пізнаєш людей, їх біографії... На цій садибі вибрав новий провідник окружної ексекутиви місце на зустріч. Про нового провідника розказала Ліда небагато, бо й сама добре його не знає. Друг Вовк — молодий студент. Одружився з сільською дівчиною на цьому Підгір'ї, десь тут і живе нелегально. Не заступить він інженера Грабця ні зв'язками в місті, ні досвідом. Весь тягар проводу в місті падає тепер на Ліду. Зближують їх події і спільні справи. А може, так тільки здається, бо всі її думки — як рятувати Кисілевського. Вплуталася в знайомство з самим Гайнріхом, відкриваються тепер перед нею великі можливості, та чи впорається вона з усім? Що воно діється в тому місті? Знову чез безслідно той бухгалтер, а він же мав бути у зв'язку з майором Гаркуном.

Члени теренової сітки манять знову з міста і переконують, що все це робота Польської Армії Крайової. Так твердить фірман інженера Грабця Іван. Якийсь гайовий поляк мав би бути центром усього. Той гайовий має зв'язки з комендантом жандармерії, поляком, що зробився «фольксдойчером». Твердить Іван, що Грабця застрелили на донос цього гайового. І навіть напад німців на театр — польська затія. Як усе просто. Але де на це докази, мої друзі? Чи не допомагає вам тут фантазія й неприхильність до поляків?

На подвір'ї жде вже друг Вовк. Справді серйозний і рішучий з себе друг Вовк, наче начитавшись «Вісника», задивився на знак вовка на ньому, щоб і собі стати сином «доби жорстокої, як вовчиця», і себе підстроїти на таку подобу. Обличчя глибокими складками, які мали б вказувати на рішучість і впертість, підборіддя коротке, і деяка негнучкість при повороті головою, як у справжнього волонтариста, а волосся їжаком. Невисоке, опукле чоло, сірі очі.

— Вітаємо! Вітаємо! — стиск Вовкової руки твердий, енергійний. Може, й справді ця людина прославить і себе і всю округу. Розставив окружний охорону на підходах до садиби і запрошує в хату. Тут уже люди з району ждуть, щоб побачитись із кимось «згори». Вітаються мовчки та шанобли-

во, і не знати вже, як вестися, щоб не розчарувати своїх звеличників. Тут і фірман Грабця, з ним треба привітатися з більшою увагою.

Сили, ждуть, а ти не знаєш, з чого почати. Треба говорити хіба «про становище в світі», це обов'язкове, це й найлегше, коли пригадати собі бодай частину з прочитаного недавно в Головному Осередку Пропаганди. Але хіба можна тут говорити про всю складність і безперспективність становища? А втім, вони всі про це знають: нема нам допомоги нізвідки! Треба орієнтуватися «на власні сили»!

— А що Америка?

Очі з-за клубів махоркого диму наче пронизують тебе. Таке враження, що в тих очах уже не довірливість, а щось як сумнів у проводі: не мають успіху наші провідники, не знаються з великими панами. А поляки знаються, полякам скидають зброю і обіцяють відбудувати державу, як перед війною. Ая, советська армія дійде тільки до Збруча, а далі ані кроку не ступить, бо так загарантував Черчіль. І тут постане Польща, як була. З Італії вже йде польська армія через Балкани відбивати Польщу. А чому ми гірші? А чому нас Америка не любить? Тому що ми з німцями пішли? Ба, німці нас також вішають, і стріляють, і до концетраків пхають, і Україну призначили на свою колонію! Ніхто нас не хоче, лише «Ваньки» пруть, ті нас «визволять» і пригорнуть, аж ребра будуть тріщати.

Від цього викладу політичної ситуації в світі здалося, ніби сидиш у якійсь передвоєнній галицькій читальні «Просвіти». Точно так, тільки там група була велика і пріли дядьки, вгадували, хто перший війну почне і що ще буде. Така пристрасть політикувати. Казав один англійський журналіст по відвідинах Галичини: «Гарний народ оті ваші селяни, в політиці розбираються, але в господарці менше. А хто буде розбиратися в політиці, га? Вам легко, у вас лорди, і міністри, і штаби. А попробували б ви в нас. Де тут лорди? Де парламент? А хтось мусить думати. То як нема лордів, то є бодай єго-мость, є пара студентів! А до того як додати хлопського

здорового розуму, то всякий політичний ребус можна розв'язати...

— Ми намагаємося нав'язати контакт з Англією; треба якось піднести свій захитаний авторитет.

— То вам не вдасться.

А чому?

— Бо поляки вам не дадуть!

А може, це справді все робота Польської Армії Крайової, щоб перервати зв'язки через Балкани? Може, так народ вгадує інстинктом і вгадує правильно? Обірвалася місія Кисілевського трагічно, тепер Рубан налаштує зв'язок з допомогою італійців, через Відень, на Адріятику. А що вийде з того, побачимо. Від Марка особисте прохання — зробити все можливе, щоб рятувати Кисілевського.

— З поляками то ви вже перебільшуєте.

Тепер погляди майже ворожі.

— А хто напустив німців на інженера Грабця, як не поляк Віслоцький? Я був на тій лісничівці і ждав на вас, то та зараза підкралася під лісничівку і підглядала. Я побіг за ним, але він знає ліс ліпше від мене, і втік, — говорив Грабців фірман.

— Я пригадую собі ту лісничівку. Але як міг той поляк дати знати в місто ще перед тим, як ми приїхали до Грабців? Ми їхали швидше, підводою.

— А телефон що?

— Телефон?

— Ая. На заставі узбеків є телефон. І пам'ятаєте, як нас той узбек випитував і мало нас не затримав. То напевно той гайовий дав знати з застави, і щойно інженер з вами приїхав додому — зараз пригнав на мотоциклі Гайнріх і його застрелив. На мене вже ждали на ринку. То також робота Віслоцького. І за те його треба покарати смертю...

— І я думаю, що той польський кляштор у Лінянці мусимо зліквідувати, — озвався тепер Вовк. — Ви, друже, не орієнтуєтесь в місцевих обставинах. Той кляштор — то болячка. Довкола наші села, а поляки зробили собі в кляшторі свою централю, і слідять за нами, і доносять у місто, і туди свою

лінію на Угорщину мають. Я з тими емісарами з Варшави навіть говорив... То треба перервати.

— І за тих повішених мусить згинуть сам штурмбанфюрер Гайнріх, — озвався знову Грабців фірман.

Тепер вони всі наче лава присяжних, а він суддя, який тільки має підтвердити їх присуд. Не випадково так наполягав Іван, щоб іти в терен. Вже все вони обговорили, все порішили, ждучи тепер тільки формальної апробати. А провідник їм Іван.

Іван середній на зріст, широкий у грудях, як атлет, наче створений для пробою. Темне волосся помітно прорідилося над чолом. Пригадалось, як оповідав інженер про небуденну пам'ять цього парубка, не виявленого генія, що потоне серед низів, як пропало тисячі. А міг би піти високо, коли б наука, коли б школа.

— Ви, друже, кажете, що мусить згинуть штурмбанфюрер Гайнріх. А хто виконає такий вирок?

— Я.

Нема сумніву, що та людина може дійти й до Гайнріха і вбити його. Важиться вже на Гайнріха і хтось другий. Ліда ледве вгамувала, умолила брата, щоб не робив цього. Що здобудемо цим? Нові шибениці, нові розстріли? Такі то їх пляни, для того його заманили сюди... А може, ті генії з районної сітки і той провідник окружної езекутиви, що так пасує до них, може, вони разом придумують, як визволити людину з тюрми в місті. Дуже важливу людину. Хто з них добре знає розташування тюрми?

Загальний сміх, і від того сміху якимось вільніше, ніби перша грізна хвиля революції перекотилася щасливо. Сміються, бо майже всі вони побували вже в тій найпомітнішій будівлі міста і знають всі її закамарки. Окружний провідник просидів там неповний рік, коли його схопили поляки при переході угорського кордону. Довгообразий дядько на ім'я Данило, під п'ятдесятку, сидів довго в тій тюрмі на самому світанку Польщі, вернувшись додому з української армії по програній війні. Чорнявий парубійко біля нього, в полотнянці наопашки, ще там не був. І той з торбою, що її поклав дуже поважно перед

собою на столі, як виявляється, організаційно-мобілізаційний референт Крук, ще не встиг побудувати, бо щойно почав вчитися в учительській семінарії. А Іван побив усі рекорди, бо побував у тій тюрмі і за польської і за советської влади.

— Міцно будували пани кримінал, — голос дядька Данила повний, і жести як у доброго актора. — Ще найясніший цісар Франц Йосиф велів будувати. Мури грубі на метр, віконця вузькі, щоб хлоп не поліз утікати. Брами ковані, залізні, а довкола високий мур. То ввозили збуїв і горлорізів з далеких гір. Бо народ був півдикий, крали, мордували, зчиняли бійку за будь-що і билися на смерть. То аби страх ішов від такої тюрми, що як попадеш туди, то як у могилу... Як Польща ту тюрму перебрала, то там уже ні одного збуя не було, всі збуї стали польськими капралами і поліцаями по наших селах. А поляки почали тепер напихати той кримінал нашими людьми, аби порожній не стояв і ключники мали роботу. Двадцять років так напихали. Для злодіїв лише на однім флігелю відділ зробили, а решта згори донизу для політичних. На самому споді, то якби у гріб зійшов.

— Нема вже тої келії, Даниле! — Іванів голос повний та якийсь розбитий, наче пригадка, що десь там, у котрійсь камері, тратували по отих могутніх грудях жандармські чоботи, аж тріснуло щось у них і диринчить.

Оповідують, що тої камери насподі тюрми нема вже. Там 1941 року енкаведисти, як втікали перед німцями і не мали часу вже вистріляти в'язнів, замурували всіх живцем... Потім розбили замурування, повитягали трупи, але сопух такий ішов на всю тюрму, що камеру знову замурували щільно.

Спогади про події в страшній тюрмі розгортаються все далі й далі. Але нехай вони подумують, чи можна визволити з тої тюрми людину, дуже важливу людину?

Задумалися на те питання, хитають головами, що трудно. Перекупити доглядачів не легко. Напасти на тюрму, то треба б ціле місто захопити, бо там повно війська. Нема ради.

— А я думаю, що ми повинні ввіймати живим того штурм-

банфюрера і виміняти потім за того, кого нам треба, — промовив раптом Іван.

Сутулувата постать наче напирася на тебе. І усвідомлення: важливе тут слово не «виміна», а слово «живим». Хоче Іван мати вбивника у руках «живим». В отих темних, неспокійних очах вологість, що не сходить з них, ніби ті очі завжди вкриті сльозою, що скапує непомітно, цідиться день за днем і збирається в серці твердим згустком страшної ненависти, що її згасити може тільки помста. Іван хоче мати штурмбанфюрера в своїх руках, щоб помститися за смерть інженера, за смерть свого незабутнього виховника.

— А як ви впіймаєте Гайнріха?

— Впіймаю. Треба так зробити, щоб він виїхав з міста, а ми засіли на нього в такому місці, де нам вигідно.

— Як ви це зробите?

— А висиплемо могилу.

— Яку могилу?

— Таку, яку ми вже давно повинні були висипати. Могилу за тих повішених у місті. І поставити на ній високий хрест, а на тім хресті написати, що то могила на пам'ять тих, яких повісив гітлерівський пес, штурмбанфюрер Гайнріх.

— То ви думаєте, що сам Гайнріх приїде подивитися на таку могилу?

— Напевно! Ще того самого дня йому донесуть, що там написано. То зараз приїде. А ми зробимо засідку і його схопимо живим. Будь-що живим! Решту вистріляємо, а його схопимо живого!

Сумик глянув по обличчях. Всі вони однозгідні з Іваном, от для того й кликали його сюди... А може, справді є глузд у цьому пляні? Схопити штурмбанфюрера і виміняти за Кисілевського. Надто воно просто й легко. Легко? Спробуємо. Нехай вони могилу насиплють, це піднесе настрій серед населення. Нехай друг Вовк розробляє пляні дії.

23. ДВА БРАТИ

Віддавши гостя в руки охорони, щоб відпровадити його назад у місто, Вовк оглянувся якось вільніше між своїм почтом. Тепер можуть плянувати широко і всебічно.

Могили насиплють на Кривому Горбі коло Лінянки. Синява дасть десять підвід. Угринівці сплетуть вінок з тернини і зроблять таблицю. Хрест — то вже справа бойового референта Данила. Хрест мусить бути березовий. Коло нього росте береза, але щоб не напали на слід, він пошукає берези в лісі.

Далі, скільки людей треба на засідку. Вистачить сорок-п'ятдесят. Угринівці мають найкращу Самооборону, бо як поляки втікали 1939 року через село на Румунію, то угринівці роззброїли цілий загін. Мають повно зброї й амуніції, все заховали так, що й совети, як прийшли, не могли віднайти, хоч і донесли сексоти. То вже ніби все.

Вовк помовчав, скінчивши розподіл функцій, і чомусь йому здалося, що ще не все. Чогось Іван мовчить, тільки слухає і не слухає, бо вже думками десь попереду.

— А що ви на те, куме? — запитав Вовк, підкресливши у запиті своє спеціальне ставлення до Івана.

— А нич. Все добре.

Та певно, що добре, бо плян виробив Іван ще тому кілька днів. Але що далі? — Вовк глядів на кума, ніби впевнювався, чи подумав той і про інші справи. Могили насипати не штука, але штука все звести докупи, щоб німці довідалися про могилу і приїхали, коли засідка буде готова. І щоб сам штурмбанфюрер Гайнріх приїхав, бо то про нього йдеться.

— Все добре? — перепитав Вовк. — То добре...

Іван підвівся від столу. Міг ще посидіти, випили б тепер дещо, як водиться, поговорили. Але Іван не може всидіти. Відколи вбили інженера, змінився, на місці не посидить, така нудьга, видно, на серці... Йде. І Чорний піде також, їм по дорозі, аж у Синяву.

Але Чорний покинув Івана на роздоріжжі, не дійшовши до Синяви.

— А ти куди? — здивувався Іван.

— Маю інтерес...

Інтерес — у присілку дівчина. Такий то інтерес. А він плянував порадитися дещо з Чорним, бо не таке воно просте, і хтось мусить про все подумати, аби пасувало, як то коліщатко в годиннику до коліщатка, як триб до триба в машині. Але хай Чорний іде, і так не буде з нього хісна, коли його тягне до дівчини.

Темінь глибока, понура проковтнула по кількох кроках тьм Чорного, тільки шелест кроків ще чути якусь мить по стерні. Коло дороги кам'яний хрест, і якось страшно відходити самому від цього хреста, ніби заблудить... Крутився він крутився, як те фуркало накручене, а як зупинився, то ніби заточується, як те фуркало, на землю.

Куди він іде? Нема куди йти. Нема більше ясного дому, малої Мартусі і веселої пані. Нема інженера... Має пес буду, і звір своє лігво, а що має він? Хіба піти до брата на друге село?

На краю села замаскувалася в рові організаційна варта. Підвелися хлопці, підійшли. І клички не треба подавати, бо пізнали, що то сам Іван Леськів іде. Ніби свій, знайомий, а якийсь уже тепер дивний. Про нього по селах оповідають люди, і виростає він у тих розмовах на героя. Німці його ймити не могли! Шукають за ним. І десь він там у місті знається з людьми всякими і різні справи веде. Від того така німа пошана до нього, така таємничість його особи.

— А приїздили по тебе німці — говорять по хвилині. —

Багряя хотіли арештувати, але сховався, і не знайшли. А твого брата Николая били...

Новина погана, нема вже чого вдома показуватися, нема як з братом видітися. Але ноги несуть самі, бо там ще мати, а її давно не видів. Ось і ворота заложені виткою. Бурий брехнув раз тільки і підбіг та лащитья збурено, пізнавши свого.

Світло в хаті. Світиться і в stodолі, звідки чути чахкання січкарні; брат з братовою січку ріжуть. Крізь поклеєні шибки видно матір коло печі. Бурий рветься радісно в хату попереду. На скрип дверей мати оглянулася і випустила з рук терку. Лице розпромінилося радістю і зразу покритлося сумом. Поглядає мати то на нього, то на вікна, а братові діти попідводили голови з-під смугастих коців і плахт та шепчуть тихо: «Стрийко Іван!».

— Я знаю, мамо, були по мене...

— Були, були.

З материних очей він читає те, що й сам знає. Нема йому тут місця в цій хаті.

— Я зараз піду.

Мама стоїть перед ним, а він навіть не пригорне її. Нема того в них. Такі суворі, дивні звичаї. Не поцілував він тої руки. У панів цілують всяку, а він і материної не поцілував ще. Якби поцілував, то сказали б, що спанів. Якби поцілував, то, здається, скривив би душею, як ті пани кривлять. Доторком уст не передати того, що почуває. Така між ними розмова тільки очима, тільки поглядами, тільки невловним порухом губ, що на них відбивається тремтіння душі, шепіт молитви, прохання, поклики любови і тривоги.

Не витримала мати, ступила крок і припала до його грудей. Її худе тіло тремтить. Почуття невисловленого жалю й зневаги до себе. Покинув він матір, не дбає про неї. Николай своїх бахурів годує, а про матір не дбає. Треба було йому взяти своє поле, хату поставити, ожентися і забрати матір до себе на пошанівок. І батько не пішов би так рано зі світу, бо поскупився Николай до доктора його завезти.

— Та може, сховаєшся на поді, — шепіт матері, як теплий подув у саму душу.

Пів села ховається так по загагах, подвійні щити в стріхах пошили: ніхто і не додумається, що там хтось є. І жиди так переховуються в селі. І комуністи. І він міг би...

— Не можу, мамо...

Надворі кроки, голоси. Вже побачили його, вже у вікно зирнув брат. Кася з скіпцем, повним білого плину з піною. Братова тільки глянула і відвернулася, поставила скопець на лаву коло мисника.

Голосний грюкіт сінешніх дверей. На порозі Николай. В одній руці відро з водою, а в другій лямпа. Підніс Николай лямпу високо, ще вище присвічує, ніби не довіряє очам, що в хаті такий гість з'явився. А від того освітлення видно ще виразніше розтяту братову губу і синяк під оком, а лице страшне. Потім сильний подув на вогник лямпи, і глухий дзенькіт поставленого на лаву відра.

Тепер братові руки вільні, і він підніс їх якось дивно, потім одною схопив з голови кучму і шмарив нею в кут, аж хляснуло, аж діти поховалися з головами під коци.

— То-с прийшов, паничу? Шкода, що не вчора, най би тебе в руки взяли. Видиш? Видиш? То за тебе! — сплюнув він розтятою губою.

Мати біля мисника, братова коло постелі з дітьми, а брат перед ним з кулаками, як довбні.

— То-с вже ту Україну збудував ти ні? Аби я до неї перебрався, і мої діти, і моя жінка, і твоя мати, і аби ми якесь життя мали? Збудувави-с ти ні? А шляк би ти трафив, — то будуєш, будуєш вже кілько, і що-с вскурав? Мало мене через тебе поляки тігали, мало-м через тебе на Сибір не поїхав, а тепер ня німець повісить. Казали, що як тебе не будуть до трьох днів мати в руках, то нас усіх до Німеччини під бомби вивезуть.

Бреше Николай, бо всіх їх не заберуть, німці родини за когось не рушають. А якби Николая самого забрали, то хай би брали, бо не має він ні краплі крові в серці. Як та гадина,

в'ється, крутиться, аби вижити, аби дітей плодити. Більше нічого не знає, тільки поле і запаску Касину.

— То велику вже там армію маєте, га? Кілько вас там із старими гвєрами? Гадаєш, що ся вас бою, тих бандерівців, мельниківців і всяких патріотів? Гадаєш, що ся бою, що ня в студню кинете? Ви то вмієте! Але спробуйте помоцуватися з німцем або большевиком. То як на вас насядуть, то з вас паздир'я буде летіти!

— І з тебе полетить.

— А зима би тя била, ти, зателепаний дурню! То ти мені ще відповідаєш! А марш мені з хати, бо як тя замалюю, то дверей не найдеш!

— Николаю! Николаю!

Мати між ними, дрібна, з піднесеними руками, захищає його.

— Бороните'го? Бороните? То йдіть разом з ним!

Від поштовху мати впала на землю боком, а рука її ще захищає його.

— А ти матір не руш! — Іван схопив нараз брата за груди, за сорочку і пхнув з такою силою, аж той, заточившись, гепнув головою об ослін і з несподіванки й пониження тільки скреготів зубами, важко переводячи дух.

— То-с ся вгодував між панами, га? — говорив він повільно, підводячись, і побіг очима на стіл, де на обрусі хлібина, а коло неї ніж...

— Николаю! Николаю!

Тепер між братами вже їх дві, і мати, і Кася... Кася коло чоловіка, що вже з ножем у руці, а мати випихає Йвана до дверей, і шепоче щось незрозуміле, і лебедить, щоб утікав.

— На вила тя зіпну! Як ще раз ми ся на очі покажеш, на вила тя зіпну, як в загату залізеш! — голос брата на все подвір'я, на все село. — Ти си думаєш, що я ся вас бою? Що ня в студні втопите? А я на вас усіх ...!

Голос брата тихне позаду, вже тільки поодинокі звуки. Йде Іван, а по боках тіні йдуть... Все село слухало, як брати билися. Знали, що так буде, бо Николай хвалився, що того

панича в хату не пустить. Николай — комуніст! Його би в студню. Конечно в студню. Або в ліс, аби під корінням зогнив. За советів був сексотом і все в місто бігав. І до колгоспу перший пішов. І тепер, як совети вернуться, то буде знову людей на Сибір висилати і пальцем показувати, хто що робив...

Тіні якось погустішали навколо Івана, і він зупинився, пізнаючи своїх з теренової сітки. Він ще дихав важко від недавнього переживання, а ті ждали, ті хотіли знати, що він скаже. Бо як то може бути, аби так сміятися з них усіх, як Николай сміється. Ще нічого нема, а вже сміється. А як вернуться «ті», то що тоді буде, га?

— А ви брата не руште! — промовив Іван.

У теміні не видно облич, а знати, що не подобається їм таке слово, бо мовчать. І мовчки вже ведуть його за село, аж у поля, та з кожним кроком здається їм, що, може, Іван має рацію. Іван знає більше, ніж вони, Іван каже, що на все прийде час. І прикро Іванові за таку поруганицю, ой прикро.

Земля стелиться під ногами зораними під озимину полями, стернями, не викопаними ще стаями бульби, луками й лозами і мокляками, аж поки стало сухіше, і забовдурилася попереду стіна лісу. Темінь, і затишно якось іти попід тою темною стіною. Але куди йти тепер? Нема вже йому місця на землі. Багатьом таким, як він, місця нема. Де те місце, де той край, в якому була б їх правда і сила? Нема такого краю. А виділося, що вже туй-туй буде, що вже буде своя держава, за яку стільки натерпівся. Як замаювали прапорами села, як наставляли свою владу і проголошували накази. А за тиждень треба було знову ховатися перед новим ворогом. Леда-хто, леда-біда, а все проти нас!

«То-с вже ту Україну збудував ци ні?» — Ой, Николаю, Николаю, не збудував. Не суджу тебе, бо ти сліпий. Але і я не виджу далеко. Що виджу? Виджу, що нам нема життя... Кожна на світі твар по-свому живе, а ми мусимо жити по-чужому і говорити по-чужому. Ба, а то чому?..

— А як ти думаєш, чому? — згадується запит інженера.

Десь вони їдуть під гору; по лісовій дорозі, тьопають коники, а вони ведуть розмови, ті розмови, що на них ждав як на найбільшу радість. Розмови про світ, про краї і народи, про минулу історію. Кожне слово з тих розмов запам'ятав, кожну дрібничку, і чув, як багатіє думками, і аж дивно було, таке знання маючи нове, а він того передше не знав. Є книжки, але де їх дістати, але коли їх читати? Є школи великі, але не для нього, а ще в війну. А виходить, що можна і від другого навчитися ще більше, як у тому «Самоосвітнику», що його перед війною передплачував.

Справді, чому вони не мають держави? А тому, що не кожний тягне за своїм, а хилиться перед чужим, — відповідав тоді. — Добре, добре, — на обличчі інженера тепла усмішка. — І ще що? — І ще нема між нами відважних людей. Співають, що з козацького роду, а все боягузи, і як прийде постояти за своє, то втікають. — І ще що? — І не вірять, що можуть мати власну державу, бо втратили віру...

— О, бачиш, — сміється інженер, — ти мене запитуєш, а сам так чудово відповів. Втратили ми віру, а то найстрашніше... Ніколи не втрачаймо віри... То був колись такий король шотландський у неволі, у в'язницю вкинений ворогами. Павутинням заснував уже павук одиноким віконцем, в яке поглядав король, думаючи про волю, і вже гасла надія, що вийде з тої кам'яної могили і поведе свій народ до волі. І задивився король на павука, як той снував нитку павутинну, а нитка рвалася, і павук падав, і знову по якомусь часі вибирався вгору, і починав тягти нову нитку. І втретє впав, і вчетверте, а все починав, поки не почепив ниточки. І верталася королеві надія, бо зрозумів, що хтось сказав йому, що понад усе на світі важливе завзяття. Що ніколи не програє той, хто зберіг віру...

«А ще ми ліниві подумати» — темрява не страшна, її наче не було. Ноги несуть самі, якимось оминають береги й рівчаки, міряють поля між селами, а очі на згадку про ті розмови з інженером бачать погідну днину, розпарені сонцем ліси.

Коники кломбають захланно кинену їм в'язку конюшини, а вони з інженером у тіні смерек присіли.

— Лівиві ми думати до кінця — продовжує інженер. — Ми все пробуємо, все вгадуємо, ми все надіємося: якось то буде! Може, це психологія селянина, що кинув зерно в землю і вже далі здається на ласку Божу, бо погода не від нього залежна. Не знаю. Але страшно багато в нас усього не додуманого до кінця, не розпланованого... А то треба думати, треба передбачати всі можливості і приготуватися на них. Тоді не буде несподіванок, а сподіване не таке страшне. Ти дивися, як наші противники плянують наперед. Тут засідка, там, як ти кажеш, зубаня замаскована, і ще з приманою... На нас порозставляли сіті і виловлюють нас по одному, а ми навіть не вміємо відкрити, хто розставляє на нас сіті...

Іван зупинився раптом, бо нога не знайшла під собою ґрунту. Темінь напнулася перед ним гнучкою та цупкою сіткою, і йому здалося, що він попав у пастку, що щось держить його, в'яже рухи, що ось-ось впаде в яму.

А над ним ніби хтось у військовій блюзі з нашитими чорними гудзиками. Сиві, їдкі очі... Вислоцький, гайовий. «Пане-пане, як я наставлю на лиса зубаню, то аби го шляк трафив, попаде. То є секрет, пане, — зуби біліють у кривій посмішці. — Той равбшіцер розставляє пастки і на куниці і на лисиці. Той равбшіцер порозставляв пастки і на нас!

Іван аж здригнувся, адже так сказав інженер недавно в розмові. То Вислоцький доніс в Гестапо на інженера і слідить за всім. І той чоловік сидить собі спокійно між потульними бойками і ніхто його пальцем не торкне. І нема кому помститися за смерть... То він помститься, він поміряється з тим равбшіцером. Вмієш ти, польський капрале, розставляти пастки, але й я щось придумаю на тебе...

24. НАЩАДОК ГАЙДУКІВ

Вози задудніли лунко по дорозі, аж Вислоцький схопився на ліжку, наслухуючи... Поїхали. Знову їдуть і знову. Треба подивитися, що то витворяють знову ті бандерівці поночі.

— Та спи! Та що то тебе обходить...

— А ти мільч! — голос Вислоцького владний, хоч притишений, і мова урядова, польська. Сам він аж дивується, бо як його дюгне під серцем, то зараз починає тою мовою урядовою. — Сам вем, що роблю. О, Казя збудила'с, як свій писок відчинила!

Дурна баба, що нічого в світі не тямить, така клята русинка. О, тільки пацір мовить до образів напотемки і все до нього, аби си дав спокій, бо ся довоює. Аби з людьми в згоді жив, бо хто знає, що ще буде, а вже того напевно не буде, що було.

У теміні не видно нічого, але чути голоси, накликування, знову прогуркотів віз якомсь глухо, важко. Встає гайдамацька голота. Ніч їх. День німецький, а ніч їх. А ночі щораз довші і щораз довша їх влада. І якомсь щораз сильніша. Знову кудись везуть зброю, харчі для тих у горах у тому таборі. Дивно, там є хтось свій. «Зельона» з тим у контактї, а він записки возить і від них пошту забирає. Пошту складали на залишеній лісничівці а потім перенесли в інше місце. Треба скрадатися, бо якби впіймали, то повісять. По лісі їх повно, і тут їх повно, тих гайдамаків. Хтось керує ними, напевно той самий, що керував, коли тут була Річ Посполита. Тайна організація українських націоналістів. То ті оунівці, зараза, як кинулися на ті села, як гриб, їх обсіла. Ті люди думають, що збудують свою державу.

Той народ вічно бунтувався і вічно жив у неволі. І буде далі жити в неволі, то певне...

Вози їдуть і їдуть, щось діється, мусить він вийти подивитися.

— Та куди йдеш? Та спи. О, Мати Божа! О, Мати Божа!..

Позаду лемент жінки, аж хочеться грюкнути дверима, але треба не робити галасу. Двері в нього не скригнуть, бо нама́зав їх лоем. І світла не засвітить ніколи увечорі, аби хто в хату гранату не кинув, а як не світиться, то бояться підійти під вікна. У сінях грубий засув-перекладина на дверях. В середині в хаті готові віконниці дерев'яні, аби вікна закрити, як буде небезпека... За ним стежать... Не стежили, а тепер стежать, як того інженера спрятали Гестапо... Щось догадуються... Та вночі довкола хати снуються. Можуть спалити або стрілити в вікно. Якби стріляли, то він би відповів. І гранати має в солому запорпані.

Ще підвода прокотилася, ще одна. Вислоцький стояв уже біля одвірка, весь насторожений, з почуттям п'яної ненависти... Мабуть, так тому кілька століть стояв тут його предок, що поселився з паном, як його гайдук. І вже він не він — а гайдук пана Вислоцького, якому милостива королева Бона подарувала землі Підгір'я, і ліси, і пущі, і долини понад ріками в нагороду за вірну службу у війні з молдавським володарем. І в панщину віддала людей, що на тій землі поселилися, освоювали її й жили.

Четверо їх братів-гайдуків було в Вислоцького, лютих і гарчливих. Швидко росли маетки Вислоцького під їх наглядом, плодилися Вислоцькі з покоління в покоління, аж стали ледачіти в вигодах і тонути в боргах у лихварів, орендарів. Так пішли під владу Габсбургів. Тоді в конскрипції так і записали гайдуків Вислоцького під прізвище пана, якому служили.

Стоїть тепер їх нащадок. Пана нема, але є панство. Було Панство Польське і буде! Був тут такий історик у повітовому місті, то він їх скликав на збори до старости. Пан староста ставив напої і пахучої ковбаси, вони те споживали, попивали,

підкручували вуса і слухали оповідань історика про минулі часи. Так п'ятдесят років тому, сто років тому, двісті років тому, і аж триста!.. Вони — шляхта загородова, їм тут панувати, як панували їх предки, і держати тих хлопів у послуші Речі Посполитій, як тримали предки...

Розгулялися гайдамаки, недавно, як падала Польща, аж з порток вискакували з радості, і наше військо роззброювали, і з тими карабінами тепер парадують поночі. Але прийде на то кінець. Ще білий орел розгорне крила над тою землею, і фана червоно-біла замає. На те є їх багато в Армії Крайовій, а там є військо в Італії, є в Англії, є за морем, то разом прийдуть відновити державу.

Вислоцький притулив рушницю в кутку, а потім таки взяв її і вже не знав, що почати. Потішає себе, потішає, а то може хлопа ясна кров залляти, як то чує. Нема кому присмирити тих гайдамаків. Підійшов би до воріт, але не певний, чи то хто там не засів. А щось твориться незвичайне. Піде городами до Федя Кобата, того комуніста, що ховається в тестя вже рік на поді. Але що той йому скаже, як та зараза жде руських. Москалів жде, як спасення, киселицю жльпоає з бульбою, аж позеленів по норах, а жде. А то хтось коло плоту від городу. Чи привиділося? Зараз його застрелять. Або він когось. Вислоцький навів рушницю на тень.

— Хто то, бо стріляю?

— То я, пане Вислоцький, Гривка!

— То ви, Михайле?

— Я. Чуєте, що твориться?

— А чую...

— А знаєте, що то?

— Ба, коби знати... — Вислоцький присів на деревинах, наскладаних обіч хати, збагнувши, що щось Гривка приніс, якусь новину. Між ним і Гривкою багато справ, до яких людям зась... На сильця і зубані ще трохи зарано, ще не опав лист, і звірина не ошерстилася. Як впаде приморозок, тоді піде Михайло по розставлених сильцях і зубанях, чи щось не впіймалося. Злодій щось і йому принесе, а щось собі сховає,

але і так добре, бо самому страшно від тих бандерівців. І на «пошту» Гривка піде, принесе, йому то зручно, бо ніхто не підозріває. Вічно з лісу краде дерево, тягне і продає людям. І про все в селі знає, донесе.

— То що вони там возять? — не втерпів Вислоцький.

Гривка помовчав, як на доброму торгу, підбиваючи ціну кожному слову.

— Та ваше дерево не возять. У лісі його повно мають.

— То що?

— А вгадайте! Не вгадалибисьте. Глину возять.

— Глину?

— Ая. Могилу сиплють.

— Могилу? Яку? Де? Кому?

— Під Кривим Горбом, як у Лінянку їхати. Вже звечора почали. І людей гонять з сіл возити, і хрест повезли. Така має бути могила як та, що її висипали були перед війною в Синяві, а потім її польське войсько розкопувало. То був у мене один, все мені оповів. То могила є на пам'ять тих, що їх повісили німці в місті. Таку таблицю на тому хресті повісять. А на тій таблиці буде написано, що їх повісив гітлерівський пес, той найбільший гестапівець з міста, як він там ся називає, то його ім'я буде на тій таблиці, аби ся встік із злости і аби му гестапівська печінка тріснула...

Вислоцький підвівся з деревини, отираючи засмолені руки об полотняні штани. Думка випереджала думку, і добре, що ніч і Гривка жадної думки не вичитав на його лиці. Негайно треба дати знати в місто, що тут діється. Як би так дати знати телефоном, то німці можуть бути тут і ще їх накрити на гарячому. То аби пам'ятали, як могили сипали, то проти Польщі було, а тепер проти німців...

— То не мають що робити, пся кров холера, — говорив Вислоцький. — Дурний народ.

— Дурний, або я кажу, — ні. Будуть німці знову мати що робити, як ся довідають, і не один ще на шибениці задиндає. Але як вони довідаються, коли на села носа не показують... Та, про мене, хай собі сиплють...

— Та хай собі сиплють. Тільки мене, холери, розбудили. То дякую вам, Михайле, що мені сказали. Піду спати.

— А що ся спішите? — мовив Гривка фіглярно. — Ци не до жінки, ги-ги-ги. Ніч довга, є часу...

— Мовите... Піду вже собі, ліпше при такій історії в хаті сидіти.

Вислоцький постояв довго, впевнюючись, що Гривка вже пішов, і брала нетерплячка. Треба піти на пошту в Лінянці, до тої чорної трубки, що понесе вістку за хвилину, за секунду. Ой, носила вона вже всяке, а тепер не таке понесе. Треба до «Зельної» дати знати. Або краще до «Зуха». Чотири кілометри. За не цілу годину там буде. Може навіть не заходити до хати.

Але від хати, від одвірка відділилася тінь, аж Вислоцький злякався, що вже його застукали серед подвір'я, і навів рушницю.

— То я, ойцец!

— Казьо! — зідхнув Вислоцький, опустивши рушницю тремтливими руками на думку, що от-от був би стрілив. — Чого ти встав?

— Чую, щось діється. Що сталося, ойцец?

Син стояв перед ним, майже йому рівня, хоч підліток, а вже вигнався вгору, і голос його бринів твердо, аж тепла хвиля прокотилася під серцем. Орля! Казьо вже батьків спільник і помічник. Він носить записки, переводить людей, аж з Варшави пани бувають, як на Угорщину йдуть. То їх треба вести лісами аж на той бік Бескидів. Або як той генерал ночував у кляшторі в Лінянці, а вони стерегли з Казьом. Ще дітвак, а як старий, вже його очі все бачать і вуха чують.

— Чому не спиш?

— Буду спати. Що тут діється на селі?

— Вони там могилу сиплють, таку проти німців. Треба в Лінянку на пошту, телефоном дати знати в місто.

— Я піду, ойцец.

— Ти? Ні, я сам піду.

— Я піду.

— Але ти не знаєш, як то зробити. То я мушу бути... Але чекай. Я напишу до Вацлава, що треба робити, він може зателефонувати.

Вже вони з сином у сінях. До хати не можна, бо та баба, як почує, що Казік має йти, то наробить крику. Треба тут, на верстаті коло жорен розкласти папір.

— Потримай, Казіку, ліхтарик.

Ясний круг від ліхтарика впав на жорна, на батькову руку, що виводила на клаптику паперу рядки.

— Гаси. Маєш то. Заховай добре десь на всякий випадок. І йди туди полями, куди ми все ходимо. Не боїшся?

— Я, ойцец, боюся?

— То добре. Дай то панові Вацлавові. Застукаєш, як звичайно, від подвір'я в вікно три рази по три. І віддаси йому ту записку. І ще скажи, що в селі великий рух, аби був приготований на все. І уважай! Уважай сам!

25. ВІТЕР ПОВІЯВ ЗІ СХОДУ...

Аж до білого світанку стояв старий Вислоцький біля воріт від піль, видивляючи очі й наслухуючи, чи вертається син. Бо як тільки постать сина зезла в темряві ночі, він нараз подумав, що зробив дурницю. Чи він здурів — сина посилати поночі, ще дитину? Треба догнати Казіка, завернути. Але скаже Казік, що ойцец боїться. А хіба Казік не на таке ходив? А хіба Казік у ліс по «пошту» не ходить? Та він уже не дитина.

А таки дитина — плелися думки Вислоцького в чеканні, вже в резигнації, бо вже Казіка не здогнати. Понісся як куля молодими ногами, як стріла. За півгодини буде в Лінянці. Телефон. То ся «Зух» задивує. «Зух» — то сила, то є сприт. У жандармському мундирі, в німецькому, а серце польське, а розум який. Ціле Гестапо довкола пальця обвин. Ціле місто мають у руках «Зух» і «Зельона», хоча тої кобіти не знає.

То та голота возить глину, сипле купи глини, думає, що так робиться політика, а політика в місті. Там сила, там влада. Наша влада. То ся «Зух» задивує. Певно зараз до Гестапо дасть знати. Видите, які добрі інформації маємо. Що ви без нас можете знати про ті села? А ми все знаємо.

То треба негайно вислати карну експедицію. Спаціфікувати їх. Поставити знову кілька шибениць, аби пам'ятали!

Тепер треба піти в хату і вже не кластися спати, а слухати, чи не чути моторів. Але ноги не туди несуть; тривожна думка знову послалася за хлопцем, і друга прийшла, ніби кимсь диктована; чи ти, старий, здурів? Дитину в ніч послати на такі пригоди. Ба, а як ті бандерівці слідять? Як його піймають? А як піймають, то що? Казьо нічого не зрадить, аби пекли, на те він

— мазурська кров. Але, може, було хлопця не посилати. То все та баба винна. Як почала бубоніти, то збудила Казя. А був би нічого не знав і спав спокійно, а він би сам пішов.

Вислоцький і не стямився, що він уже вийшов за ворота, вже серед піль, що йде тою стежкою, куди син почвалав. То чого ж він іде? Треба ждати вдома, треба спати. Не спати, а ждати. Ба, коли не ждється. Ноги самі несуть, уже далеко занесли, аж на роздолину. Придорожні кущі, вільшина й ялівець. Вже і ліс зашумів тужливо й неспокійно. То вже за дві години він так жде, ба, чи не більше. Вже Казьо мав би вернутися. Своє зробив, віддав записку і назад. А може, він уже вдома, може, вернувся іншою дорогою?

Посидівши під лісом, Вислоцький рушив вертатися назад у село. Під сінешні двері підходив тихо, скрадаючись, ніби не до своєї хати. Привиділася тінь сина коло одвірка. Ні, нема нікого.

Намащені лоєм двері відчинилися без згуку, але те не помогло багато.

— Що ся стало? — почувся шепіт жінки.

— А ніці! — лють здавила горло. — Не спить баба, о, тільки молиться і молиться, усе «Богородице Діво», якби вже на похороні. Здуріла баба. А треба піти до алькови, до синового ліжка та так, щоб не догадалася, бо як догадається, що Казя нема, то підійме лемент. А нема! — рука сковзнулася по причілку ліжка, на подушку, на волохатий коць, на порожню постіль, і похололо на серці.

— ...Мати Божа! Мати Божа! Богородице Діво...

Треба чим скоріше з хати, бо не витримає і замалює її в писок, а не можна. Надворі темінь ще гущіша, якісь голоси чути в горішньому кінці, в тому кінці, де ту могилу сиплють. Дуднять колеса, але моторів не чути...

Роса холодна, важка, як дощ, насичує повітря, насичує собою все. Як скинути капелюх, то чути, як капає на лисину.

У цю мить півень у курнику запіяв над самим вухом, підтягнув арію у висоти, у перепадах, з досвідом соліста, і наче кликав когось або наче віщував якусь нечувану новину.

Дрижаки пройшли по всьому тілі від того піяння. Сплюнув, насунув капелюх: завтра зарубає того чорта!..

Він ішов у поля, а розбуджені в селі нічні співаки... перегукувалися за ним по присілках, випробовуючи свої голоси на всі лади, на всі гласи, наче тії ранні дяки. І наче глумилися Вислоцькому услід:

— А-куди-я-йду? А-куди-я-йду-у-у?

— А-куди-я йду-у-у?..

На горбі потойбіч півнячі голоси нечутні. Вислоцький крокував повільно, не поспішаючи, дивився перед себе, приставав і далі йшов. Вже кладка через потік. Він довго посидів на цій кладці, роздумуючи вже безсило. Може, він дурний? Може, Казьо затримався на пошті. Може, Вацлав казав йому підночувати, бо той Вацлав страх обережний і боягуз, баба — не хлоп. А може, Марися затримала, вона так Казя любить, як свого, о, то кобіта, то полька! Вона Казя по-польськи навчила, бо від тої русинки чого міг навчитися, крім «Отченаша»? Може, Казя переночували, а то було би добре, бо тепер лазити по полях не дуже вказано. Всяка мара лазить, ті оунівці. Сам повинен був піти. А ще лист написав. Ба, мусів написати, бо як? А сам повинен був піти...

Вислоцький плюнув з кладки в воду і рушив додому. Як Казік у Вацлава, то в Вацлава, а як вже вдома, то зараз буде знати. Він аж приспішив ходи. О, хтось ходить по подвір'ю, якась тіль. Що за мара, то до воріт, то до студні, о, вже підходить до хати. І нараз чути: «Богородице Діво! Радуйся обрадуваная Маріє...»

Встала баба. Напевно відкрила, що Казя нема. Її голос то тихне в шепоті, то зривається зойком, аж страшно самому. Вкінці пішла в хату. Тиша. Кінець. Казя нема, треба знову міряти поле, та швидко, бо дніє...

Відділилася вже чітко земля від неба, вже видно село, в осінній мряці, що лягла по млаках і низинах. А кляштор за потоком видно добре. Будинок пошти стоїть серед села, обмазаний глиною і білилом, стоїть з вузькими та високими вікнами, як редута.

Треба підійти від городів. Обважніли чоботи від роси, путає матиння бульби, синіють на городі головки капусти, аж потріскали, такі тверді, налиті докраю.

Фіртка від городу на защепці. Защепка від вологости наче прикипіла до скоби, як не пробувати, не розчиниш. Вислоцький розглянувся безпорадно, як перелізти через пліт, і закляв тихо. Потойбіч, збоку пошти, видно поліцейський мундир. Звичайно, на вид поліцейського мундира серце Вислоцького билося радісно, але тут на уста тиснулася лайка, бо мундир був українського поліцая. Мундир такий собі звичайний, з темного сукна, трохи безформний, півцивільний, з вилогами без відзнак, без пишних нашивок. Коли порівняти його з пишними темносиніми мундирами Польської Поліції Панствової, то просто сміх. Подивіться на мундир того згінника худоби. А то їх робота — зганяти худобу на здачу німцям, виганяти людей по списках на роботу до Німеччини, кликати людей копати ями на жидів, як їх будуть вистрілювати.

Вислоцький почав обходити огорожу, поджвякуючи чобітьми, а ненависть теж джвякала в серці, але очима ніби сміявся, пізнавши коменданта.

— Щось вам не спиться, пане коменданте, — мовив він, підійшовши до поліцая.

Обличчя поліцая худе, дрібне. Такі то поліцаї. Якби таке бралося збуя арештувати, а збуй якби сіпнувся, то таке полетіло б, як грушка. Мудрик! Василь Мудрик. Хлопець із села. Кудись воно там у місто пішло на якісь курси і вивчилося на... поліцая.

Очі в цього поліцайчика колючі і погляд зухвалий. Тримає Вислоцький свою позицію, ту лісничу службу, а Мудрик також у владу бавиться. Скурчий бик, хамло гайдамацьке, бандит оунівський!

— Добре би то було, якби поліція спала. Піду спати, як люди повстають.

А шляк би го трафив. То не спав. А що він видів? Тих возів,

що могилу сиплють, пильнував? Що то в твоїх котячих зеленугах світиться та поблискує кпинами?

— Але що то вас, пане Вислоцький, так удосвіта принесло на пошту? Чи, не дай Боже, не закрали партизани половину ваших лісів?

— А най крадуть. То і так їх.

— Не кажіть. То світ стоїть на вас. І трохи на панові Вацлавові. А пан Вацлав спить, аж будити жаль. Знаєте, як то зраня до жінки притулитися. А ще до пані Марисі! Маю і я діло до пана Вацлава, але прийду пізніше, як уже пошту відчинять. До побачення, пане Вислоцький, — рука Мудрика піднеслася ніби до парадного прощання, ніби показуючи на ту клятву мазепинку.

Вислоцький сплюнув голосно, не стримуючись, але по тому плювку в устах почувалась сухість, наче там не осталося ні краплини слини. Обличчя пашіло, а ноги стали вгинатися з утоми, коли підходив до дверей щоб постукати. Випігується Вацлав, ніби нічого, світ його не обходить. А може, його і нема вдома, може, кудись поїхав, бо пронюхав, що тут буде якась бреверія. О, віконниці позатягані, ніби мертвий дім.

Але є хтось. Чути стук залізної штаби, опали риглі, заскреготів ключ... Вацлав у піжамі, залежане, розкуйовжене волосся, що його пригладжує тепер одною рукою, а другою захипає штани.

— Є тут Казьо?

— Казьо?

Питання й відповідь впали майже разом, і обидва вони по тому онімїли. Здалося Вацлавові, що Вислоцький аж похитнувся, аж подався назад, як від поштовху.

— Ходзь! — рвонув Вацлав Вислоцького за руку і мершій зачинив двері.

— Не було Казя тут?

— Не було.

Вгорі, перехилившись через поруччя сходів, стояла Вацлавова жінка. Збагнувши, що сталося щось незвичайне, вона збігла вниз, з питомою їй енергією, підкидаючи на

колінах зношеним, квітастим шляфроком, що не раз манив Вислоцького. Але тепер Вислоцький не бачив нічого, він тільки глядів у її обличчя ніби з вичікуванням, з останньою надією.

— Що ся стало, Стаху?

— Казя нема.

— А де подівся?

— Я його вислав увечорі до вас.

— Увечорі? — Вацлав відгортав назад волосся і так стояв з рукою на чолі, весь у напруженні, ніби вже догадуючись, що воно сталося.

— Чого ти його послав?

— Там... ви спите і не чуєте, банда з'їхалася з кількох сіл. Сипали могилу.

— І..?

— І я хотів дати знати «Зухові», аби німці приїхали і їх там накрили, як вони ту могилу сиплють. То я дав записку Казьом, аби ти зателефонував до «Зуха».

— Казьо мав записку? — темні, виразисті очі Вацлава побільшали з переляку.

— Мав.

— Що ти там написав?

— Що треба було.

— Що треба було! — Вацлав закружляв по вузькій поштової конторі. — Ти, варіяте, чи ти знаєш, що ти наробив? Ти нас усіх занастив. Та записка вже в руках бандерівців. То вони стежать за кожним твоїм кроком.

Вислоцький мовчав знесилений, а з втомою змішувалася лють. Про хлопця навіть не журиться, він запискою журиться, він за свою шкуру тремтить, той бабій!

— І що то тебе обходило? — простягнув Вацлав розпачливо руки до Вислоцького і тряс ними, ніби погрожуючи, ніби з молінням. — Нехай собі цілі гори висипають, який то твій інтерес?

— А коли мій! А коли наш!

— Який наш, Стаху? Вирізуватися взаємно, доносити,

кликати німців, аби пацифікували села? Воювати з тим народом? Нащо? На те, щоб вас за кілька місяців погодили совети?

— То будеш мати що рапортувати НКВД!

— Ти вважай! Ти вважай! — Вацлав зблід на обличчі.

— Вважаю! А може, не чекали на них? Може, Сталіна ховаєш?

Вацлав глянув відрухово на жінку, ніби запитуючи, чи то не вона зрадила таємницю. Бо хоч заплутаний Вацлав у різні історії і навіть слухає ніччю Лондон і вістки про армію Андерса, але захований на піддаші Сталін у золочених рамах, готовий і ціліський. І червоним прапором обвинений дбайливо та замаскований у скрині з подвійним дном. Тільки Марися про те знає. І захований там Сталін не з того, щоб Вацлав палав любов'ю до «вождя», але з того, що відчув він своєю шкурою, під час багатьох допитів і розмов в НКВД в місті, що світитиме вже те «сонце» над тою землею. Правда, горою ще ті самі вітри з заходу несуть дощ і негоду і знову погоду. Але низом, понад землею повіяли вітри зі сходу. Зі сходу вже музика, звідти вісті та директиви. Опинилися вони на краю світу. Сонце сходить зі сходу. І слова вождя зі сходу.

— А ти мені такого не говори! — мовив Вацлав, заспокоївшись дещо, і показав очима на стіну, на берлінського капрала з ніби наліпленим вусиком.

Цього вже зберігати не буде, цього викине на смітник привселюдно, щоб усі бачили. Не так воно легко бути з тими портретами, як на сцені грати. Не так легко перетривати владу за владою, але в Вацлава є спеціальний талант подобатися людям, дати відчутти себе як невід'ємна частина цього будинку, як оті шафи і клітки, і коші на посилки, і як ті торби листоноші. Тільки треба міняти мову, як міняють написи на стампіях, резонувати слухняно, механічно, як резонує мембрана телефонної трубки, однаково приймаючи всяку людську мову. І перебирати листи, що в них переливається людська жура, і сльози, і радість, і теплота серця... Хто ж поважиться судити його, бідного сільського поштаря за

бажання втриматися на своєму посту, в нагрітій хаті, серед знайомих, простих добрих людей?

Втримався б, але тепер чує смертельну небезпеку. Ця людина божевільна, той «шляхціц» вплатив його в таке, що вже не вилізе. В їх руках записка, документ, що він співпрацює з Польською Армією Крайовою і з німцями. Буде помста, кривава та грізна.

— Ти знаєш, що вони тепер зроблять з нами? До міста втечеш?

Вислоцький потер твердо вус і вп'ялив погляд у Вацлава. Той м'якотілий панок за свою шкуру тремтить.

— А ти тхір! — прорік він.

Вацлав здригнувся, як від ляпаса і вирівнявся.

— А ти герой! Дитину поночі вислав! Тож догрався з вогнем! — Вацлав рушив вгору сходами.

— Чекай! — зупинив його Вислоцький. — Я хочу зателефонувати до «Зух».

— Телефонуй! Думаєш, що «Зух» тобі допоможе? Ой допоможе!

— А що?

— Що? — Вацлав стояв на сходах, примруживши злегка очі. Хлопцеві нічого не станеться, його потримують і пустять. А тому дурневі не подарують. І Вацлавові попадеться. Можна б щось придумати, але не тепер. День промине так. А що робити ввечері, втікати, чи лишатися — побачимо.

— Роби, що хочеш, — кинув Вацлав, — ходи, Марисю!

Вона відчула грозу в голосі чоловіка, таку знайому з воєнних років, коли плянували разом, коли наказував їй, що робити, як ішов на допити, завжди чуйний і передбачливий, простий і мудрий у своїх плянах. Очі Вислоцького, вп'ялені в неї, блудні, спиняли її, але спинити не змогли.

26. ВПІЙМАНЕ ОРЛЕНЯ

Часто втоптувана була стежка полями, межами, попри Угринівці, через потічок, через кладку, польовою дорогою прямо на пошту в Лінянку від Вислоцького хати. Стежки, правда, не було видно, але вже комусь впало в очі, що хтось туди часто ніччю снується. І як молодий Вислоцький пустився в цю темну ніч знайомою тропою, на нього вже чекали.

А втім, все воно було запляноване. Подалі від хати Вислоцького стояли стійки, обсервуючи, що буде Вислоцький робити. На те і вози так грімко гуркотіли, щоб збудити Вислоцького, хоч у цій частині села і нічого їм було робити, на те й розмови голосні чулися і накликування, і такий рух зчинився, ніби то сам маршалок Пілсудський посполите рушення скликає. На те хтось і втаємничив злодія Гривку, що то тої ночі буде діятися, щоб зараз до Вислоцького дійшло.

Пробігши поле та полід ліс, Казьо Вислоцький спершу й не закримітив, що хтось за ним іде. Він знав навпотемки всі межі й береги, всі купини кущів і ріденьких гайків, тож біг, не дуже то придивляючись. аж під лісом здалося йому, що до легкого тупоту його ніг долучився ще чийсь інший. І так йому почало здаватися, що і попереду щось ніби рухається і збоку рухається, ніби він стоїть на місці, а те собі йде далі. Він аж затримав віддих. А може, привиділося. Почуття було неприємне, ніколи ще досі страх не підповзав так до горла, як тепер, і то не знати чого.

А може, то йому здається? О, скільки разів так ніччю вже ходив. То треба було вести всяких людей аж до кляштору, де

сестра Магдалена всім керує і за кожним разом дасть цукерку, хоч Казьо вже великий.

Постоявши мить, з думкою про кляштор у Лінянці, Казік рушив далі, бо згадав, що ойцец велів поспішати, щоб дати скоро знати в місто, щоб тих гайдамаків ще німці накрили на гарячому. На мить здалося Казікові, що він заблукався, бо чомусь стежка здалася незнайомою, і на межі спотикнувся, і береги стали поперек... Ні, добре йде. Ось стежка вниз, прямо на кладку через потік. За ним ще поля, і Лінянка...

Казьо намацав поруччя, пішов у теміні обережно по кладці і не дійшов до другого берега, бо хтось заступив йому дорогу, і вже він ні сюди, ні туди. Ліхтарик блиснув йому просто в очі, аж осліпив його, тільки рука впилася міцно, конвульсійно в поруччя.

— Куди, Казю, так смалиш? — загудів чийсь басок.

Казьо перевів дух. Знають його на ім'я. То парубки з села. І голоси ніби знайомі, а не вгадає. Але вони його знають.

— А йду... Або що то вас обходить?

— Ба, коли обходить.

— А я вас не питаюся, чого тут поночі лазите?

— А диви? Гречний ніби хлопець, а сваритися хоче.

— Кажали, що Казьо Вислоцький має курячу сліпоту.

— Та де! Диви, як поночі лазить.

— А ви мене пустіть!

— Та пустимо, тільки скажи, куди ти йдеш тепер поночі?

— А який то ваш інтерес?

— Може, і наш. Дуже нам цікаво, чому ти спати не можеш і тепер через поля скрадаєшся.

— А ви собі ключки не шукайте!..

— Е, хто би собі з паном Вислоцьким ключки шукав. Ти тільки скажи, куди йдеш?

— На пошту.

— О! На пошту!

Казьо замовк. Сказав, і вже не завернути. Треба було сказати, що до якоїсь дівки, до тітки, що мама захорувала і треба доктора... А він сказав таке, і пропало. Але якось і

помогло, бо ті з кладки вступилися, дали йому прохід, аж Казьо пробіг швидко, і як став на твердій землі, аж полегло, бо все здавалося йому, що вони його так з кладки, з обох боків зіштовхнуть у воду.

— Післав тебе «ойцец» надати телеграму? Га?

Казьо звочував згорілі губи і кусав їх у темряві, бо нічого не міг видумати, що відповісти, як викрутитися. Статура в нього як у старого Вислоцького, а от хитрощів брак. Була гордість, вдихана, втлумачена в нього, а за нею материна простота.

— Та де він нам скаже, — гудів той самий басок. — То секрет! То телеграма аж до самого Ридза Сміглого до Лондону: «Приїзди, Ридзу, приїзди, водзу. Не дами ані гузика. Вже тобі тримаємо коняка-румака. Сядай в сідалечко, помахай шабелькою, най ворог втікає на зламання карку!»

— Е, не так. Казьо несе телеграму аж до самої Москви. «Слухай, Сталіне, сонце наше! Москва і Варшава — дві столиці світу. Вертайся, Сталіне, вивези решту тих русинів на Сибір, бо ся бунтують, а Малопольську дай нам назад без них, чисту й випуцвану, як пєся дупа. І будемо тих русинів і українців разом тримати за морду, як давніше тримали».

— Ну, з Лінянки аж у Москву трохи задалеко, — мовив ще хтось. — Казьо несе телеграму трохи ближче. О, так, наприклад, до Гестапо. Що ті гайдамаки сиплють могилу на пошану повішених тим гітлерівським псом — Гайнріхом. То аби німці негайно приїхали і набрали знову закладників і повісили в місті...

Приговорюючи так, почали вони йти, і Казьо йшов слухняно, оточений, та дивувався, куди то вони йдуть. Ось верх знайомий, за ним уже Лінянка. Тільки вже вони повернули не туди, а поперек лінянських меж, куди Казьо ще не ходив. Куди то вони його ведуть? Поле під ногами вирівнялося, збоку село. Село! Лінянка!

Казьо стрибнув раптом уперед, рвонув у напрямі темної купини садів. Позаду вигуки, мигання ліхтарика падає зукоса

на межі, кидає його страшну тінь, а він топче її, а коли ліхтарик гасне, темінь хапає за очі, а позаду дудніння ніг...

— Я стріляю...

— Не стріляй! Я 'го догоню!

Тепер уже чути важке дихання щораз ближче, чиясь рука схопила Казя міцно за комір піджака, і той і Казьо покотилися в м'яке картоплиння, що так путало ноги і не дало втекти. А в розкритому з бігу роті глина, як впоровся в землю.

— То дідчєня! — хтось гепнув вагою тіла на Казя, придавив і, важко дихаючи та виправдуючи свою невдачу, говорив. — Ще'м такого не мав. Летить мара, гі куля!.. І куди ти, кордуплю, втікав, га? І не міг би спокійно спати? І ми спали би, а через тебе не спимо. Видиш. А ти кажеш, що собі ключки шукаємо...

— Хлопці, я піду по «Верховинця»... ви знаєте. Зав'яжіть йому очі і відведіть у то місце, що я вам сказав. Чей уже його впильнуєте, аби вам знову не вирвався з рук.

— А нема чим зав'язати очі.

— Аво, його онучу візьміть.

— Скидай, Казю, черевики. Давай онучу... Ая-ая... Ми забули, що маємо в себе пана. Пани онуч і не носять, пани в скарпетках. Присяство Боже, він у скарпетках. А для нас, хлопів нема. Ну, що зробити, здійму свою онучу. Трохи вона тебе запаморочить своїми запахами, але не шкодить, не будеш так брикати...

У теміні ночі перев'язка на очах не така докучлива. Страшно іти, як не знаєш куди. І кричати не можна, бо зараз присядуть і певно будуть бити. Та й хто почує? Мовчать тепер лиховісно, вже й не приговорюють, а стережуть його. Вже село, бо під ногами рівна дорога з твердим шутром. Десь вони на чийомусь подвір'ї, якісь голоси, гамір.

— То ви Казіка привели? — чути чийсь голос. — А де старий?

— Старий сина послав.

— А диви.

— А втікала біда, ще трохи, і був би втік.

— Ляшок печений! Ведіть у хату.

У хаті світло. Брудна онуча пропускає жовті плями. Навіть тіні людей зарисовуються, як хтось стане проти лампи. У краєчок знизу видно підлогу. Рука відрухово потягнулася, щоб підсунути онучу, але чиясь рука лягла на Казікову, тверда, наче залізна в дотику, і ще щільніше закрила оту шпарочку вниз.

В хаті багато людей, але всі чомусь мовчать, тільки шепоти і скрип дверей. Ослін під Казьом вузький, твердий. Хтось сів поруч, чути черкання сірника і запах міцного тютюну.

— Що ви хочете від мене?

Запит впав з Казьових уст несподівано і для нього самого, наче вислід того страху, що росте і збільшується з кожною хвилиною від лячного почуття безсилля. І та пов'язка на очах. Руки тягнуться самі, руки тремтять, готові зірвати раптом онучу з очей. А хтось ніби вгадує думки, чиясь рука лягає на його руку заспокійливо.

— Нич, синку, не хочемо від тебе. Сиди спокійно. Зараз прийдуть, поговорять з тобою і відведуть тебе додому.

Хтось справді ввійшов, бо чути скрип дверей, і кроки, і нові голоси. Цей «хтось» стоїть уже перед Казьом і певно приглядається до нього, та мовчить.

— Куди ти йшов поночі?

Чий то голос? Чий то голос, як з бочки, такий знайомий?

— Ти чуєш, що я тебе питаю?

— Він казав, що йшов на пошту, — відповів хтось другий за Казя.

— То ти йшов на пошту?

— А як ішов, то що?

— А то, що нам дивно, чого ти йшов уночі на пошту, коли пошта тепер не урядує.

Казьо мовчав. Він нараз вгадав, чий то голос, і від того його страх якось щез, а замість нього вчулася батькова зухвалість. Вже він знає, хто то затіяв, вже він батькові все скаже.

— Ти чуєш, що я тебе питаю?

— Чую і навіть голос пізнаю.

— Голос пізнаєш?

— А пізнаю.

— То чий голос?

— А того фірмана, що лісного інженера возив бричкою...

На ті слова в хаті раптом стало тихо, ніби там не було нікого. Потім пішов шепіт. Хтось велить людям вийти з хати. Виходять, всі вийшли. Тиша... Чиясь рука шарнула онучу, зірвала з очей.

— То пізнаєш, — говорив той.

Пізнає Казьо, ой пізнає. То фірман того інженера, якого застрелили німці. Інженер був гайдамака, то ойцец казав. Такий гайдамака мудрий і хитрий, що з ним тяжко собі дати раду, такого треба спрятати. А той фірман, то був його помічник. Казав ойцец, що то такий страшний гайдамака, що його проти вітру на кілометр гайдамакою чути. О, стоїть тепер у тому самому убранні й кашкеті, як до них приїздив. Не голений, зарослий, і лице темне, страшне. Такий то гайдамака, як мнішка Магдалена оповідала. А коло нього хтось у простому одязі, а на плечі карабін, такий собі справжній польський карабін.

— А ви мене пустіть, бо знаєте, що вас за то чекає, — заговорив Казьо, облизуючи згорілі губи.

Той присів на ослоні, боком, наче придивляючись уважніше до Казя, наче не ймучи віри Казьовим словам.

— Ти чуєш, що він говорить? — звернувся він до того з карабіном. — То кордупель шляхетський... А ти знаєш, що тебе чекає? Чого ти йшов на пошту?

— То не ваш інтерес.

— Не мій, то твого «ойца». А чи не дав він тобі яку записку, бо твому розумові довірять тільки дурень.

Руки занишпорили по Казьових кишнях, і від того Казя кинуло в жар.

— Чого так трепочешся, як той лист на трепеті? — говорив той, переморгнувшись з другим. — Ану, скинь блюзу.

— Ніц не маю! Ніц не маю.

— Ніц не маєш? А може, маєш? Скинь блюзу. Ая, і штани!

Без штанів Казьо вже не сідав, тільки стояв і споглядав то на того гайдамаку, то на того з карабіном, як ті обшупували, обмацували його убрання, і пробували кишені, і підшивку.

— А черевики має біда нові. Щойно зафасував на бецуґ-шайн, — мовив той з карабіном і глянув при цьому на свої заболочені черевики, обв'язані шнурками, бо вже, видно, пустили підошви від води та рос. — Скидай, Казю, і черевики, подивимося, якіс зафасував. Сідай-сідай. Нич тобі не буде до самої смерти. О, бо й з доброї шкіри. І футрівка яка. І підстїлка якась всередині...

Казьо затремтів на вид листа, зложено вчетверо. Листа намацав у черевіку той з карабіном і віддав гайдамаці, а черевики вже Казьові не віддавав, тільки так держав у руці, і ще оглядав захоплено, і вже поглядав на другий Казів черевик.

А гайдамака підніс листа ближче до лямпи і читав довго, хоча не багато там було написано, наче вивчав напам'ять. І той з карабіном підійшов і собі почитати.

— Ти видиш?

— Виджу.

— А не казав я!

Надривний голос гайдамаки загув у перепадах, ніби до Казя, ніби до самого себе.

— Буде більше сиріт, ой, буде! Прийшла криска на Матиска! Вже тепер ніхто не скаже, що я Вислоцького чіпаюся, що то неправда... Вбирайся, синку.

Казьо встав поспішно вдягатися, поглядаючи з надією на двері.

— Послав би я тебе додому, — мовив той. — Але що зроблю? Маєш добре око і ще ліпше вухо. Сам ти нам грозив, що нас чекає. То боїмося твоїх погроз. Побудеш якийсь час з нами. Нехай твій «ойцец» трохи за тобою пошукає і передумає, як на світі з людьми жити... Відведи його на «пункт».

Очі Казя почали наливатися сльозами. А ззаду вже підходив той з карабіном і зав'язував очі тугою пов'язкою.

27. У ВОВЧОМУ ЛІГВІ

Телефони в місто йшли з Лінянки, йшли з усього Підгір'я всю днину, і ніби щоб підкреслити, що хоча все воно і відділене, і віддалене, та тісно пов'язане з собою, — зазмерив нараз телефонний дзвінок в аптеці Куриласів.

— Галло! — старий Курилас вслухався в голос, і цей голос, такий знайомий і несподіваний, змутив нараз думки, аж затремтіли руки, і важко було переключитися на німецьку мову, наче її забув. — Яволь. Яволь. Фройляйн Лідія. Яволь. Вона вдома, вона тут. Я зараз... Лідочко!

Голос батька долетів у глибину аптеки, у лябораторійку, тривожний, кволій, аж треба було залишити незакінчену мікстуру. Може, йому недобре стало?.. Він тримає в руці телефонну трубку, а на обличчі наче переляк, і очі говорять про те, чого не вимовлять уста... Хто дзвонить? Невже він?

Треба вгамувати приспішений віддих, надати голосові спокою. Так, це він, Гайнріх! Його голос повний, надиво лагідний, м'який: чи сподівалася? Направду? Чи вона може прийти до нього? До Гестапо...

Затримала віддих. Павза задовга, треба відповісти негайно на запит, чи має приїхати по неї. Ні-ні. Вона прийде сама.

Батько поруч, і хоч відклала вже трубку, він ні ворухнеться, він жде від неї слова... А втім, що сказати, коли все ясне. Значить, одна коротка зустріч не стала забутим епізодом. Про цю її зустріч з Гайнріхом говорить усе місто. Ті, хто досі її не помічав, кланяються їй з рабською покорою. Ті, що дружили, оминають насторожено. Навіть до Жені дійшла вістка... Женя

виїхала з дитиною з цього страшного для неї міста, з проклятого місця... Написала, чи то правда, бо вона не може повірити, чи то правда, що Лідія Курилас нав'язала стосунки (стосунки!) з шефом Гестапо? Так написано... Ніби вже вона любовниця цього ката, що має бути особистим приятелем самого Гімлера, що запрягнувся навести лад на Підгір'ї, що зліквідував за тиждень тисячі в жидівському гетто. Того, що до нього досі не зуміла підступити жодна жінка.

— Папочка! — обійми відрухові, якось по-дитячому віддані, а в них ніби німе прохання порятунку і захисту, і одночасно запевнення, щоб не журився. — Папочка, я мушу йти...

Ще поцілунок у щоку і зазирання в очі з удаваною безтурботністю, і подріботіла поспішно вгору сходами в свою кімнату, до шафи.

Котру сукенку взяти, як одягнутися?.. Шелест шовку, шлейфи і шарфи, перелив минулих настроїв, пошуків і вподобань, що відбилосся в кольорах... Котру взяти? Рука опала розгублено, бо на гамі кольорів нема нічого до теперішнього її настрою. Треба чогось сірого, навіть чорного... Боже! Вона йде до Гестапо... Його м'який голос наче приспав її чуйність. Чого кличе її? Чому там вибрав місце зустрічі, адже могли б побачитись десь у місті? А що коли він знає про її функцію в організації? А що коли вони розкрили всю сітку, і вона йде прямо в руки?..

У руках мерехтливий шовк, яскравий, живий. Якщо гра, так гра. Один деталь, один відтінок може мати вплив на їх зустріч. Хіба так святково прибрані йдуть у в'язницю? Одягне оцю, нема чого вагатися, час летить...

— Ти куди йдеш?

Обернулася рвучко і застигла в порусі, з одним стягненим рукавом, наче заплуталася безпомічно. Перед нею стояв Богдан у повній уніформі дивізійника, з відзнаками, з шарфами за цільне стріляння. І збоку в нього револьвер, тож хотілося запитати, куди саме він вибирається, але на

братовому обличчі малювалася така суворість, що слова завмерли на устах.

— Я чув. Я знаю про телефон...

— То чого питаєшся? Чого хочеш від мене? — вона визволила руку з рукава, суконка опала, зарожевіло ніжно спідне білля з взористими мереживами.

— Чого? — він примружив очі, затиснув зуби, а темний заріст ще відтінив грозу в його темних очах. — Ідеш на зустріч з гестапівцем і ще питаєшся, що хочу від тебе? — він нараз зірвав з голови уніформку і жбурнув її на долівку під двері, аж хляснуло лунко. — До чого ми докотилися? Я в тій уніформі ляндскнехта, а ти на зустріч з катом. То щоб я не носив даремно зброї, я піду з тобою його відвідати...

— Бодю! Знову починаєш те саме?

— Його вже давно треба було викінчити, але нема кому між тими рабами. То я зроблю.

— Зробиш? І які будуть з того наслідки?

— Наслідки! Наслідки! Політика Допомогово Комітету: дивіться на наслідки своїх дій. Щоб якнайменше жертв. Нема сенсу бунтуватися в такій ситуації... Потульне стадо баранів... Як ті жиди, що пішли покірно тисячами на смерть, і ми так ідемо!

— Ти добре знаєш, що не повинен так говорити, бо я так не думаю.

— А як думаєте? Ведете політику. Яку політику? Вижидання, хитрування. Думаєте, обдурите всіх, обійдете?.. І чому ти в те замішалася?

— А чому ні?

— А тому, що я не можу погодитися з тим, щоб моя сестра ходила з гестапівцем.

— А що коли твоя сестра не ходить з гестапівцем, а йде до Гестапо, куди вона мусить іти, бо її кличуть, і вона не має вибору, вона не може відмовитися? Бо вона пробує зробити щось, що має вийти на добро справи... Ти судиш мене? Не віриш мені?

Їхні погляди схрестилися, перетялися, наче в прозорій

призмі, мерехтливій і чудній, що в ній видно все їхнє дитинство, як росли разом без матері, як оберігав він свою сестричку від вуличників, хоча ще не було сили, як виростили з неповторною любов'ю брата й сестри, ніжною, просвітленою, найчистішою в світі.

Богдан помовчав, ступив крок назад, наче піднімав загублену нитку минулого і глянув на сестру якось уже зніяковіло. Він висловив їй недовір'я, їй, Ліді! Його ідеалові, що стоїть перед ним повсякчасно. Вона оформилася в його уяві як ідеал відваги, стійкості, жіночої ніжності і краси.

— Бодю, я дістала наказ.

— Наказ? — у його голосі забринів нараз глум. Гнів спалахнув з новою силою, і думки, що їх затаював роками в мовчанці суворого дому, карбувалися чітко в його збуреній мові. — Ти кажеш — наказ. Знаю, знаю. Мене тренували виконувати накази. І тебе тренували. Наказ відмовити собі щось. Наказ з'явитися на визначений час у даному місці. Наказ не зустрічатися з кимось... Щоб, як почуємо наказ, виконували його і не думали, що, може, він безглуздий, злочинний. Наказ розігнати віче наших послів. Наказ... ти пригадуєш собі смерть Луцика? Того польського донощника? А знаєш, хто його вбив?

Вона глянула на нього благально, щоб не продовжував.

— Я... з кількома іншими.

— Ти? — її руки опали, спутані шовком.

— Бачу, що ти жажнулася. Знаєш тепер, який твій брат? Але то був наказ... Наказ!

Голос брата на високій ноті, незвичайній, надривній, не чутій досі. Змінився брат останньою порою. Що з ним?

— Чи ти чуєш мене? — запитав він, бачачи, що сестра одягається. — Чи ти уявляєш собі, що може статися з тобою? — в його очах горів відблиск чогось лиховісного. Затиснувши неприродно уста, він зазирає зблизька їй в очі, ніби щоб спам'ятати її, і говорив: — Я знаю. Ти йдеш дорогою, якою пішло багато жінок, щоб досягнути те, чого не можна досягнути іншими засобами, щоб приспати чуйність ворога, щоб зламати

волю... Але ти не вродилася на те, Лідочко, ти не вродилася на таку...

— Чудний ти, Бодю.

— Я чудний?

— Так. Ти втратив віру в себе і хочеш, щоб я втратила також віру в себе. Ти заломаний, я бачу це. Ти героїчно мовчиш, але я бачу... Поговоримо, як вернуса. Поговоримо, як давно говорили... Але тепер я мушу йти, — вона покинула його розгубленого, безмовного.

Захмареного осіннього пополудня комплекс суду і поліцейних будинків та в'язниці здався велетенським примарним мавзолеєм, що убрав у себе всю вологість і холод, всю зловісність минулої лихої слави.

За масивними входовими дверми, на початку довгого коридору письмовий стіл. За столом дижурний... Йй до оберштурмбанфюрера Гайнріха... Важкі очі підвелися і свердлували її, не поспішаючи, бо така їхня звичка розглядати людські обличчя з окремою увагою, сортувати, оцінювати, порівнювати з відбиткою в паспорті... Тепер у цих очах навіть деяке пожвалення, що комісарові Баннерові трапляється рідко. Промигнула в них думка про приватні справи шефа, але на обличчі кам'яний спокій, воно готове до бронзового відливу.

Зашумів телефонний кружок, дудніння голосу, нерозбірливі фрази, чекання, ще дудніння голосу. Важка рука відклала трубку. І очі знову вперлися в неї...

— Зі золлен вартен. Пождіть...

Плямкнула зашіпка перегородки. Двері. І раптом вузька кімната з заґратованим вікном. Попід стіною лавиця, і високо під стелею жовтаве безпомічне світло, що ось-ось погасне...

Позаду чути хляскіт замка в дверях, пружинний, як у великому механізмі, де все вмонтоване на місці, допасоване, наоливлене. Від несподіванки здається, ніби бракує сил дійти до лавиці. Забулися всі фрази, приготовані до розмови з Гайнріхом, всі пляни, як говорити, як вестися... Стільки вже

було різних небезпечних місій, стільки ризикованих дій, а оце що таке з нею?

Лавиця широка, брудна. На допівці недокурки і наче димовий чад у жовтяві мерклого світла... Тут перший етап, звідси дорога часом ще на волю, а більше в глибину корпусу.

Вікно вузьке, ґрати грубі, узором на тлі сіряви. Ні звуку, все замкнене щільно, герметично. Мури — вони не здригаються, не резонують. Вони глухо вбирають в себе все — і людський зойк, і піт, і духоту, і дим, і думки... Уста згоріли, лавиця тверда, але послужлива... Невже вона попалася в тюрму, в пастку? Хусточка торкнулася уст. На них кармін, його тільки трішки, у дзеркалі при тому світлі видно очі, відтінені дужками, яких ніколи досі не бачилося, і все обличчя жакке, — десь картину таку бачила, — розпливлося, тільки очі...

Як папа довідається про її долю, він не переживе цього. А Богдан! Що він зробить тепер? Ясно. Вгамовувала його, вгамувала, але це востаннє...

Скільки вже часу минуло? Неймовірно, майже година. Серед цих мурів час минає інакше, про це говорили їй друзі, ділившись з нею досвідом, готуючи її до неминучої долі підпільника. Моторна, обережна, мала щастя. Але колись воно прийде до фатальної точки... Прийшло. Чи прийшло? Казали їй: час сиплется тут уривками дня, фрагментами викликів, сполоху, їжі, сну, циклів і поворотів, поділених на більші і ще більші цикли: тому тиждень, тому місяць, тому рік... Як довго вже Іванко тут? Скільки метрів віддалі ділить їх? Скільки стін, скільки ґрат?

Механізм у дверях раптом запрацював.

— Пробачте, — голос дижурного безбарвний, але чіткий.
— На вас чекають. Прямо, потім праворуч. Ціммер 1-12.

М'якість бігуна, що постелився сходами і коридором горішнього поверху, якимось заспокоює. Це тут, 1-12. На стукіт двері відчинилися. Від ясности світел пишна обстановка хапає очі кольорами. Золоті рами образів, бронзові погруддя на верху книжкових шаф, і канделябри вітальні, і картини на стінах — все впадає раптом на мить в очі і тахне, як тло, на

якому він... Гайнріх спер руки на масивний письмовий стіл, що на ньому папери, папки і, зукоса, револьвер, а позаду на стіні портрети надхненників нордійської раси.

— Пробачте за затримку... прошу далі до вітальні...

Під ногами податливість дорогих килимів з яскравими орієнтальними узорами. На стінах картин, картин, ніби в картинній галерії. Алеж отой гірський краєвид висів у вітальні Фельдманів, пригадує собі добре. Картина старої ратуші з регіонального музею... По столиках, етажерках прикраси, навіть квіти...

— Прекрасно у вас, — фраза була готова, обов'язкова, бо що сказати, адже Гайнріх височіє виструнчений і мовчазний, ніби жде від неї першого слова. — А ми чекали на вас...

— Ви чекали?

— Я ж просила вас загостити коли до нас...

— Не знаю, чи хто радий такому гостеві, як я, — він ступив крок вперед, обличчя спохмурніло. — Думаєте, раді такому гостеві, як я?

Шрами на обличчі Ганріха вирізнилися, набрякли. Раптом стало страшно. Ця людина диспонує людьми, переставляючи їх, укладаючи в комірках, дочіплюючи наліпки, як укладає вона пляшечки на аптекарській полиці... Таке почуття, що вона втрачає контакт з цією людиною. Думала згадати про їх першу зустріч, а от враження, ніби бачить цю людину вперше. Десь поділася певність себе, і важко вимовити слово.

— Ви боїтеся мене.

Він кинув цю фразу, ніби запит, ніби просте ствердження.

— Я боюся? — пробувала боронитися.

— Якщо б ви не боялися, то ви були б або дуже відважною особою, або дуже наївною... Ви знаєте, хто я?..

Він височів, випростаний, наче з'ява в страхітливих фільмах Франкенштайна... Гайнріх — кат Підгір'я, ставленик самого Гімлера, він залюбки вішає, він начинив в'язнями кожну камеру цієї тюрми. Спровадив спеціальні електричні споруди для тортур. Він так бездушно вбив інженера Грабця на очах його родини... Він стоїть тепер перед нею і пригадує те

все, що вона забула, дивується, як вона поважилася зайти в це вовче лігво, понадіювшись на жіночі чари...

— Ви знаєте, хто я? Я... кат!

Він сказав це так просто і коротко, наче читав її думки і підсумував їх отим рубаним словом... Помітивши її переляк, спробував усміхнутися і попросив рухом руки сісти.

Стало відрадніше, бо Гайнріх почав наливати плин у зелені чарки. На пальці в нього смарагд у золотій оправі. І як нахиляється, наливаючи, можна побачити в нього на тім'ї перші ознаки лисини... Як добре, що вже відзискано рівновагу, вже проминув критичний момент. Такий прийом цієї людини, кидати переслухуваних із крайности у другу, змінювати теми, заскакувати і злорадно сміятися з безпорадности своїх жертв. Може, в цій чарці знайде вона краплину додаткової відваги й спокою... Тепер його обличчя вже якесь людяніше, на ньому сліди задуми, майже меланхолії...

— А чи не думаєте ви, фройляйн Лідія, що в осуді мене і подібних мені людей криється подвійна мораль тих, що осуджують нас?.. Є на мені мундир?

На чудне питання треба притакнути і знову насторожитися, перед новим крутим поворотом.

— Чи цей мундир відрізняється багато від мундира вояка на фронті? Чи тут, де я стою тепер, не фронт? Кожна хата, піс, кожний завулок — фронт, фронт модерної, тотальної війни... Советські банди Ковпака, чи з ними боротьба інша, як на фронті? Їх розгромлено, але в терені розпорошені їх недобитки. До них з Москви докидають щоночі нових парашутистів... Діє Польська Армія Крайова, діє Організація Українських Націоналістів... Кожне село — загін партизанів, склади зброї. Саботажі зі здачею зерна, дезерція з відділів служби праці, втеча з праці в Райху... Тисячі людей діють для своїх цілей, а всі разом проти нас, проти волі фюрера на цих просторах завести новий лад. Такий лад, який може завести тільки німець. Ніякий слов'янин не здібний до того... Ви подивіться на ту урожайну та невміло оброблювану землю, на ті села, на ті хати перекивлені, на ті багністі дороги. Ці

простори ждуть німецьких рук, німецького плуга, як писав фюрер. Вже все було близьке до здійснення, ми вже почали б наводити наш лад, коли б тільки наші поїзди могли вільно котитися на фронт, коли б на нас не падали постріли з усіх боків... І скажіть, фройляйн Лідія, якщо я зловлю тих бунтарів, саботажистів і стріляю їх і вішаю, то я кат?.. Чи це не мій святий обов'язок? Чому тут подвійна мораль? Чи хто називає катом вояка, який косить ворожу лаву, обороняючи свою позицію?

Його погляд гіпнотизує, і здається, ніби й немає помилки в його логічному розумуванні. Все в ім'я правоти, ладу і справедливости. Якщо, очевидно, не приглянутися уважніше до тієї логічної будівлі готичної стрункості, якщо не придивитися до передпошилок. Якщо не ставити таких питань, чи справді тільки німцям призначено навести лад у світі, чи тільки німецького плуга жде ота багата та ласкава земля з її мирним населенням? Чи ліквідація тридцяти тисячного жидівського гетто — це теж справедливість? І тих повішених підпільників? І вбивство доброго, шляхетного інженера?

— Я знаю, яка моя слава, — говорив Гайнріх. — А чому? А тому, що я сам. Круг мене продажність, підлота, диверсанти, шпигуни, ненажери, шахраї і спекулянти, — говорив він повільно вже, наче щоб подумала сама вона: хто це. Невже Гайнріх знає про подвійну роль коменданта жандармерії Вербеля? Невже відомо йому про пошуки штурмбанфюрера Фінкеля за золотом у жидівському гетто? І про крайсландвірта Кнавса, що возить вагонами добро в свою Баварію? І про спекуляції жандармерії з Рібаком?..

— А знаєте, чого покликав я вас? — запитав він нараз. — Я пригадав собі, що ви українка. А я останнього часу щораз більше стикаюся з тою... українською проблемою. Давніше навіть не чув про неї, а тепер чую скрізь... Я мав недавно дуже оригінальну розмову... Тут, тут у цих мурах... Уявляєте собі, в'язень починає зі мною дискусію. Та ще яку дискусію, і з яким запалом і відвертістю!.. Фантастичне! Неймовірно. Яка відвага! Яка незалежність думання. Гострий, вишколений розум, інтелект. Ні тіні страху...

На обличчя набігли рум'янці: це Іванко. Це його духовий портрет. На ці слова охоплює дивне почуття, наче бачить його живого коло себе, виразисті очі, опукле чоло, велике, мужнє обличчя...

— ... він пробував довести мені, що ми вели помилкову політику голого, проклямованого національного егоїзму. Що ми не запропонували іншим народам на сході Європи ніякої позитивної програми. Що ми прогайнували велику нагоду об'єднати антикомуністичні сили проти більшовизму... Це було фантастичне становище слухати думок і доказів того вашого... українця. Набалакалися ми... І ще будемо балакати. У мене про нього цікаві інформації. Людина має легальні документи, все гаразд. Крім одного: ця людина з самого проводу Організації Українських Націоналістів. Ви, очевидно, як українка, знаєте про таку організацію?

— Знаю.

— А звідки?

— З політичних процесів перед війною. Як судили молодих людей за приналежність до неї, як судили Степана Бандеру і його товаришів за вбивство польського міністра Перацького в 1934 році...

— Знаменито. Процес Бандери, арешти, вироки за виступи проти Польщі. Я вдячний, що ви пригадали це... І от ми розгромили Польщу, яка вас гнобила. Ми зразу не могли піти далі на схід, бо треба було забезпечитися на заході. То ви мали нагоду спробувати советської влади. Скільки ваших людей вивезли совєти? Скільки вимордовано у в'язницях? Я йшов з першими армійськими групами в 1941 році на схід, я не забуду камер, начинених трупами... Отже німецька армія поклала край тим звірствам, погнала більшовицького звіра в азійські степи. А що робить тепер Бандера і товариші, яка їх вдячність за те?

Недопитий трунок зраджує тремтіння руки. Треба його відкласти, бо він зайвий, як зайва омана приятельської зустрічі: вдячність за визволення? Скільки вже тих визволи-

телів? Чи він хоче переконати її, що німецька армія йшла на схід визволяти їх?

Він, мабуть, угадує її думки, бо його густі брови збіглися на перенісся.

— Я винен вам одне вияснення: я кликав уже на розмову кількох ваших: лікаря, директора школи, попа... Я вирішив поговорити, щоб ви вплинули на загорільців. Дивіться, що вони виписують. Прошу, читайте...

Отримати організаційну летючку з рук оберштурмбанфюрера справді оригінально. Хтось подбав, щоб і тут була... Відозва до народів Азії. До народів Кавказу... «За що нам боротися?»

— Ви бачили ці летючки? — очі Гайнріха пронизливі, у них здивування. Справді, забуває вона, треба заперечити поспішно.

— Ви дивіться, вони закликають не їхати на працю до Райху. Вони ставлять нас на одну дошку з комуністами. Насміхаються з нас. Говорять про якісь свої державні пляни. Феррюкт! Божевільні! Фройляйн Лідія, невже ж українці вірять, що можуть мати свою власну державу? То плід фантазії групки маніяків. Україна — то російська провінція. А тепер наша провінція... Час на самостійні держави минув. Тільки кілька великих народів буде вирішувати долю світу... Я не думаю, що навіть російський народ буде між ними. Він мав нагоду, але прогайнував її. На просторах сходу Європи порожнеча, якої не може бути. В оту порожнечу входимо ми як організуюча сила... А українці, ці маніяки, ви бачите, що вони виписують? Плетуть про якийсь союз поневолених народів. Узбеки, казахи, народи Кавказу... До них звертається головна команда Української Повстанської Армії! Що вони думають, оті маніяки, що коли наша німецька армія не встоїть проти советів, то вони встоять?

Гайнріх стояв з піднесеними патетично руками. Остання фраза впала з його уст, і він наче аж тепер зрозумів сам для себе її значення. Він наче онімів, зачудований, вражений, а фраза верталася, як відгомін, вдаряла в свідомість, наче

повторена ще раз і ще раз, як луна на гірському, альпійському озері... Якщо німецька армія не встоїть... німецька армія не встоїть... не встоїть.

Він швидко простягнув руку по чарку, підніс її і опустив. За що ж він п'є?... якщо німецька армія не встоїть... не встоїть... Він випив душком, не ждучи вже на гостю, ніби не помічаючи її. Властиво, вся та розмова, ті дискусії з різними представниками якогось дивного народу на сході Європи, навіщо того всього? Чи вже сам факт таких розмов не визнання поразки? Звідки йому прийшла така думка викликати їх і переконувати? Переконувати в чому?

Його погляд застиг на стінній карті. Туди любив підходити щоднини, наче в генеральному штабі розставляючи фронтові прапорчики дивізій і армій... Тепер прапорчики лежать у рівчаку перед картою у неладі, як поганьблені прапори неіснуючих дивізій і армій... На карті тільки дірочки від проколювання, густо, густо, наче сито...

— Ні, німецька армія непереможна, — голос Гайнріха змінений, наче не його, наче здавлений спазмами. — Ми не відступимо! — його голос піднісся на вищу, фальшиву ноту. — Я щойно був у губернатора Вехтера. Ця людина з візією майбутнього. Я розумію, чому фюрер наділив його своїм довір'ям. Губернатор розуміє українську проблему, і треба, щоб ви її розуміли так, як він... Вам буде місце в вільній Європі, якщо собі на те заслужите. Але ви мусите щиро співпрацювати з нами... Я буду вдячний, коли впливатимете в цьому напрямі на своїх земляків, фройляйн Лідія... Пригадуєте собі нашу недавню прогулянку за місто?

— Пригадую.

— Пригадуєте собі те місце, звідки так прекрасно видно наше місто?... Я думав... я шкодую, що сьогодні не можемо проїхатися туди знову... Я полюбив це місто, цей край. І... ви, може, не догадуєтеся, як багато охоти додаєте мені тепер снувати нові пляни... Буде ще у вас коли вільна хвилинка для мене?

— Але ж прошу, — впала її відповідь з зашерхлих уст.

— Гарно, гарно. Я покличу вас. Авф Відерзеген. До побачення, — він провів її до дверей і навіть пробував усміхатися, але знати було, що в нього тепер єдине бажання лишитися насамоті...

28. КАРТИ РОЗКРИТО

Під ногами знову м'який бігун серединою коридору, на сходи, вниз, а його м'якість тепер відчутна як щось приємне. Таке приємне почуття, досі приглушене, здушене, виринає наверх, розквітає в радість, у безмежну радість... Адже несподівано довідалася під час розмови з Гайнріхом про те, що хотіла: Іванко ще тут, ще його не вивезли в концтабір! Він живий! Він не заломився, він веде себе незалежно і в цій тюрмі, він став на дискусію з самим Гайнріхом, як рівний з рівним, як переможець...

Кам'яне обличчя цербера при вході оживилося помітно. На ньому здивування, потім навіть цинічна усмішка. Ага, вдалися відвідини в шефа... Ах, жінки, жінки? Він супроводить її поглядом аж у браму, ніби оцінює її постать... Ніби посмішка: вдалися відвідини?

А вдалися, старий цербере... Темінь тепер якась ласкава, холод осіннього вечора милий, освіжуючий. Корпуси Гестапо і суду в п'ятьмі вечора не такі вже страшні. Десь тут Іванко. Кількадесят метрів віддалі... Чи людина може передати свої думки, свої почування на віддаль? Говорять, що так, коли хто має таку силу. А тут віддаль така мала, а її почуття такі нестримні, і вся вона наче єднається тепер душею з Іванком, наче пестить його фізичним доторком, що його прагне так безтямно. Заглянути в його очі, відчутти теплу хвилю спокою і мужеської владности, що промінюють з них. Покласти свою малу руку на його велику, теплу.

Вона наче сп'яніла! Вона мріє, як уже давно не мріяла, вона радується тією радістю, що її зазнала хіба в дитинстві.

Десь подівся страх... Навіть страх перед Гайнріхом. Вона побачила його сьогодні зблизька як людину у всіх її вимірах. Це один з тих фанатиків, тих маніяків, що плянували завоювати світ. Програють... Він відкрив сьогодні перед нею своє заломання. Він ще може кидатися і кусати, як дикий звір, він кат! Але, але вона має якусь владу над ним, це вона збагнула. Як дивно склалося все, і не видумати б такого. Маркіяне, твоя лекція про силу жінки добра, але не знаєш і ти всього, яка це сила...

Перехрестя вулиць, у темені тут і там тіні, жовтаві світла автомашин якісь тривожно примарні... Жде її ще велика проба, але вона не злякається, не відступить. Гайнріх плянує нові зустрічі. Буде їх мати. І кожна зустріч наблизить її до мети, до Іванка!

Вже їх аптека, там жде її, виглядає зажурений батько. Жде Богдан... З Богданом треба буде докінчити розмову. Тепер вона певна себе, тепер вона приведе все вкінці до ладу.

Папа ще не закрити аптеки, ще стоїть за прилавком, бож каже, що людські хвороби не визнають урядових годин, ні ночі, ні неділі... Тепер на обличчі батька якийсь такий вираз, ніби щось сталося.

- Там, Лідочко, у нас гості...
- Хто?
- Пані Грабець.
- Женя?..
- І ще якась панна з нею.
- Панна?..

Якесь неприємне хвилювання. Гості несподівані. Женя! Казав Маркіян, що Женя тепер стала зв'язковою-кур'єром підпілля. Дитину залишила в батьків, а сама віддалася всеціло підпільній роботі... Казав, що страшно зненавиділа німців і виконала вже кілька одчайдушних місій.

Думки промигнули й обірвалися, бо вже скінчилося тих кільканадцять східців з аптеки нагору, вже вона в мешканні, віч-на-віч з гостями.

Вона за столом. У центрі Богдан, у мундирі, як залишила

його в важкій розмові, хоча тепер він не такий уже похмурий, а, надиво, усміхнений. Праворуч нього Женя. Просте, занедбане волосся (де поділися пишні її льочки?), дриліхова блюза на ній гейби пластова, з кишенями на грудях. Чи це та Женя, енергійна, метка, з нахилом слухати і повторювати плітки, імпульсивна, деколи жаліслива, джерело всяких несподіванок. Її поведінка тепер якась дивна. Не підвелася, не кинулася в обійми з першої хвилини, наче відтягає себе в тінь, на задній плян, щоб Ліда побачила краще, кого то ще привела вона з собою...

А й справді хто це ота панна з довгообразим личком, з ніжними, здрібнілими рисами. Виразисті очі гірської серни, і вся постать, злегка нахилена вперед, говорить про тенденційність і несміливість незнаної гості.

— І ось вона... — промовила Женя, підвівшись. — Ми саме говорили про тебе з паном Богданом. Чудово виглядаєш, чудово, наче вертаєшся з якоїсь забави. Чи не та сама сукня, що в ній була тоді в театрі?.. Хотіла я поцілуватися і не поцілююся, бо осмаруєш мене карміном, — Женя віталася повільно, а в стиску її рук чулася якась дерев'яність, і сміх синіх очей здався холодним подихом...

— Познайомтесь! — Женя відступила трішки вбік. — Панна Лідія Курилас! Панна Лариса Левенець!

Рука нової гості м'яка, на білому личку чемна усмішка, майже дитинна у своїй простоті.

— Прошу сідати.

— А ми вже насиділися з паном Богданом, бо прийшли, як тільки ти вийшла, — почала Женя, а її очі говорили про щось більше, і оте «більше» відбирало спокій. Невже Богдан сказав, куди вона ходила?

— А де ти була?

На цей запит Жені в обличчя вдарила гаряч. Таки Богдан сказав усе. Сидить он, як чужий, і ніби разом з Женею ще раз питається, уже при свідках, куди вона ходила? Чого вона туди ходила? Як вона посміла, коли він зупиняв її, коли остерігав? Сказав. А якщо не сказав, Женя догадується про все.

- Була, де треба було бути...
- Очевидно, очевидно. Я чула, Лідочко, про твої успіхи. Писали мені, що ти познайомилася з самим Гайнріхом...
- Знайомство випадкове.
- Такі всі знайомства... Випадок. І той «випадок» навіть мене на думку...

Женя зупинилася у своїй мові, перевела очі на приведену нею гостю, ніби щоб глянути на неї ще уважніше. Тепер, крім тендітності і обрисами тіла підкресленої лагідності, стала помітна сумовитість. Темна на дівчині сукенька з довгими рукавами охоплювала тісно тоненьку шию, фалди добротної матерії уклалися на грудях у суворій простоті. І ні одної прикраси...

— До мене звернулася панна Левенець з проханням допомоги їй... Вона просила також допомоги в пана Маркіяна Сумика, але чомусь не вийшло. То, як ти кажеш, випадково, панна Лариса довідалася, що я жила в цьому місті, що тут вбили німці мого чоловіка, — Женя струснула головою, примкнула очі і згодом стала продовжувати. — Панна Лариса відшукала мене і попросила, щоб я поїхала з нею, бо вона тут нікого не знає. Вже два рази приїздила і вернулася з нічим... А в неї також велике горе... Тут, у тюрмі сидить її наречений.

— Хто?

— ...Іван Кисілевський...

Раптом забракло віддиху, і не сила відірвати очей від цього дрібного, блілого личка, від тих лагідних, чистих очей, що в них тепер збентеження, від того личка злегка рум'яніє, наливається життям у страшному здогаді, у такій німій розмові двох жіночих сердець.

Гостя якось безпомічно піднесла руку до уст. А на руці дивний перстень з темним смарагдом в оправі. Невже це можливе? Перстень такий самий, як носив Іванко. Коли побачила вперше, здивувалася, але не розпитувала, бо подумала, що це так чоловіки носять для прикраси. А то перстень єднання душ...

Хотілось схопитися з місця, покинути все і втекти у свій

куток, у мамин куток, куди втікала в хвилини самоти і болю... Але треба опанувати себе. Женя знає все і тепер — тортурє її. ...Мертвіє тіло, плутаються думки, і голос Жені доходить як з далнини.

— Я розумію людські терпіння. Щоб щиро співчувати другим, треба наперед пережити щось глибоко самому. Я зазнала втрати, я тепер розумію біль серця... Ох, як я ненавиджу тих німаків! І не можу зрозуміти, як ще хтось з ними може мати щось спільного... Сплюндрували ж вони край, пограбували, вистріляли людей, вивезли... Тепер відступають, утікають на зломання карку. І прошу я вас, наші люди втікають з ними. О, вже пакуються, вже багато переїхало до Кракова, до Відня, на Лемківщину. І по Карпатах сидять, як куропатви під зиму... Нехай ідуть, там їх місце. А я не поїду, не поїду!

Женя замовкла на мить, і ніхто не озивався на цю мову, така вона несподівана, такі наче божевільні очі Жені.

— А я не поїду, — голос Жені грудний, із зловісним звучанням. — Я присягнула відплатитися за смерть чоловіка... Мені оповідали підпільники про одну дівчину з Вінниці. Німаки вбили любу їй людину, а вона їх потім заманювала до себе і вбивала по одному... Я пробувала, я так не можу... Але я можу багато допомогти тим, що викінчують німаків. Я їжджу всюди, я була під фронтом, я жду фронту. Йде сила, яка розчавить німаків, розітре, як гада, розтопче! Я чекаю на ту силу, на них, на своїх!

— Ти чекаєш? — оформилася думка в здивований запит.

— Чекаю.

— Советів?

— А що? Нехай приходять! Я вийду їм назустріч!

— Як виходила німцям...

— То не те саме.

— А що? Що несуть вони нам?

— Що несуть, мене то не обходить, мене не обходять жадні ідеології, жадні програми! Ідуть ті, що можуть дати раду німакам! Тільки вони! І я з ними! І що? І що?..

Мова Жені уврвалася нараз на високій ноті, на тому виклику, що його ніхто не зважився підняти.

— Я зваріювала! Зваріювала, — прошепотіла вона згодом серед мовчання і, не витримавши погляду Богдана, підвелася від столу та наче п'яна подалася на балькон, в обійми осінньої темряви...

В неприсутності Жені стало тепер якось легше. Наче прошуміла буря, осталися тільки її сліди, прибиті квіти, обломане гилля (чомусь слова пісні згадалися: «Я бачив, як вітер берізку зламав...»). Резигнація, підсумки...

Очі Лариси («Яке гарне ім'я!») вражають своєю лагідністю. У них молитва. Це те, що зачарувало Іванка. Бачить вона так чітко в цю мить контраст між собою і Ларисою. Що полонило Іванка? Що? Ніжність. Душа!

А хіба в неї нема душі? Яка її душа? Збита, зморена сирітством, нещасна. Треба ховати свої страхи і турботи, свої таємниці — за усмішкою, за грою. Чи вона нещира? Не знати, бо ніколи не було змоги бути щирою, сповідатися і відкривати своє нутро, свою душу... Кому відкривати, перед ким? Були тільки формальності поведінки, були принагідні знайомства, хвиливі зацікавлення, без зближення. Аж з'явився Іванко. Ах, як хотіла вона розкрити перед ним свою душу. Але мова не клеїлася, але зв'язку не було. Була тільки гра, одчайдушне намагання. Чи не подумав Іванко, що вона всього лише плитка кокетка?.. А цієї дівчини душа відкрита. Така дивна прямота й безпосередність, що очаровує й роззброює її навіть тепер, аж лихе почуття кривди й ворожнечі до суперниці притуплюється, наче вона безборонна, переможена добротою.

— Ви знаєте що про нього? — впав запит з Ларисиних уст.

— Він ще тут...

— Ви знаєте певно?

— Певно.

— Мали вістку від нього?..

Ах, як хотіла б вона мати вістку від нього, мати клаптик паперу, записку. Тим наче утвердила б своє право... Яке

право? Чого хоче вона тепер, коли вже всьому кінець, кінець по недавній радості першого відкриття...

— Я мала вістку про Іванка. Іванко ще тут, у тюрмі...

«Мала вістку про Іванка». Багато сказано тим здрібнілим ім'ям, так багато, аж бліде личко Лариси вкрилося знову рум'янцем, аж здалося на мить, що ще не все втрачене. Але хіба це можливе? О, Боже! Як вона обманювала себе! Тепер, тепер усе ясне... Що ясне? Не погодиться вона з цим! Не погодиться! Нехай буде так: піде між ними змаг, хто врятує Іванка, того він і буде. Того буде! Ніби так можна рішати? Ніби Іванко вже не вибрав? Вибрав давно!..

Очі спочили на гості і стали наливатися сльозами. Хотілося стримати їх з сорому й обурення, але вони пливли собі, лилися щораз рясніші під теплим поглядом гості.

Лариса підвелася нараз, підійшла і обняла подругу, а в її обіймах було стільки щирости й тепла, що душа нараз розкрилася у тій самій щирості, щоб сталося диво, щоб любов, що роз'єднує, була рівночасно джерелом поєднання.

29. НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Багато кому не спалося в цей вересневий надранній час. Кому він був надранній, а кому вже надвечірній: серед тривоги й вижидання думалось, що в цю мить на другому кінці світу безмежні води Тихого океану занурюються у п'ятьму ночі, у присмерку випливають із заток замасковані кораблі, дзвенить метал, чути вигуки вантажників. Риють бульдозери джунглі, вирівнюють площі для ескадриль, що осядуть на тих островах, замаскуються, щоб на наказ знятися бойовими ключами над Соломоновими островами, щоб тут повівав знову зоряний прапор.

А кому вже ранок у скаженій оркестрі «катюш», що перемішують землю з трупами і залізом і торують шлях для нового наступу. Обійшли полки Червоної армії Харків, пруть нестримно на захід. Буде знову другий Сталінград для німецьких полчищ, що вже загубили свою дружність і стрійність і сунуться, наштовхуючись самі на себе, ломляться і тануть, як велетенська крига на каламутних, збурених весняних водах.

Знову втомлені літуни із Скапа Флав, мабуть, щойно вернулися з нічного польоту над Німецьким морем, над Рурським басейном і лягають спати, хоч сон, як змора, бо ввижаються під тобою внизу вогні і дими над збомбардованими містами. І наче чуєш, як гудуть гудки на відклик тривоги, а за тим виповзають зі сховищ тіні, шарудять лопати, гупають заступи, щоб розсунути звалища і витягнути з-під них знеформлені тіла...

А вздовж кам'янистих італійських берегів спалахи

гарматних сальв з альянтських кораблів віщують, що днина буде знову гаряча. Їм у відповідь з гір, з кам'янистих заглиблень відповідає твердо гупання німецьких гавбіць, що сіють смерть уздовж берегів, щоб спинити десант, і не встигають з своїми смертоносними посівами.

У лісі, між Лінянкою й Угринівцями, в цю ніч, наче відчуваючи на хвилях етеру ту кошмарну людську метушню по всьому ґльобі, теж оживлення й напруження в відділі Самооборони друга Вовка. Вслухається командир у гомін позад нього, де залягла по всьому верху гори людська гуща, його армія. Скільки тієї армії, тут уже статистика невиразна. Хлопців буде так зо сто, а може, сто двадцять, яка різниця. І про озброєння тієї армії нічого певного сказати не можна. Обрахунок був, списано всі рушниці, старі польські, німецькі, советські, списано пістолі, скільки гранат. І один кулемет. А багато чого не записано, навіть своїм, по старій звичці, не зголосили, ану ж потім відберуть.

Єдиний кулемет витягнули на самий верх, вибрали там для нього позицію. При ньому тепер Гриць, той один дасть собі з ним раду. І загальне стратегічне становище нема потреби обговорювати: армія на горі — от і вся стратегія. Позаду ліс, відступ добрий, і рухи армії безпечні. Правда, зроблено деякі тактичні заходи. Запропонував їх десятник Данило, старий вояк ще з першої світової війни, з Українських Січових Стрільців. Обміркували вони той маневр, не схилиючися над картою, бо карти в штабі не було. Та й на якого вона дідька, як ти знаєш тут кожний горбок, і річку, і стежки, і доріжки, і гайки?

Пішов по цій стратегічній нараді Данило аж до мосту, недалеко кляштору, і забрав з собою зо тридцять хлопців, та що кращих. Так треба було зробити, бо прійшов «згори» наказ: могили нехай сиплють, але штурмбанфюрера Гайнріха не зачіпають, якби показався на селах. Тільки дати охорону населенню на випадок, якби брали заложників. На той випадок Данило з хлопцями перейме їх коло мосту і не пустить далі. Тепер тільки чекати терпляче.

Вовк занишпорив по кишенях. Кольт там, без футляра, як звик носити старий бойовик. А з тютюну ні сліду, нема чого закурити. Таке воно: є знання, є позиція якась ніби, а не вміє собі радити. Спекулянти на чорному ринку цигарки міхами продають, а йому хібащо з щедрої та бідної селянської руки капне.

— Закурите? — це Чорний догадався з рухів, що командир закурив би. У півтеміні вже протягнута цигарка і послужливо блимнула запальничка, а в її спалаху циганські очі Чорного світять відблиском. Не подібний Чорний на тих бойківських хлопців, присадкуватих, трохи череватих і неповоротких, обережених і сторожких у ході, замкнених у собі і, вкінці, боязких. Душа Чорного проста і щира, а в тій щирості й відвертості ще складніша, бо загонистий Чорний і анархіст, степова душа.

Вогник цигарки спалахує, проганяючи почуття холоду і втоми. Бадьоріше від того: насипали могилу, але не можна нею налюбуватися, бо ще не розвиднилося. Десь вона онде внизу біля дороги з Лінянки в Угринівці. Працювали люди завзято, і виросла могила за одну ніч. Розїхалися вози, позатягали ґазди їх у колешні, познімали колеса, поховали в соломі, що й не відшукаєш, хто возив глину на ту могилу. Давня вправа: насипалися тих могил за Польщі — що село, то могила. Кожне село могилу прикрашувало, омаювало, гейби прочували, що незадовго спустіють хати і всі села, і не буде кому навіть поховати замучених, постріляних. То для них ніби заздалегідь готові могили насипано. Тягнулася до них молодь, йшла складати на них тернові вінки. А заони польської поліції наступали з гумовими палицями: втримати терновий вінок у руках не легко, коли тебе періщать по голові, і виривають поліцаї з рук вінки, а колючки терну вриваються в твоє тіло, і кров тече з глибоких ран. Нічого! Три роки тюрми за участь у маніфестації: був час колючки витягнути, рани загоїти.

Докурок спалахнув востаннє, аж опік губи, ніби щоб згадалося, як опікали собі губи у в'язниці, пробуючи

накуритись одною цигаркою. Затягнувся так глибого з несподіванки, бо сонливу тишу над самооборонною армією розвіяли чісь голоси, десь там гамір, заворушилися люди. Щось сталося. Наближаються з півтеміні постаті, і вже здає лека пізнати деренчливий голос оргмоба Крука.

— Я би їх всіх постріляв на місці! То не може бути! Що вони собі думають!

— Кого би ви постріляли?

— А «тих». Зібралися на другій горі і собі з нас кепкують.

Вовк промовчав. «Ті» — то члени тої самої організації, що розділилася, коли вбито провідника. Знали вороги, що роблять, коли вбили провідника бомбою в Роттердамі. Тепер два провідники, два полюси, а молодь, як ті опилки, то до одного, то до другого пристає. Один хотів би підняти всенародну революцію, на дивлячись на безвиглядність боротьби. Другому, знову, така дія здається безглуздою. Такий поділ був і в інших народів, годі дивуватися... Одні ішли б на прою, на певну смерть, а другі кажуть, щоб зберігати себе на пізніше... На яке «пізніше»?.. Там, на горі, Генник, їх провідник, фанатичний бойовик, щирий друг був колись, поки на поділилися, а тепер маєш...

— Чого вони хочуть?

— А нічого.

— То чого їх зачіпаєте?

— Вони нас зачепили. Підійшов один до нас і питається, чи то правда, що ми повилазили на верх, щоб краще нам було видно, як будуть німці брати закладників.

Вовк заціпив зуби, вгамовуючи себе, бо наче дугнуло під серце: то ті правовірні революціонери, які плентаються в хвості подій і ждуть, не знати чого. Війна далі закінчиться, а вони все ще ждуть нагоди до виступу і не об'єднуються разом у революційному підпіллі.

— Я вам казав, я б їх велів постріляти, — у голосі оргмоба Крука така ненависть, аж здригаєшся. Коли гнів притемнить розум, хочеться інколи зробити щось радикальне, рішуче: нехай буде ніч гугенотів, нехай винищать до ноги. Вже таке

починалося... Скільки впало з братньої руки!... Але як тут іти проти Геніка? Проти того самого, що з ним перебулося в'язницю, того самого, що приходив у камеру і падав без пам'яті на долівку, по побоях на переслуханні? Того самого, що біля нього ти почувався якось певніше, почував твердь характеру, силу землі?..

Вовк зняв обважнілу з роси шапку, повів рукою по чолі, по засохлих устах: стріляти не можна, але не може бути і так, як тепер є. Мусить бути один провід, нехай прийде кровопролиття, не порадиш. Вже було б погано, якби не стримував, як стримує тепер оргмоба, що вперто стовбичить поруч і не сяде навіть. Не сидиться цій дитині війни, цьому не закінченому семінаристові. Мріється йому стати героєм, вождем. Дрімає в молодій голові дух Робесп'єра... Важко крокувати з таким, відчуваєш, що остаєшся позаду, що твоє революційне ество інше, що це якась суміш романтизму і трагічного оптимізму та ходіння в народ і просвітянської роботи. І все те приправлене підпільними зустрічами, таємними сходинами, виправами і пригодами з поліцією.

А тут уже, друже, новий тип народився — функціонер революції. На нього вже доводиться рівнятися, до нього треба звертатися: у шкіряній торбі оргмоба чимало інформацій, зашифрованих записів, псевд, кличок, наказів, Назви сіл і станиць, клітини. Підбір людей. Готування складів зброї, харчів, одягу. Визначення місць зустрічей. І паралельна сітка, і група розвідки і контррозвідки, таке то всевидющеє око!

Від того якесь таке неприємне почуття, ніби ти провідник, а от у цій шкіряній торбі є щось і про тебе... Стара система перевірки і стеження одного за одним. Так треба було, щоб не прокралися провокатори, щоб не було зради... Але тут воно не те, тут воно інакше, такого в минулому не було. Тут все записують, нотують кожне слово, кожний твій зв'язок, довше приятелювання з кимось. Стежать за тобою. Стежать за іншими... Хіба навчилися такого в тих зі сходу? Чи в тих із заходу? І судять. Провокації, помилка? За що розстріляли Катру? Чи дійсно вона служила ворогові?..

— Сідайте, друже Крук, — прорік Вовк роздратовано.

Оргмоб хмикнув з дива, але не озвався і по хвилині таки сів, втомлений, очевидно, біганиною або приголомшений неласкавим відтінком у голосі командира.

А командирові вже байдуже до всього, так втома налягла. Ще одна цигарка від Чорного — справжній порятунок. Диво, десь серед тієї розмови проминув час, і не знати коли стало розвиднюватися. Лежать ранні тумани над селом, а далі починають оживати, рватися, як біла вата, на шматки, на подовгасті пасма. Звідкілясь повіяв вітерець і відсуває їх, згортає поза село на ліс, наче хоче показати славним воїнам Самооборони, яке диво вони вистроїли... Видно вже хати, дорогу. Горб. А оце могила рудіє купиною землі, і ледве помітно біліє на ній березовий хрест.

— А хтось іде з села до нас, — озвався Чорний.

Справді хтось підходить з села під верх, спинається на межі, що, нагорнені плугами, вирости з роками в високі земні вали і лягли поперек, і кожний треба брати, як велику східку на міру велетня.

— Іван Леськів іде!

Таки Іван. Очі Чорного добрі. Дивляєшся в цю постать, і з кожним її кроком усвідомлюєш собі, що ця людина — справжній провідник. Могила — то його ідея. І місце вибрав, і час. І ще якісь інші в нього пляни, чогось кудись ходив. І коли тепер підходить, ця загадковість і свідомість, що несе знову щось нове, аж відчутна з його обличчя.

— Подобається тобі могила?

— А не зна, — Іван відривав від подошов верству глевкої глини і вмощувався коло Вовка на місці, що його відступив йому послужливо Чорний.

— Ба, кой то треба німецького ока, аби вшацувало нашу роботу, — зуби Чорного забілили в усмішці, справді, як у цигана.

— Буде й німецьке око...

Тепер очі всіх вп'ялилися в Івана, і навіть оргмоб, хоч який витренований, щоб виявляти байжужість до всього, ожив.

— Їдуть німці? — запитав Вовк.

— Може, їдуть — Іван засунув руку в кишеню, витягнув звідти папірець, зложений учетверо і подав командирові.

Щось там таке написано, що командир мружиться і хмуриться, ніби йому треба окулярів. Чи щось там таке написано, що треба не раз прочитати, щоб зрозуміти.

— Десятки сільських возів з Лінянки й Угринівців возять землю на могилу, — читав Вовк польський текст. — То могила на честь тих оунівців, повішених у місті. Телефонуй негайно до «Зуха» або до «Зельної». «Староста».

— Що то є? Хто то писав?

— А Вислоцький...

— Як визнаєте? — оргмоб простягнув руку по записку, але Іван взяв від командира і заховав у кишеню, не звертаючи зовсім уваги на оргмоба.

Таке то між ними. Не терпить Іван оргмоба, і той на Івана вже полює, вже жде, коли зможе взяти того в свої руки. Навіть під суд поставити організаційний, а то може пахнути смердючкою. О, знову робить усе на свою руку і оргмоба не повідомив, а то належить повідомляти, бо як кожний буде робити на свою руку, то що з того вийде? То обставили хату Вислоцького, разом з Гудаком, — заслухався оргмоб, бо страшно цікаво... Підіслали злодія Гривку до Вислоцького, аби той оповів, що могилу силлють, і для кого і що, бо знали, що Вислоцький зараз піде донести німцям... І таки пішов, але чомусь не сам, а сина вислав з запискою. То вони Казя з тою запискою по дорозі переловили.

— А де тепер Казьо? — не втерпів оргмоб.

— На пункті в Угринівцях, — відповів Іван, знаючи, що й командирові цікаво знати. — Я не міг його відпустити, бо пізнав мене, хоч мав очі зав'язані... По голосу мене пізнав.

— А хто ті другі, «Зух» і «Зельона» — розсмаковувався вже оргмоб у допиті.

— Не знаю.

— А може, знаєш?..

— А ви знаєте? — глянув тепер Іван на оргмоба насміш-

кувато. Багато, ой, багато сказано в тому погляді, і не треба багато додумуватися. І слухачам усім видно: кпить собі Іван з оргмоба, що той тільки з своєю торбою бігає (таке говорив, і в тій торбі таке записано), ще молокосос, зелений, а вже командувати рветься. І дурень, нічого придумати не вміє, тільки людей напастує і грозить... То він Іванові погрозить, е чим погрозити, і то вже в цій торбі записано, і свідки є...

— Ви багато знаєте — намагався говорити оргмоб спокійно, а долішня щелепа дрижала неслухняно, кумедно. — Але того не кажете. І того не сказали, що мали з своїм братом Николаєм... Ваш брат комуніст! Може, ні? І що він там говорив на нас усіх, як ви були вдома, як вас хотів бити, і на ціле село кричав, що нас всіх має в... Ви повинні були зараз донести.

— А ви брата не руште!

— А як порушимо, то що буде?

— То увидите...

Оргмоб глянув на командира і вже зовсім отетерів, бо командир анітрохи не виявляв здивування з приводу Іванової зухвалости. А то зухвалість! То він боронить свого брата комуніста! І ще погрожує. Куди ми йдемо? Ніби не знати, що то буде, як тут совети прийдуть, що ті комуністи тоді будуть робити?

— А ви дивіться, що робиться — перервав незручну мовчанку Чорний.— Куди вони йдуть?

З горба справді сходили гурти членів Самооборони. Так не всі, але дехто йшов унизу межами, очевидно, в село... Розлазиться армія.

— Не розумію, що діється — признався широко командир.

— Я зараз перевірю! — схопився оргмоб та поскакав по межах, тільки торба майдалася на боки з того бігу.

Вовк переглянувся з Іваном; одно, значить, подумали про того молокососа, але голосно говорити годі.

— І куди вони пустилися!

— А може, по їжу, — промовив Іван.

А й справді! Армія без прохарчування. Якось так не плянувалося, забули про те в команді, не передбачили, робили за

системою: якось то буде. Але сором не великий. Не такі армії в той спосіб війни вели і про харчування не думали, а де стали, там брали, що попало.

Якби дівчата, зараз щось придумали б, але дівчат заборонено було брати... То треба тепер слати кількох хлопців у село, щоб наказали дівчатам винести армії харчі. І то негайно, бо не знати, що далі буде.

Пішло кілька, пострибали межами як зайці-легуни. Тепер тільки ждати терпеливо та з надією вдивляючись у картину внизу... Куриться з коминів в Лінянці, попід горою. Далі узгір'я, що перериває Лінянку надвоє. Десь там пошта і кляштор, але їх не видно. Куриться і в Угринівцях ліворуч.

Притихла селянська армія, вдивляючись у знайому картину і відтворює в уяві, що там діється по хатах. Як гогочуть поліна в печах і смуги диму втікають у комин з іскрами. Як полум'я облизує закоптілі залізні баняки, як поволі закипає баняк бульби, піднімає покришку, і сичить вода у бою з вогнем — такі дві відвічні стихії змагаються... Дрова погоріли, полум'я притахло, тепер жар ясний, пекучий. Тепер страва булькотить і накипає рівно. Розгортає кочерга грань на боки, і на гарячу, пахучу ватру зсувається з лопати бульбяник і низькі паляниці, що рум'яніють від жару і вбирають у себе запах ялинових полін. Як закрити отвір заткальницею, то всі запахи в печі зіллються в один аромат. Ще мить, ще хвилина...

Вовк ішов повільно схилом гори позад своєї голодної армії і зупинився коло кулемета, вичікуючи й собі, хоча голоду якось не відчувалося, тільки тривога і неспокій зростали на душі.

— Аво, ідуть! — почувлися вкінці оклики.

Від села, з-між садів виникли справді перші постаті. Біліють хустки, біліють вузлики в руках дівчат.

— Ідуть!

Але в радісний оклик увірвався нараз інший тон, ритмічний, щораз голосніший, чужий тому селянському світові, та вже знайомий, ой, як знайомий.

— Авта!

— Німці!

Дві зелені автомашини вигулькнули на дорозі з-поза лінянських хат. Дві, то все. Нема в команди льорнеток, щоб добре приглянутися, очі добрі, але що порадиш, задалеко.

А то вже вони ближче. Видно повні вояків, мундири різні. О, ідуть до могили. Позіскакували з машин, підходять ближче.

— Подобається вам наша робота, с... сини?

— А шапку не знімеш, один з другим, кальвіне!

— А прочитай, що там написано!

— Ая, прочитають ті кальвіни християнську мову! А шкода. Може, є між ним хто, що знає. Таблиця велика, з грушки, з м'якого дерева. Різьбив сільський різьбар з Лінянки, що фігури придорожні вирізує. Літери глибокі, а до того запущені червоною фарбою. Як кров. «Борцям за волю України, повішеним катом Гайнріхом в дні 1 вересня 1943 року».

Більше не можна було записати, бо вийде дрібно. А хотілося записати на тій таблиці всі кривди України, всі імена, щоб не пропали в людській пам'яті, щоб жили вічно.

А кілька дівчат скрадається межами вгору. Уже вони на версі. Личка розчервоніли з бігу. Захопили дещо, не знати, кому давати тих кілька паляниць... Але головне — вістки. То приїхала жандармерія, німці й узбеки. Забрали людей з десять і повезли з собою до могили.

— Напевно будуть брати заложників, — задивився Вовк в далину. — І вийде так, як казав Ґенік. Вони будуть з гори дивитися безпомічно, як німці будуть брати заложників. — Скільки там з Данилом людей коло мосту?

— А зо тридцять.

— То треба йому дати знати, аби не випустили машини з села.

— Я піду туди, — підвівся Іван.

— Іди і візьми ще з десять хлопців. Але поспішайте. Вони розкопують могилу. Як закінчать, зараз можуть від'їздити.

Вовтузяться ті коло могили. Розкопують. Не одну так

розкопали вороги, а виростають нові. Добре було б закопати в могилу кілька гранат. Так хотіли зробити, але Іван відрадив. Передбачив. Боятися самі могилу розкопувати, то селян послали, було б своїх побило. Накинули шнури на хрест, тягнуть вниз. Волочать по дорозі, ламають. Знівечена таблиця, пам'ятна... занурюються лопати в глину, маліє могила, розповзається купою глини.

— Вночі нову насиплемо.

Вовк оглянувся на Крука і здивувався, наче почув відгомін своїх слів, що їх казав колись. Так він будував селянськими руками. Такий змаг з противними силами, незугарний, може, безглуздий. А то треба не так, треба могилу з граніту. Треба ставити пам'ятники в центрі великих площ у містах. І запалити перед ними вічний вогонь. Щоб проходили школярики через площу, читаючи ті написи. І робітники і міщани... Треба діяти інакше. Але як? І що воно буде?

Упоралися ті з могилою. Відкотилися машини від Кривого Горба в присілок. Відпустять людей чи не відпустять? Ні, не відпустили. Пристанули між хатами. І ще, здається, людей більше беруть.

— Бігме, беруть! О, в Сухого стоять на околі.

— І в Микити!

— Не даймо!

— Бийте по них!

Вовк відчув, що тепер треба рішати. Бити по них! По своїх? Ні, так не можна. Але що робити? Що?

Відповідь прийшла сама собою. Хтось стрілив позаду, а за тим стрілом посипались їх десятки. І важко, надривно татакнув кулемет, посилаючи серію на пострах понад село.

30. БІЙ КОЛО МОСТУ

Історія записала чимало вісток про драматичні воєнні переправи через Гелеспонти, Рубікони чи Березини, але малій, мілкій лінянській Шумині, що випливала з лісового джерела, десь високо в горах і безжурно стрибала по гірських перебоях вниз аж до Дністра, — їй аж ніяк не снилася така слава, і не прочувала вона, що сьогодні теж уславиться як місце бою.

Обросли її пози вздовж берегів, літом заглядали в неї закохано розбуялі обабіч жита, вівсики і вусаті ячмені, а вона текла собі вільно, перетинала людські дороги і пільні доріжки і слухала, як любуються нею люди, як благословляють кожний раз, коли обмивають у ній струджені, порепані ноги, напувають коней і корів. Не страшні її плиткі броди для селянських возів, а розсохлі в літній спеці багра коліс навіть раді набрати вогкості і стужавіти від її вод та напнутися міцніше в дугах залізних шин.

У Лінянці Шумина, однак, поглибшала, вижолоблювала ширше русло, стала якось більше повновода. Тут уже колеса занурюються по маточини, чого газди й не люблять, бо підливає мазь водою, і колеса потім поскрипують. А в повінь ставала Шумина розгуканою річкою, що вже не перейдеш і не переїдеш. Отож, довелося покласти через Шумину міст. Ні кам'яних биків, ні підпор тут ставити не треба було, ні робити різних марудних обчислень інженерних довжини мосту, і мостовий лук, і видержливість прибережних опор, а все ж збудований міст являвся архитвором мостової інженерії. Лягли грубі ялиці поперек понад Шумину, а на ті ялиці

накладено рядочком тісно грубих кльоців, кругляків. Може, краще було б кругляки стесати, але лінянські майстри полінувалися, а ще більше переконували, що так ліпше, бо так міст довше постоїть — вода з нього легше буде стікати. правда, дещо християнина потрясе на цьому мості, але то можна витримати. Змайстрували майстрі ще по боках поруччя, щоб весільні гості з мосту в воду не попадали, і міст готовий.

У напрямі цього мосту й котилися дві вантажні машини з жандармами, німотою, узбеками і десятьома закладниками з села. Втікали машини, бо кулі свистіли понад селом, і збагнули втікачі по густоті пострілів і по грубому гавкоту кулемета, що нарвалися на біду, що десь тут на горах партизани, а не б'ють по машинах тільки тому, що на машинах закладники, а так то зробили б з них кашу. Отже треба перти чим скоріш з села в місто.

Водій першої машини саме натиснув на акселератор, бо попередю побачив невеличку гірку, коли раптом спостеріг, що в мості під гіркою темніє величезна діра. Скажено заскавуліли гальма, і вперемішку покотилися в машині і жандарми, і німота, і закладники, все змішалось в одну масу, і тільки по прокльонах було пізнати, що ця різношерста публіка не одним язиком Бога проклинає.

З гірки, потойбіч Шумини, споглядав на те все десятник Данило зі своїм кущем Самооборони і сміявся радісно з успіху свого стратегічного заходу. Міст! Захопити міст, то так, якби вхопити противника за горло, або за якусь іншу делікатну частину тіла, кажучи вояцьким жаргоном. Знищити міст, то так, якби комусь відрубати ногу. Не при одному мості залягав уже в бойовій позиції десятник Данило, окопавшись глибоко коло нього. А як не можеш оборонити міст, то його зірви, підмінуй. Якби так зробили з мостом на Сяні в Перемишлі, то не поїхали б польські панцерки на Львів, і Львів був би наш, і Галичина наша, і вся Україна наша. А то пожалів один перемиський громадський діяч того мосту, бо вікна в недалекому Народному Домі від вибуху повилітають, то

повилітали й у Львові, і відступав десятник Данило через багато мостів по всій Галичині, зажурився, як Збуч річку проходили, аж дійшов до Дарницького мосту над Дніпром. А там та сама історія. За мостом Денікін, а мосту зривати не велять. І стріляти навіть не велять, тільки так стримувати Денікіна. Ба, та чим стримувати Денікіна. Ба, та чим стримувати, га..?

Але нині тут десятник Данило командує, такої дурниці не зроблять. Динаміту, правда, Данилове військо не має, але для такої краси, як ялиновий міст, динаміту й шкода. Підірвали дужі руки хлопців з Самооборони одну втовчену, в'їжджену, присипану шутром перекладину на мості, а решта пішла легко, як сірники з пуделочка. Так їх щось з п'ятнадцять піднесли та в Шумину, та в Шумину. А Шумина по дощах повніша, понесла, хоч які важкі, і вже знеможено прибила оті перекладини до берега на мілкому місці, на закруті нижче мосту.

— Доннерветтер! — німець у зеленкавому мундирі висковзнувся з машини й обережно підходив до роззявленої діри в мості, потім глянув підозріливо на гірку, постояв над дірою і знову глянув на гірку, мабуть, міркуючи, що якби там засів хто, то вже б їх напевно припражили, а так, видно, нікого там нема. А бервена з мосту внизу в воді. Міст направити — півгодини. Німець оглянув діру діловито і махнув на тих, що притаїлися на машині.

З машин, і першої, і другої, що зупинилася позаду, висипалися жандарми у синьому, аж за очі хапає, і узбеки в зеленому, гейби справжні германці, але Данилова Самооборона зараз пізнала, що то узбеки з застави під містом. А на машинах темніють тільки сіряки та жовті кожухи закладників та кілька у мундирах для охорони. А ті жандарми та узбеки, і, таки між ними кілька німаків, сунуть гусаком до мосту. Так тобі, як на долоні!

— На мушку, хлопці! На мушку беріть! — подав Данило команду своєму війську і підніс руку, як до привіту тим, що підходили вже до мосту.

Бахнуло стрілів разом зо тридцять, гук неймовірний, і аж

затмилося в повітрі від не дуже сухого пороху з старих набоїв, аж потемніло в очах. Кепсько брали хлопці на мушку, скаче ота мушка в тремтячих селянських руках, скаче зі страху, і ще більше з небувалого підйому, бо почали справжню війну! Але аж п'ять їх чи шість тих узбеків чи німаків таки впало на дорозі, а решта відбігла від мосту у плиткий рів, поза машини, та почали сіяти по гірці довгими серіями з автоматів.

— Не вихиляйтеся, хлопці! — гукав десятник.

Ба, як тут не вихилитися, як тут опертися спокусі, щоб побачити власними очима, як вони пражили німаків, як лежать трупи серед дороги, лежать узбеки по ровах. Як не напоїти свого серця таким видом? Напилися того виду очі Гриця Перила, весельчака з Угринівського куща Самооборони, напилося серце радості так повно, аж розкинув він раптом руки, поцілений кулею у саме чоло і покотився узбіччям на тих, що позад нього принишкли в мілких ямках.

Ахнули перелякані кушові воїни і поповзли назадгузь, притиснулися щільно до землі, тільки Іван припав біля Перила, перевіряючи, чи ще той дихає, і глянув на десятника з запитом, що робити. Позаду них видололина, є захист. Але відступ не такий легкий до хат позаду на горбі. Та й пражать німаки вже і по хатах, і запальні кулі мають, бо ось загорілася солом'яна стріха, спалахнуло полум'я, і вже здається, ніби стемнілі стріхи хат стали подібними до жовтолистих та гарячочервоних яворів, що жовтіють собі і окутуються зловісно чорними димами.

Десятник Данило перевів очі від вогняної стихії на своє військо. Шуляться його вояки від кожного звучнішого свисту куль над головою, а головами все якось повертаються назад, наче міряють віддаль до безпечного місця, наче ждуть на наказ відступу... Зовсім, як тоді, коли восени 1918 року пригнала йому повітова команда чоту бойків. Наступали галерчики від Устрік, розсипалися попід верхом і пруть на село. А він коло гошівського двора заклав кулемет між дві росли липи і тільки зорить ту лінію галерчиків, і сіє серією, і

кричить, забувши про все. Вже лента набоїв кінчається. А коло нього пострілів не чути. От аж тоді отямився, глянув, а позаду з чоти бойків ні сліду. А галерчики вже підкрадаються роздолиною до кулеметника, вже облуплюють кулі липову кору, січуть листя над головою.

— Гей, тхорі!

Крик, вирвався з горла грімкий, пронизливий, наче гукав десятник через чверть століття услід боягузам, що побігли лозами, полями, поховалися по людських загатах у соломі, попереодягалися в бойківські сіряки і почали молотити на чужих боїщах жито, а потім перешли мундири на цивільні блюзи, і ще два роки ходили в добрих, зафасованих черевиках-коміснях, як пам'ятці з тої війни за Україну.

На крик Данила страх улягся, в блудних очах з'явилося здивування й покора.

— Мудрик, повзи ближче до мене!

Мудрик повз узбіччям, щільно при землі, волочачи за собою рушницю. Його темний, поліційний мундир порудів від жовтої глини, весь обмазаний, шапка насила на вуха, але очі з-під дашка дивилися певно, без страху.

— До мене! Кинь ту свою пукавку! Візьми то, — десятник показав на машинуву пістоль, що лежала покинена біля вбитого Гриця Перила.

Мудрик взяв у руки пістоль, а ті з Самооборони аж зідхнули при тому, подумавши собі: ой, не ляже вже на неї широка Перилова рука, не пригорне любовно, як то Гриць звик приговорювати до неї, що то його білявка найсолодша й найвірніша. Ой, не найвірніша. Хто то вже її не обнімав, не пестив, хто то вже не огрівав її своїм тілом, у дужому стиску, у передсмертних конвульсіях, хто вже не обмивав кров'ю чужою, і своєю! Як її роздобув Перило, то нікому не зрадив, а беріг її, як ока в голові. А ось тепер уже її новий коханець...

— Вмієш тим орудувати?

— Я? — перепитав Мудрик, ніби дивуючись, що до десятника Данила не дійшла слава, який Мудрик стрілець.

— То добре. Приготуйся.

Данило підсунувся дещо, маскуючися за кущем, щоб розглянутися краще в положенні. Пострілів щораз менше. Чує вправне вояцьке вухо, знає ту музику. Ага, вже щадять набої, не приготувалися на таку позиційну війну. Ззаду їм ніхто амуніції не підвезе, ззаду їх повинні тепер припражити, тільки не розуміє, чому нема провідника з цілим загоном. Що вони там на тій горі роблять? Чи не чують, що тут діється?

А тут, коло мосту, вже щось нове діється, якийсь новий плян. Постріли потріскують сухі, саме настільки, щоб ті на горбку дуже голів не підводили. А як і підведуть, то побачать, що і так нічого не вдіють. Склав німак плян, то вже видно який. Заганяють жандарми закладників з автомашин і женуть їх поперед себе до мосту. Кожний собі закладника взяв і заслонився ним від куль. Стріляйте тепер, мовляв, у свого. Заховалося їх кількох з команди за закладників, а решті закладників велеть лізти в річку і витягати з води позривані перекладини. Котяться люди долі берегом у воду, добрили до кругляків, попихають їх проти течії під міст.

— Крийся! — гукнув Данило, бо забуло його військо про обережність, а узбеки пострілюють з-за хат та з ровів рідко, але до дідька цільно. О, не казав він. Дістав Поліжаків Михайло в плече, заціпив зуби в болю. І нічим перев'язати рани і нікуди дінутися, бо позаду відкритий терен.

І нащо було того всього? Одурів старий Данило, одурів! Як тоді в молодості. То сиділи бойки, ґаздували, плодилися, а він перемеряв чогось всю Україну туди і назад, потім їв лободу і бур'ян в Домбю в польському ляґері, звідки вернувся з знищеним здоров'ям і ще по криміналах сидів, ще його там пробували доконати. А нині вже би си дав спокій. А він з тими хлопцями пішов, та чи то його місце? Та на що те все? На який кінець? То як проти галерчиків позицію тримав, то знав, що свою рідну землю боронить. То як на Київ ішов, то бодай знав, що йде столицю визволяти. А тут..?

— І що воно робиться? — спам'ятався десятник серед тяжких дум. Чи стріляти в свого, що його жандарми женуть направляти міст? Свого вб'є, поки жандарма досягне кулею. І

ті печеніги в німецьких мундирах. Воюй з таким! І на який кінець?

Закладники вже піднесли перший кругляк з води, просунули в діру в мості, і стирчить він, як швайка. Вже його ті на мості підтягнули і поклали, де треба. Знає німець лад: два на мості, а решта в воду кругляки підтягати і подавати тим на мості. Йде робота щораз швидше.

І що тут зробиш? Данило глянув по своєму війську і кивнув головою Іванові, щоб підповз ближче.

— Видите, що роблять?

— А виджу.

Іван притакнув, але мовчав, ніби не було що далі казати, ніби і він захопився тим видом. Вже п'ята чи шоста перекладаина, омочена в воді, темніла впоперек, а німець погукував, підганяв тих вниз, щоб швидше рухалися. Темніють на воді сіряки, зливаються з брудною водою жовті селянські кожухи. А машини на дорозі порожні, тільки шофери коло них, моторів не виключили, чути гуркіт. Іван задивився на другу машину, бо коло шофера доглянув ще якусь особу в цивільному, в кузові. Іванові очі аж вп'ялилися в шибку кузова: чи може бути, чи то Вислоцький там сидить? Бігме, він. Ждав на німців коло пошти і поїхав з ними показувати, де і що і кого арештувати.

— То що думаєш? — запитав десятник, вже непевно.

— Що? — Іван сягнув рукою по пістолю, що її держав Мудрик, оглянув її, потім приляг і навів поволі на машини. Було непереможне бажання пустити серію просто в віконце, в ту постать коло шофера, але спам'ятався. Треба бити в першу машину, в те місце, де так голосно тарахкоче в холостому бігу, задихаючись, мотор. То щоб він не торохтів...

Серія пострілів пролунала раптом з Перилового автомата так голосно, аж всі прищулилися на горбку і ждали. У відповідь кілька пострілів, і тиша. І ще яка! Мотор машини вже затих, з-під покришки за клубився дим, спалахи полум'я.

— Дивіть, дивіть! Машина горить.

А є на що дивитися. Кинули німці недокінчений міст,

задкують, заслоняючись закладниками, відступають, поскакали жандарми до другої машини. Пішла машина заднім бігом, поміж плотами, покотилася розсуваючи хитку огорожу. Втекли жандарми, а нещасні узбеки лежать у ровах притаєні. Невідомо, що вони тепер будуть робити, покинені і зражені. Доводиться воювати з українськими повстанцями. З союзниками! А що узбеки — союзники, то про те було виразно написано в такій летючці. Була та летючка читана на сходах при обговоренні політичного становища в світі. Промовляв до організаційного активу у лісі за Синявою якийсь друг із центру. Трохи вітер був засильний, і смереки шуміли, як подурілі, поскрипуючи. Було в тому багато таємничости й незнаного відкриття, що стається саме в такий неспокійний час. Голос виховника губився в шумі, але дещо таки почули й зрозуміли. То та війна, то війна двох імперіялістів, Москви і Берліну. Два хижакі зчепилися і б'ються за здобич, а та здобич — то українська земля, українська пшениця, і вугілля, і залізо, а далі також кавказька нафта, і ще башкірська і таджикська худоба, і узбекська бавовна, й інші добра. Український повстанець не самотній, його союзники — узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкіри, татари! Нехай живуть самостійні держави поневолених Росією народів!

Схоже на те, що німці вертаються по узбеків, бо закладників уже їм не позбирати, вже побігли вони річкою вниз, по лозах, дехто вже добрався до хат. Друга машина підкотилася на віддалі і стала, а німці носа не показують... Еге, не знають, що робити! То їх наші не пустили, то вже кулемет чути. Пруть наші Лінянкою, вся Самооборона підступає. Повискакували з машини жандарми і давай між хати втікати!

— Хлопці! А дайте їм тепер— гукнув десятник Данило, збагнувши швидко становище вправним вояцьким оком. — У два вогні їх! Забігайте збоку!

Скотився Данилів куш Самооборони з горбка з невиданою досі відвагою та через річку, та між хати. Бойова акція, правда, якась така, що не поясниш. Тріщать плоти, спалахи пострілів з-за вугла хати. Треба розпластатися на мокру

землю, устелену пишно лататим листям клена, повзти вздовж тину і вибирати тиняка, щоб просунути цівку рушници... Ага, маєш!.. Уже з'єдналося Данилове військо з головним загonom, уже треба шукати головної команди. Схилившись, біжить оргмоб Крук від хати до хати, а торба майдається в бігу. Але де саме друг Вовк?

Десятник Данило притаївся за цямринням колодязя, біля нього Іван. Треба якось повести акцію, бо настав балаган. Німці й узбеки втікають в напрямі кляштору, то вже видно. Кляштор мурований, мури, як у фортеці. Як їх не перехоплять, то повтікають. І де той Мудрик? Десь він то своє праве крило розгубив, то він мав не пускати тих до кляштору.

— О, там наш комендант! — гукнув Іван врадувано.

— Де?

— Аво, за хатою.

Десятник глянув: справді за рогом друг Вовк, а з ним ще зо п'ять з Самооборони. Просторінь через подвір'я до хати не велика. Чи раз брав десятник Данило таку віддаль в бою. На самі кулі йшов!.. На Півні проти таліянів! На Підзамчі у Львові проти поляків. І під Чортковом! І коли треба було вигнати більшовиків з «Арсеналу»!

Вже він у бігу серед просторого подвір'я, коли раптом похитнувся, кріс випав з його руки, і сам він звалився на той кріс. А як падав, явори над стріхою почервоніли страшно, загорілися пекельно. Жаром війнуло на нього, затамувало віддих, і все погасло.

Іван хотів кинутися до десятника і зупинився, збагнувши, що хтось десь там причаївся і бере їх на мушку. Мигають мундири жандармів між хатами. Чи не сам комендант Вербель? Та він сам! То мигне серед узбеків, то шезне за деревами. Але не за Вербелем никають напружено Йванові очі, о, ні. Між німаками гайовий. Вже раз заглядев його далеко в тій куртці. О, то він біжить поміж хати.

Якось забулося все на той вид, і командир, що притаївся потойбіч за вуглом, і мертвий уже десятник Данило. Тепер думка одна: догнати оту шкіряну куртку. О, побачив той Івана,

пізнав і втікає, втікає... Стрибнув у відчинені двері стайні... Вже йому не буде виходу — Іван притаївся коло одвірка. Чути як подзвонює ланцюгами занепокоєна худоба. Певно, загриб-ся під жолоб. Може, кат пролізе поміж дошки на горище. Як там нема паші, то пролізе легко... Пробіг хтось оподалік захеканий, хтось гукає попереду. Закликати когось на поміч? Ні, сам дасть собі раду, сам розправиться. У стайні темно. Як показати голову, той може стрільнути, а от не стрільнув, може вже й набоїв не стало... Густий важкий запах гною... Тиша якась така настала, ніби гайового тут уже нема, ніби худоба вже заспокоїлася. Невже гад виковзнувся з рук?

Іван ступив крок у темні стаєнних дверей, коли в цю мить хтось кликнув його голосно, по імені, і він впізнав, що це голос коменданта Вовка.

Біг Вовк до кума, а в голові шуміло від пережитого, від баченого, і ще від того, що попереду досі не бачене, не пережите, не пробуване, у першому хресному вогні, у першій пробі справжнього бою, навч з смертю, навч з утратою близьких і дорогих осіб, навч з чимось незрозумілим, диким, у прочутті того, що попереду ще не бачене, не пережите, не розкриті до кінця, а вже сприйняте душею.

Думка блиснула в голові Йвана, що добре, що нагодився якраз кум у трудний час, і оглянувся, але в цю мить почув холод у грудях, десь близько серця, аж зів'яв від того холоду, тільки тьмяно бачачи перед собою страшно, вусате лице, так близько, аж вже його не видно, не видно нічого...

Вовк на мить не збагнув, що сталось, не вгадав, що це за постать у шкіряній куртці, чи свій, чи ворог. І аж над пониклим на землі другом зрозумів усе, але вже було запізно, вже вертка постать щезала між хатами.

З боків надбігали хлопці з Самооборони. Хтось розривав на грудях Івана сорочку, хтось кинувся до хати, грюкав нагально, щоб відчинили, бо то свої, і дали води і полотна обв'язати рану.

Надбігла дівчина-медсестра і заходилась омивати якимсь плинном груди, що підносилися у спазмах, у нерівному

віддиху. Вовк глянув на викривлене з болю обличчя друга і підвівся, бо кликали, щоб ішов.

Постріли далеко попереду, рідкі, наче в рівних інтервалах. Хати вже рідко, за ними поле. По ньому жандарми та узбеки відступають, прилягають на видолінах, стріляючи, щоб прикрити відступ, повзуть усе в напрямі кляшторних будинків, що біліють стінами, оточені рядом рослих смерек, вже скрилися за ними, за невисоким муром.

— Не стріляти! — передав Вовк наказ, зупинившись коло останньої хати, якийсь дивно втихомирений, наче не той, наче незнаний і сам собі.

— Чому не стріляти? — підбіг Крук від сусідньої хати.

— А що? Підете штурмом?

Крук замовк. Як біг, то готувався дуже протестувати проти припинення вогню, проти такої капітуляції. Але глянув на командира, і нараз відчув, впереше відчув, що перед ним стоїть уже командир.

— Ви ранені? — запитався він стурбовано.

— А що?

— Кров...

— О... — Вовк глянув на руку, на плями на мундирі. — То ...не моя... Оточіть кляштор. Ще стягніть Самооборону з Синяви, аби ніхто з кляштору не викознувся. І мусимо негайно послати в гори по допомогу, бо самі не впораємося.

31. ЛЕКЦІЯ КАРТОГРАФІЇ

На висотах, серед лісів, ніхто й не догадувався про трагедії й тривоги лінянської Самооборони, що випробувала вперше свої сили в бою і покуштувала гірких плодів поразки й безсилля, навіть не радіючи, по неспокійній ночі у заглибленнях і ровах круг кляштору, соняшним осіннім днем.

На висотах, у віддалі кількадесятьох кілометрів від Ліянки, соняшна злива струмувала на верхи, на ліси, аж потемніли вже смереки й ялиці розпарювалися знову, і соки, що вже спіялися у стужавілій корі, готові відплисти назад у коріння, збуджено пробивалися до кінчиків віт, ніби на нові пагінці, і скроплювалися у спізнілій щедрості в прозорі, пахучі сльозини.

А вільшини й цупких буків уже осіннє сонце не обмане, не заманить на нове буяння. Відплили вже гіркі соки в глибину, помідяніло листя і золотиться на сонці ще яскравіше, мліючи в теплій зливі...

Й отих кілька сотень молодих людей, що засіли на галявині за імпровізованими столами, сонце ніби справді обдурило, ніби повірили вони, що тепле літо триватиме вічно. Поскидали блюзки й шапки, нехай сонце гріє коротко стрижені чуби, нехай здається, що сидітимуть отак у тому вигідному, розбудованому партизанському таборі безпечно, на приємних навчаннях і вправах.

Сотник Гонта сидів у тіні смерек, споглядаючи на гурт, і згадалися кілька років учителювання в лемківському селі, що дали змогу відкрити в собі талант педагога... Пристрасне бажання передавати й утверджувати передане знання. Але

воєнні роки навчили любити лад, дисципліну, послух, доцільність акцій.

Голос майора Гаркуна чіткий, звучний, розриває думки.

— Давай! Давай!

Це іспити з топографії. Топографія — майорова пристрасть. Карти місцевости виходять з його руки наче з друкарні, такий небувалий талант. Хто той майор? Йдуть тижні, а він не встановив нічого, не перевірів того, що сказала Галя. І як він може перевірити, як він тут, прикутий до місця, з десятками обов'язків, з відповідальністю за вишкіл, за доставку всього, за те, щоб було так, як треба. Передав справи тим угорі, а звіди нічого. Треба думати, що щось роблять. А тим часом майора обставив сотник Зорян і не спускає з ока... Є щось підозріле, але хитра штука — майор. У ліс на полювання вибирається часто, йдуть за ним хлопці, слідкують, чи не має зв'язків із кимось, бо по лісах уже парашутистів щораз більше... А вчить майор чудово. Теоретично і практично. Яюсь незручно вийшло, бо останнього тижня наче майор перебрав команду табору. Все з тією топографією возиться. Обов'язково мусять усі вивчити терен. Всі верхи, схили, видолинки, потоки, аж до річки десь унизу, до вузькоколійної траси... Лазили хлопці, губилися по лісах, перегукувалися. Ще ота сопка, ще ота, все переміряти власними ногами, все побачити, щоб потім занести на карту.

— Теоретично, візьмемо, що ворог наступає на табір. Підсувається вузькоколійкою, підтягає боєприпаси. Може, й артилерію. Розгортає позиції у підступах до табору, обходить оту висоту, що в центрі, заходить з двох флангів. Як ставити оборону? Як визначити позиції сотень, і чот, і роїв? Де ставити опірні пункти, застави й головні бойові позиції?..

— Давай! Давай!

Заклик ніби до Карпенка, так здалося, ніби майор помітив його недоладне картографування й підганяє. Ні, це до когось позаду стосується. Чортів майор! Та що ж воно між ними? Якось непопатка. Розмовляли отоді на горах широко, до душі, обіцявся майор ще більше таких розмов провести, а от не

говорить, тільки поведе зором, як гострим лезом, кине в'їдливу приказку, догадайся, мов... А може ж, так і треба, щоб ті не догадалися? А чи вони догадаються? Та й чи він сам уже догадується, хто він і що він? Відхилилося серце від майора зовсім. Дружба на те місце вселилася до того «Подільського Калача» — сотника Зоряна. Так Калачем його зве, і жартують у витівках, і пісні співають увечорі у гурті, і молитва ота чудна вже так звична. І годують, годують. Що ж воно? Куди це ти, Федоре, попав? Скільки бачив, а такого не бачив ще...

Устим допоміг би зрозуміти дещо, а його нема. Так чудово навчав історії, та слухалося його, наче себе самого, та викликали Устима кудись у важливій справі, запевняв, що вернеться незабаром.

— Йолки палки! Йолки палки!

Оце вже до нього. Стоїть майор над ним і повторює глумливо й уїдливо. Справді, наче ліс він малює, а не плян бойової операції їх школи проти фрїців. Нікудишній з Карпенка картограф. Важкувата й неслухняна його рука, їй усе тільки гайки закручувати тягне. І око не те. Томили його за те і в воєнчасті на уроках, пробували проходу дати вгору, у командний склад, коли б тільки обучення лучче було. Та ба!

Карпенко кинув зукоса поглядом на Зоряна, що сидів збоку. Зорян! Через Зоряна майор, мабуть, такий сердитий. Глузує Зорян з майора прямо ввічі, комісаром його обзиває ніби жартом, а чи не знає, чортяка, про все? І відважний який та проворний. З таким коні красти йти... А вони не коні, а кулемета в угорців украли, як ті таборували внизу в селі. З батальйоном на бій не підеш, а зброї таки дещо захопили, від угорців викрадаючи. І кулемета... Жаль тільки, що потім за те угорці селян постріляли з люті...

— А оце знаменито! — чути голос майора.

У кого воно так гарно виходить. Це в сотника Босфора. Сів сотник з усіма, щоб похизуватися, очевидно. Зорян зве сотника Босфора «Наполеоном». Горда штука, знавець, кадровий офіцер польський. З майором вони приятелі... А взагалі, що ж то воно, Федоре, з тобою? Чи снилося, чи

марилося між таких людей попасти, таке бачити? І до чого воно йде? І чи ти ще партизан советський, чи вже чорт зна хто? Хвашист, пришийкобиліхвіст, чи що таке? Га, що оце карлючки виводиш, і бумагу псуєш, і карандаш гризеш, як школяр на цьому екзамені.

— Давай! Давай! Кінчаєм! — голос майора владний, повний, і від того ще нижче похилилися голови, викінчуючи останні деталі пляну оборони табору, і Карпенко почав гризти олівця, а на думку йшла чомусь приказка: «Ех, коби, так коби, та в роті росли гриби, то був би не рот, а город»!..

Вийшло і не це, і не те, бо раптом стало видно, що ті з застави ведуть якогось парубка в сірячині, і поспішають, знать — це посланець, знать — щось десь сталося. Покинули всі діло, глядять, як розказує щось посланець комендантові табору, розмахує руками. Вже і Зорян і вся команда туди поперла. Що воно сталося?

Бій був, бій унизу, на селах. Німці напали на село, брали закладників. Самооборона пробувала протиставитися, були вбиті, ранені... Треба допомоги, просять допомоги з табору для охорони сіл.

Карпенків олівець впав на зелену мураву, лагідний верховинський вітер ворухив покинутими листками... Є діло, буде діло. Справжнє діло, а не оця чортовина топографічна!

Вісток усе більше. Німці там були, жандармерія. І узбеки, ті німецькі висулужники... Вбито кількох. Облога, обложили німців у кляшторі, але взяти їх самі не можуть. І бояться, що з міста надійде більша сила, можуть спалити село, забрати людей!

— Давай! Давай! — проказав майор Гаркун, ніби продовжуючи свою лекцію, ніби підганяючи командира до швидкого рішення. — Що й казати, ідем, ідем усі, як таке діло. Не так воно й далеко, здається. Я йду хоч і зараз. Попробуємо, братці, чого навчилися!..

Але майорові поспробувати не довелося. Сотник Гонта ніби не бачив його, ні не чув його мови.

— Дві чоти сотника Зоряна виходять негайно. Дати охорону населенню... Решта продовжує заняття.

— Чи бач! — хекнув майор невдоволено і звернувся до Карпенка несподівано дружньо, ніби хотів поділитися своїми думками. Але збоку гукнув дзвінко сотник Зорян.

— Пішли, Сірко! Не чув наказу?

— Так єсть! — підморгнув весело Карпенко, бо на цей поклик у похід стало нараз так радісно, наче по довгому часі він віднайшов себе.

32. У РОЗГРОМЛЕНОМУ КЛЯШТОРІ

Пробиратися з міста в гірський район довелося Сумикові довго й обережно, бо на дорогах появилися німецькі застави, і на селах ближче Підгір'я сновигали окремі загони війська.

Зв'язкові від окружного провідника передали прохання прибути негайно, бо справи погані. В'їздиш все глибше в терен. На білій карті він позначений станицями, кущами організаційної мережі, а тут усе воно загубилося. Стелиться розкисла доріжка, ліси й гайки в хаосі й безладді. Не так треба б діяти. Хотілось би перенести організаційну мережу на той простір як щось чітке, тривке, оснувати його дротами телефонних ліній, розмежувати битими шляхами, щоб усюди була твердь, як на міському бруку, щоб видно було, що ми тут володарі.

Та ба! Випинають коники хребти, тягнучи під верх віз, викочуються колеса з залитих водою вибоїн і занурюються в нові. Помахує фірман батоном, але так тільки, за звичкою. Хльоскати коників не треба, надто щиро пнуться під верх, ніби вже там їм спасіння, там стане легше й веселіше.

На верху смерековий ліс, уздовж дороги пожовклі кущі, і в них не відразу розпізнаєш замасковану заставу. Кличка і відклик. Німаків у селі попереду нема, можна їхати спокійно. А там же зв'язковий.

Від зустрічі з заставою легше на душі. Не так воно погано, бо ось таки оснували землю, пов'язали все в одно і держать твердо в руках... Повеселіли коники, покотився швидше віз вниз, коли раптом кілька вояків у чорних мундирах виринули з лісу й зупинили підводу.

А запевняли, що німців нема! Сумик сягнув рукою по документи і зупинився: та це ж свої.

— Свої! — сотник Зорян підходив до підводи і здоровкався бадьоро. Біля нього вояк з перевішеним на грудях автоматом? Чи не той советський партизан, що його бачив у таборі? Він же!

— Ви нас налякали! — заговорив Сумик.

— На те ми й тут, щоб лякати, очевидно, німців, — пояснив сотник Зорян. — Вже донесла їм розвідка, що ми тут, тож не показуються покищо. Тільки щось невиразно далі. Якусь, мабуть, більшу акцію готують. Покищо тихо тут.

— А як там у селі?

— Котіться, побачите самі... І не турбуйтеся, ми тут стоїмо, не підпустимо німців, хібащо більшою силою підуть... Запевнення дає справді почуття безпеки, незнане досі, вперше пережита свідомість, що тебе охороняє рідне військо. Чи не чудово?

І село внизу ніби вже не залякане, ніби нічого й не сталося, поглядають люди цікаво на підводу. Тільки перетяті телефонічні дроти звисають покрученими спіралями вниз білих стін поштового будинку, нагадуючи про революційні дії. Відтято від цього невеличкого кам'яного будинку силу, що промінює з центру. Відтято, і тепер тут інший світ, світ революції. Можна складати поему про перетяті дроти, що сплелися в знаки запитання на тлі білої стіни районної пошти.

Запитань тут більше. Де ж тут те військо, та головна сила, що за нею зорять завзято німці в двадцятикілометровому периметрі? Звичайно, заховалася та сила по загатах, по коморах. Але вона проявилася, нема сумніву... Був бій, був удар... На жовтій лінії дороги, на самій середині мосту темніє прогалина. А потойбіч чорніє обгоріла автомашина. Далі спалена хата, темні лінії обгорілих кроков, наче хтось здер шкуру з дивного звіра. І комин, як пам'ятник по людській оселі. А ліворуч, по течії річки, за темним рядом смерек, видно кляштор, туди й треба йти вже пішки, перебираючись через розібраний міст.

Брама кляштору навстіж. Вже здалека видно на подвір'ї вантажну військову машину. Праворуч одноповерховий будинок з цегли, з прибудівками й верандами, і вежа в кінці невисока, наче вартівня.

Біля машини, посеред подвір'я, народ, озброєний рушницями, автоматами, хто і з гранатою на ремені. Господарює публіка, хоча картина не дуже нагадує про Гайдамаччину. Псує сценарій вантажна автомашинка, тут — явний анахронізм. І кляштор таки зацілілий, пожежні дими не клубочуться в небо. І публіка не бенкетує. Правда, деяке пожвавлення ще видно, ще нишпорять учасники революції по всіх закутках і льохах, і розшуки не вгавають. А так — заболочені одяги, втомлені, зарослі обличчя з почервонілими очима.

Ідуть і ватажки, тільки якийсь невеселий окружний провідник, наче винуватий у чомусь.

— Видите, таке вийшло, друже, — почав він, і не пробує звітувати. Бо й що тут звітувати, як усе видно.

Видно, видно. Значить, був бій, і діяв окружний, як міг. Далі ж уже й не знати, що робити. Вештається його військо по подвір'ї так, без пляну. Нема вже й конспірації, бо стали на шлях революції... Може, в тому жесті окружного дрібка гордості і вдоволення з себе. А все ж устояли, а все ж билися. Ось машина. Ціла! Чи не здобич воєнна? Якби шляхи відкриті, проїхались би тріумфально, та світ тієї республіки вузький, ніяк розвернутися. І в баку бензини, поміряли хлопці, не багато... То треба подумати, що з машиною зробити, де заховати, аби німці не відібрали.

— Чудово, — Сумикові прийшло на думку, що десь у тій хвилині двигатлять, гудуть тисячі моторів бойових літаків, десь тягнуться валки фронтів автоколон, і наші моторизуються. — Здобули машину. Але що з нею зробити?

— Ба, що ви скажете... Прошу, заходьте до нас на команду.

Доріжка до кляшторного будинку виложена плитами, у дверях вибиті кулями шибки. Простора кімната, в її заглибленні біліє фігура Богоматері, над нею хрест. А збоку

на стіні величезний білий орел з короною і низом по стінах розвішані фотографії черниць і дітей.

Сумик кунув оком по картинах, і чомусь здалося, що зараз надійдуть ті постаті у чорному. В нього обличчя черниць викликають завжди зворушення. Ще з молодости, як приймав на вулиці параду кармеліток і пробував вловити один погляд з вузького прорізу, погляд, що, як промінь у шпарці, вражає своєю гостротою.

Але тут ніхто не з'являвся, і друг Вовк, догадавшись з погляду про думки Сумика, додав.

— Тут їх нема.

Коротка павза, протягом якої хочеться вгадати, що воно. Що зробили вони з черницями? Можна йти до найгіршого...

— Їх тільки чотири, — пояснив Вовк. — ми все думали, що їх тут більше і діти з ними. Але ми застали тільки чотири черниці. І жадних дітей. Може, був ще хтось, але ми не застали. А ті чотири виїхали в місто.

Можна відітхнути легше, але на збуджених обличчях щось притаєне, щось ще не досказане... Сів окружний провідник коло столу, коло нього той з торбою, з другого боку той циганчук, зовсім як тоді на зустрічі на лісничівці. Але не всі тут, не всі...

— Друг Данило згинув. А друг Іван тяжко поранений, не знати, чи виживе, — пояснив окружний.

Сумик випростався мимомоволі. Все здається дрібним, буденним, поки мірилом його не стане смерть. Тоді й мале виростає до великого, героїчного. Чим вояки цієї Самооборони гірші від Наполеонових легіонерів?

— Які ваші втрати?

— Три вбиті, вісім ранених. Між ними Іван. Його той гайовий прохромив ножем. І втік. Іван переловив сина того мазура, як ніс уночі на пошту оту записку.

Шматок паперу видертий з зшитка. Кілька рядків... Прочитано похапцем, з неувагою, а потім ще раз і ще раз, уже з найбільшою увагою, бо кожне слово тут — відкриття. Відчуття

чогось несподіваного й важливого. Це в його руках ключ до міських таємниць, до сітки Польської Армії Крайової, її членів, захованих за отими псевдами.

— Де хлопець тепер?

— На пункті. Нічого мазуреня не хоче сказати... Але ми мали щастя. До нас зголосився місцевий поштар, поляк Вацлав. Каже, що він у тій історії Богу духа винен, що то все Вислоцький робив і ще його страшив, а він нічого з тим не хоче мати спільного, бо він серед того народу жив і хоче жити, і з тим народом йому добре. І що йому Вислоцького Польща десь...

Сумик вигладжував зім'ятий папір. На ньому частина мережі Армії Крайової. Інакше бути не може. «Староста» — то, очевидно, той Вислоцький. Але хто такий «Зух»? Хто така «Зельона»?

— Вам вдалося довідатися, хто ті люди?

— Не багато. Вацлав потвердив, що Вислоцький має зв'язок з містом. Хто той «Зух», не знає, а та «Зельона», то має бути якась секретарка на пошті, чи в якомусь уряді. Ми маємо ще більше матеріялів...

Блідолиций, суворий оргмоб розкривав свою торбу з усією повагою і вдоволенням, що є вкінці хтось, хто оцінить його роботу, професійну роботу. Ось «Зольдатенбух». Ще один, ще один... Щось ті «зольдати» прізвища такі собі прибрали, що ні Ваґнера, ні Гофмана, ні Шнайдера... Чувашян... Хачатрян... Густомесов...

— То піймані узбеки.

— Де вони?

— Тут у кляшторі, в пивниці.

— Що вони кажуть?

— А помовчують, перестрашені. Тільки один нам, видно, прихильний дуже... Здається, знався з тим інженером, що його німці вбили.

Ось ще один зольдатенбух, та в крові.

— То ми від одного вбитого забрали.

— А скільки їх було вбитих?

— Чотири. Але при них нічого не було, а той лежав у рові коло мосту.

Людська доля... Від Самарканду в Карпати... Аракелян. Кого сповістити? А сповістити треба.

— І ще ми зловили одного жандарма, як вони втікали вночі з кляштору.

Сумик глянув на підсунений йому документ, на світлину, потім прочитав ім'я повільно, щоб упевнитися, що йому не привиділося.

— Ви зловили цього жандарма?

— Так.

— Де він?

— Тут, у пивниці.

— Ви добре стережете його?

— А що? — похопився оргмоб. — Я так і казав, що то сам комендант, і не було кого запитати, бо Івана нема. А той мовчить і ще погрожує, що як йому щось станеться, то попам'ятаємо.

— То приведіть мені цього грізного пана. Може, він зі мною захоче говорити. Тільки дайте якось меншу кімнату, щоб інтимніше виглядало. І може, знайдеться у вас дещо почастувати мене, тобто нас обох...

Для чого призначали черниці ту кімнату, важко було вгадати. Тут і стіл полірований, і крісла вигідні, м'які, зовсім не в манастирському дусі, й етажерки з книжками, і шафа з рештками посуду. У попільниці на столі недокурки. Може, хтось смакував тут перемогу, а може, хтось з таємних гостей не встиг докурити цигарки, бо треба було щезнути в темні ночі, в поля, в ліси, бо гайдамаки виломлювали браму...

Треба відсунути ширше заслони, дати більше світла, щоб можна бачити краще й обсервувати співрозмовника. Принесли хлопці хліб, не такий уже чорний, як земля, бо в ньому домішка тертої бульби. Бульба — універсальна їжа, порятунок перед маревом голоду, бо збіжжя все треба здавати німцям.

До хліба сало, це вони десь тут у пивниці відшукали. І вино відгребли пишне, вистояне, довговічне, залите свічкою, міцна сливовиця, як концентрат минулих, запашних днів. А чарок нема, тільки фаянсові горнятка пишні, череваті. .

Десь кроки, стукіт у двері, і постать у порозі... Так, гоститеме пана Казімежа Врубля, аліяс — Вербеля. Жандарм з нього не дуже репрезентативний, бо фігура надто тонка, шия довга, мундир не виповнений пузом. Він без шапки, ясне волосся зачесане набік, для маскуваннн помітної лисини.

— Прошу, пане коменданте!

Вербель ступив крок, ще крок, якось непевно. Він просидів довгенько в темені підвалу і жмурився тепер від світла, пробуючи пригланутися зразу і до невідомої особи і до обстановки. На столі пляшка і закуска, привітна усмішка? Що це, чи не занадто нараз, такого не ждав, коли його викликали гайдамаки з темниці.

— З ким маю честь говорити? — запитав він.

Сумик усміхнувся весело. В устах ще розпливався смак спробуваного настоящего вина, ой, міцного, коли зразу чуеш його діяння... Ця людина або прекрасний актор, або скінчений ідіот. Мабуть, перше. Тоді це велика фарса, абож тоді вони на великій історичній сцені.

— Говорите з представником Організації Українських Націоналістів, яка являється на цих землях революційною владою.

Обличчя Вербеля пересмикнулося нервово, помітно почервоніло.

— А з ким маю честь говорити я? — питався Сумик. — Здається, з Казіміром Врублем, представником Польської Армії Крайової, яка заявляє свої претенсії на ці землі для Речі Посполитої.

Значить, обмінялися послн креденціями, от як гарно. Все ясне, ясніше не може бути. Виведено справи на чисті води, без вступних крутіств. Може, такий початок надто нагальний, але він успішний.

— Прошу, сідайте, пане коменданте, гостіться. Хліб,

правда, вівсяний. Але знаєте свою рідну приказку: «Як сен пан випосьці, не вибера з хлеба осьці!» Щодо сала, то воно автентичне, не дерте ані з хлопа, ані з пана, а з свині, чиєї, то вже не знаю, мабуть, монастирської. І сливовиця, вистояна, ще з часів, може, самого маршалка Юзефа Пілсудського. Пиймо. Пригадує собі пан Міцкевіча:

Гей, ужймо живота, вшак жиєм тилько раз,
Нехай та чара злота напрузно не мані нас!..

Чара, правда, не золота, але настрої створено. Вербель пригладив волосся і заговорив, підкреслюючи жестом руки свій комплімент.

— Знає що пан, пан виглядає на інтелігентного і симпатичного гостя.

— Дійсно? — питався Сумик. — А я хочу сказати те саме про пана, але мене дратує той мундир, що на панові. Чому пан носить той німецький мундир? Чи ж би пан ненавидів більше українців, як німців?

— Знає пан, пан порушив цікаву тему про мундири. Бачите, ваші веркшуци і поліцаї в німецьких мундирах дають бобу нашому хлопові і робітникові в Генеральному Губернаторстві. Чи ж би ви більше ненавиділи поляків, як німців?

— Справді, феномен, пане коменданте. І визнаю, що в цьому ділі ми партачі. А ви мистці. Ми маємо тих кілька сотень поліцаїв, що гонять своїх людей на роботи до Німеччини та витискають з людей здачу хліба. А ви обсадили три чверті кримінальної поліції, майже на сто відсотків охорону залізниць, вилловлюєте нас, як зайців, і тероризуєте населення. І що більше: наприклад, наша поліція перейшла цілими загонами на Волині й Поліссі до Української Повстанської Армії, відмовляючись від служби німцям. А на її місце зголосилося сотні польської поліції з Ряшівщини і Сандомирщини і разом з німцями вирізують українське населення Волині. В німецьких мундирах гуляли, аж ми мусіли покласти край тому і протидіяти...

— Не знаю про те.

— Але я знаю. Пан має рацію: тема широка, стосується вона не тільки вас, поляків. Я думаю, що третина з усього Гестапо на наших землях, то, крім ваших перекинчиків із Шлеська і «Фольксдойчів», агенти НКВД в німецьких мундирах... Таких випадків знаю багато... Але забудьмо про мундири, поговорім ясно: провадимо століттями спір за цю землю. Пан історик, пан може бачити, як звужуються ваші впливи. Поділилися вами, частинами проковтували. Ще ви панували в Галичині під крилом Австрії, але і те минулося. То наче переорав цю землю в останніх роках глибоко плуг, переорав усе. Не стало сліду з минулого, щезли ваші лятифундії, монастирі, колонії. Земля і капітал — все вже не ваше.

— А ваше? — іронічно посміхнувся Вербель.

— Не наше, але більше наше, ніж ваше.

— Ждете нового Берестя?

— У всякому разі Рига не повториться.

— А як повториться? Ви ніколи не станете підметом історії. А ми, як захочемо, зговоримося з росіянами.

— Зговоритесь, кажете? — Сумик перехилив пляшку, щоб долити розмовникові запашного напитку і зупинився, бо відчинилися двері. Друг Вовк дав знак, що хоче про щось докласти, але докладати і не треба було, бо кризь відчинені двері чути було далекі серії пострілів.

— Німці?

— Так. На верху їх стримують наші партизани. Хлопці поїхали на конях провідати.

— Добре. Дайте знати у випадку небезпеки.

Сумик перевів раптом погляд на Вербеля, що і собі заслухався в відгомін бою, наче вже готувався до скоку, до втечі.

— Ви зраділи! Бачите, який феномен! Ваші очі й вуха наставлені туди, чей розіб'ють німці нашу заставу... А щодо росіян, то ви що, думаєте зговорюватися нашим коштом? Зговоритесь, кажете? — Сумик перехилив пляшку, щоб

долити розмовникові запашного напитку. — А може, росіяни з вами вже й не потребують договорюватися?.. Чи пан читав таку польську газету, що називається «Вольна Польска»?

— Ні.

— А чув пан про таку?

— Чув.

— Я можу показати пану кілька екземплярів... То не багателя, то переставляють вас на нові історичні рейки, широкі, сибірські. Йшло все до вас із заходу, а тепер буде йти зі сходу. Чув пан про дивізію Костюшка? Йдуть поляки плече в плече з Червоною армією. Буде Польща, але не панська, а хлопська, що означає — советська. Не вірите?

Вербель вихилив вино душком і заворушився неспокійно в кріслі...

— То, пане, ще не знати...

— Не знати? Потішаєте себе. Я розумію вас: по тому, як Сталін поділився з Гітлером Польщею, по тому, як вистріляв у Катині цвіт вашої армії, думати про польсько-російську дружбу важко. Але вона таки є. Польсько-советський альянс діє, наприклад, на Волині. Ваші партизанські загони тісно співпрацюють з советськими відділами Медведєва. Ви даєте їм харчі, розвідку і разом з ними винищуєте свідоме українське населення. І чи не єдиний стимул цього союзу — ненависть до українців? Це там, на Волині. А тут, у нас що?

Спожито, чи не спожито, допито, чи не допито, а треба відсунути все набік. Рух різкий, рішучий, перед розмовниками чистий стіл. Лице до лица, очі до очей.

— А що ви робите тут, у нас, брате «Зух»?

Вербель стрепенувся на це слово, аж подався назад. Рука з папіроскою опала, потім знову піднеслася до уст. У клубах диму його обличчя перекинулось у вимушеній усмішці.

— Я не розумію пана. Називаюся Казімір Вербель.

Сумик помовчав, розкошуючи відкриттям. Ота коротка мить дала те, чого не дали тижні розшуків. Допитуватися далі нічого: перед ним «Зух». Псевдо розкрито, нитка в руках.

— Не розумієте, брате «Зух»? Що ж тут розуміти? Як

бачите, ми знаємо багато, ми знаємо більше. І якщо мова про непорозуміння, то я не розумію, чому це ви опинилися саме в цій околиці?

— Я тут з рації свого становища коменданта жандармерії для втримання ладу і дослідження актів насильства.

— А мені здається, що ви тут для тих самих цілей, для яких ваші брати пішли разом з німцями на Волині палити наші села. Дивуюся, що ви йдете на таку крайність, бо, в ім'я правди, між нами, між ОУН і АК, були і зворушливі жести приязні й допомоги. Я зобов'язаний це підкреслити, бо завдячую вашим підпільникам, що живу. Вони остерегли мене перед одною гестапівською засідкою. Але ваша політика на цьому терені інша. Ви знаєте добре, ви приїхали розорювати могилу і брати закладників. Чи треба вам другої рунди повішених на ринку? А що, коли запитаю вас про вашу участь у нападі на театр і арешти нашої інтелігенції? Не ваша це робота?

Сумик підвівся, заходив по кімнаті і зупинився перед Вербелем, а коли заговорив, у його голосі вчувалася і йому самому не відома твердість.

— Пан знає, я простежив справу з нападом на театр ґрунтовно, і всі нитки йдуть до вас. Німці не поінформовані, щоб знати так багато про нас. А ви знали, ви показали пальцем на кожного, ви придумали засідку, ви очистили терен для себе. Це був майстерштук. Але хто це робив, видно. Кров кличе про помсту. Я думаю, що ви знаєте, яке незavidне ваше становище. Вас візьмуть під народний суд. Боюся, що вам буде важко оборонятися.

— Алеж, пане, ... — Вербель почав фразу і замовк.

— Звичайно, вас можна потрактувати як військовополоненого, — почав тепер Сумик. — Правда, Женевської конвенції ми не підписали, але в нас може бути багато гуманніша конвенція. Ми можемо піти навіть на такий акт як виміна полонених...

Сумик урвав тут мову і заходив по кімнаті, не дивлячись на співрозмовника. Впіймає гачок чи не впіймає? Вдасться гра чи не вдасться?..

— Конкретно? — почув він вкінці запит Вербеля.

— Конкретно, ми випустимо вас, якщо ви постараетесь, щоб були звільнені з тюрми люди, заарештовані в театрі, які ще й досі перебувають у слідстві.

— То неможливе.

— Що ж, ваша справа. Але мені здається, що це можливе. Розумую так: якщо ви зуміли посадити в тюрму людей, ви можете їх і звільнити звідти.

— Як я мав би це зробити? Як пан собі уявляє?

— Надіюся, що фантазія не залишила пана. У вас там є напевно впливові особи, які хотіли б, щоб ви вернулися живі й здорові.

— Не знаю, пане... — промимрив Вербель.

— Звичайно, звертатися вам прямо до Гайнріха незручно. Але, але, пане коменданте, хіба сестра «Зельона» вам не допоможе?

Вербель опустил знесилено руки. Він глядів на співрозмовника вже беззахисний, зачудований: невже ті гайдамаки знають усю їх сітку, кожну людину, кожне псевдо? Невже вони знають і про «Зелену», про його найближчу співробітницю, з допомогою якої він має доступ до всіх таємниць Гестапо? Так, цей чорнявий тип, на перший погляд, здавалося, жид. А може, і жид, бо надто проворний як на гайдамаку, і інтелігентний, невже він знає все. Знає!

— Добре. Попробую, — прошепотів він. — Але як то зробити?

— Подумайте, виробіть плян і передайте «Зельоні».

— Як передам? Ким?

— Ким? А «Староста» що? Не послужить, як служив вам дотепер? Ви складайте плян, а ми вже «Старості» дамо.

Вербель притакнув мовчки, заперечувати нема сенсу, вони знають все.

33. ШУКАЧІ ЗАХОВАНОГО ЗОЛОТА

У той самий час, коли Казімір Вербель мізкував самотиною в монастирській келії, як найкраще зв'язатися з «Зельоною», секретар крайсляндвірта Рудольфа Кнавса, Карло Гайдук гриз теж нервово олівець, пріючи над звітом з зібраної хлібоздачі для Райху та над звітом про роздачу різного краму, що його мали отримати селяни за свої продукти, а забрав хто інший. Порозкрадали урядники щокращий матеріал, горілку і взуття, пустили на чорний ринок, а ти будеш тепер за те відповідати, як не заметиш слідів.

Гайдук виглянув у вікно на вулицю, і ще більший неспокій огорнув його: крайсляндвірт зіскакував саме з брички і поспішно надходив, наче підбігаючи. Щось сталося, але що?

— Карль! Комм міт! — гукнув він, відчинивши з розмахом двері, і біг знову вниз до брички.

Вже понеслася бричка вулицями міста, мчаться коні, гальопують, а Кнавсові ще мало, і він хльоскає по тугих, угодованих боках.

Хотілось би запитати, що сталось, але запитувати нема потреби, бо кілька кілометрів за містом звернули вони з битого шляху на польову доріжку, прямо до зразкового Кнавсового господарства — «лігеншафту». Напевно обчистили партизани! І так довго зберігалось, аж дивно ставало. А може, щось інше, бо будинки цілі і неладу не видно на подвір'ї. І ніхто не показується. А Гриць уже повинен би вибігти їм назустріч, і хитро підсміхатися, і рапортувати про статки і роботу. За те його крайсляндвірт до Німеччини на роботу не

послав, аби тут господарив, і робітниками командував, і дівчатами, і коней годував, і корів, і свиней...

Кнавс зістрибував з брички і сам завагався, зачудувався, чи то правда, що пограбували його лігеншафт. На подвір'ї ні душі, що воно? Де дівчата? де робітники? Де...

Кнавс побіг раптом до стаєнь, запримітивши, що двері в них відкриті навстіж... У ці відкриті двері страшно й глянути, бо там пуста. Не вилискують боками расові красулі, не чути запаху свіжого гною, не подзенькують ланцюгами годовані неспокійні телиці... Тільки в кутку одна жовтуля дивиться на крайсландвірта запитливо, майже сумовито...

— Доннерветтер! — закляв Кнавс. Він перебіг до кінської стайні, потім у хліви, потім у стодоли, поза стодоли.

Гайдук ішов за Кнавсом з притаєним віддихом, мовчки, як тінь. Зупинилися за стодолю. З піль віяло холодом, недалеко ліс притаївся мовчазно. Тихо, тільки в ставку шульпотіли качки, — все, що заціліло з Кнавсового господарства. А він душу свою вклав у те господарство, в ту землю. Він різав її плугами, роздирав боронами, щоб виригувала сотні міхів картоплі, вагони ячменю, жита і вівса, стоси льону, стоги сіна. Щоб паслися тут десятки голляндських корів і тріщали хліви від свинячих туш...

Кнавс відірвав погляд від піль і ступав поволі до хлівів, ніби надіявся, що побачить знову те, що ще вчора так подивляв: два вепри були... Поросята біленькі, годовані жентицею. А в тому куті лежало щось безформне, тільки чути було рохкіт та сопіння. Малі очка прозирали з купи жиру, западалися в глибині, а рило підносилося довірливо до Кнавса, ніби запитувало, як довго ще будеш мене вгодовувати, чи вже не пора, щоб мене перетопили на смалець, завудили на смачний «вурст» і шинку і долучили до тих запасів, що стоять у Гігельсдорфі, в холодному склепі. І йде Грета, вистукує дерев'яниками по мощеній доріжці до льоху, до тих скарбів. А він, де він?

Кнавс відвернувся рвучко. Угледів дівчат, що повиходили на ганок із просторого будинку, і рявкнув дико.

— Ком! Ком!

На дівочих личках і переляк, і наче притаєна усмішка.

— Партизани! Партизани! — говорить Параня, найсміливіша між ними та й знайома Карлові ближче.

— Партизани! — рывкнув знову Кнавс і вдарив дівчину в обличчя, аж похитнулася, схопившись за щоку, та в тій хвилині впав удар з другого боку, ще один, по чому вже впала на коліна і зсунулася на землю.

— Свині! Свині! — гукав Кнавс. — Партизани! Партизани! Ви всі партизани! Завтра всі до Райху! Карль, всіх до Райху!

Тепер він обійшов ще раз господарство, оглянув усе докладно, приглядався до слідів коліс і людських стіп у розмоклій землі, постояв довше на доріжці за стодолюю.

І що вони зробили з худобою? Порізали і понесли чи погнали так? Куди погнали? Вже то Гриць придумав. А зчистили лігеншафт...

Гайдук ступав за ним, поглядаючи боком на переляканих дівчат, на Параню, що спльовувала кров'ю з розтятої губи. На цьому дворі, де колись били пани своїх кріпаків, видно, все так має бути, що будуть знущатися над хлопом. То так робили поляки, так роблять німці... Ба, та так тут робили і совети. Гайдук увійшов у сіни і нараз аж здригнувся, бо згадалося, привиділося, як входив він у ті двері тому два роки, заарештований як польський офіцер. Штовхнули його зразу енкаведисти в оті двері в пивницю, де аж дихнути не можна було, такий там був сморід від гнилої картоплі, мишачок і людських екскрементів. День так душився, другий, поглядаючи крізь шибку, як метушилися по подвір'ї енкаведисти, сідлаючи коней, як тупотіли ногами по ганку пацани і сунулися повільно череваті, вагітні жінки комісарів.

— Зо-о? — відсапнув тепер Кнавс, наче вперше по важкому випробуванні, наче вперше побачив свого секретаря, наче хотів поскаржитися. Гайдук помітив цей відрух, але не поспішив, як звичайно, з рабською услужливістю, бо хоча дивився на Кнавса, а наче бачив перед собою комісара Силіна. Як подібні обидва своєю неприхильністю до цього

народу, обидва чужинці... Мостився той панувати, а тепер цьому приходиться кінець... Шукає бавер напитуку, ніби він знає тим напиткам смак і ціну. Знайшов щось, чого партизани не знайшли... Шапка крайсландвірта впала на стіл, лягла догори. Волосся, як руді льняні пасма, прилипло до чола, очі воднисті і лихі.

Кнавс пив і глядів на свої руки, що за ті роки звузилися, гладшали. Пальці затарабанили по столі, але в цьому не було мелодії, був тільки один ритм, ритм маршу. Раз-раз-раз... Ритм мотору, все змеханізоване, все рівно віддалене. Віддаль між людьми теж визначена, він зберігає її, він не переступив її... Але ось барабаніння зросло, віддаль між ударами щораз менша. Обличчям Кнавса пробігають наче конвульсії, очі зупинилися на Гайдукові, і уста затремтіли...

— Карль, що то діється?

Від несподіванки не знати, що сказати. Але Кнавс і не жде відповіді. Він рвучко підвівся, наклав на голову шапку і поплентався до брички, навіть не звертаючи уваги на дівчат, не оглядаючись, щоб не завдавати собі знову жалю... Ще одну колію значать високі колеса в розмоклій глині. Завтра впаде дощ, розміє колію, вдарять морози, посиплеться сніг, замете все. А весна, — а як весна?..

На вулиці Германа Герінґа Кнавсова бричка зупинилася. До уряду вже не поїдуть. Нехай Карло висідає і йде куди хоче.

Колеса замигали спицями, закружляли. Бричка покотилася якось перекошено, ніби ось-ось перекинеться, ніби колесо злітає з осі... Колесо з осі... Вісь. Щось сталося... Злетіло колесо з колісниці, і летить колісниця до катастрофи. Хто ще сидить на ній із вираченими очима, не знаючи, де зупиниться вона, в яку пропасть покотиться. А хто зіскочив спритно, плигнув своєчасно і розглядається зачудовано... Трішки защеміло в ногах, трішки похитнувся, втративши рівновагу, і вирівнявся, розглянувся...

Де він? Він думкою в помешканні Зосі, ніби ще слухає

радіо про колесо, що зірвалося з гітлерівської колісници... Кнавсова бричка зникла за домами, під ногами твердий брук, плити підважені морозами і розбуялими деревами. Ряди домів, сходи, вікна, телеграфні стовпи. Вози, коні, люди везуть контингент... Обминає підводи автомашина, військовий конвой, брезенти, ще машини... А їдуть найбільше на захід... То вже кінець.

То вже кінець. Скоро щезнуть ті зелені мундири з цих вулиць, з цього міста. Дорачкує Кнавс назад у свій баварський гоф, натягне стужавілі, запліснілі за кілька років ледергози і стане знову порпатися в гною, жльопаючи пиво і згадуючи про велике місто на Підгір'ї, бричку, гончих псів, стайні корів, і коней, і випивки, і парфуми ласих на подарунки місцевих повій...

А що буде тут? «Ті» вже перейшли Дніпро, ті вже надходять. Мундири інші вкрили вулиці, мова інша гомонить... І тремкий страх.

Гайдук аж зупинився, аж оглянувся, щоб впевнитися, що ще воно не так, ще тут не та мова, ще зеленіють знайомі мундири Вермахту... Не останеться тут Гайдук. Не хочеться йти слідом за Кнавсом, але треба, бо оставатися тут знову страшно. Той світ, що надходить, страшний. «Ті» страшні. Як би вірно не служив їм, не вірять тобі, ніколи ти не п'євний своєї долі, чи тебе хтось другий не знищить. То як у великому, густому лісі. Нема ні приятеля, ні родича, ні родини. У твою душу лізуть, читають кожну думку... Силін!

Ну, добре, не лишиться тут, подається за тими на захід. Але з чим? З порожніми руками?

Руки справді порожні. А в кого повні, ой, повні. Правда, по бідній виставі Рибаквої крамнички і догадатися важко про його багатство. Там за запорошеною шибкою баракло полиняле від сонця: коверти, зшитки, олівці, і щітки, і паста до взуття, і настільна лампа з обірваним абажуром. «Беканнтма-хунг» — повідомлення військової влади.

У відчинені двері видно за прилавком Рибаквову лисину. Підвелася лисина, широке бабське обличчя у вічній усмішці.

- Ві гейтс?
- Данке шен!

Такі то вони німці... Але на третій фразі треба подумати, якою мовою продовжувати розмову. Тим більше, що тут третя особа, з кримінальної поліції — Кріпо, Вільгельм Румак, як з голлівудського фільму, в цивільному, широкий капелюх злегка на чоло, і очі допитливі, бо все шукають, все відкривають якусь історію. І клуби диму, щоб напустити туману і замаскувати власну чуйність.

- О, Вільгельм тут! Моє ушановання!

Гайдук тряс руку Кріпо з неприхованою щирістю. Тепер сумніву нема, яку мову вибрати. Всім їм тою мовою, польською, найлегше говорити, вона наймиліша вухові Вільгельма Румака. І в відсвіті його самовпевненого обличчя приходить згадка про ще один світ, у який можна б повернутися. Коли б можна повернутися! У світ Речі Посполитої, офіцерського мундиру, променад, маршів, парад війська під звуки оркестр, всієї тієї недавньої, так несподівано померклої слави...

- Що чувати, Карле?

Погляд Румака допитливий, неприязний.

- Нічого...

- Як нічого? А може, що чув?

- Про що? Про лігеншафт?

— У...ся в лігеншафт. Чи ти чув що про нашого любого коменданта жандармерії Вербеля?

- А його ще нема? Ще не вернувся?

Румак переглянувся з Рібаком.

— Ая, вернувся! То ти не знаєш тої банди? Панє, то скандал. Те хлопство, прошу тебе, зовсім зваріювало. Троє ранених, убиті. Пропало кілька. І пропав комендант Вербель. Я б тих хлопів вішав на кожному телеграфічному стовпі з міста аж до того села, де пропав комендант. І так буде. Я говорив з шефом Гестапо Гайнріхом. І в військовій команді німці так говорять.

Гайдук притакував обережно, надто широко, щоб замаскувати свої думки... Світ минулий Речі Посполитої, ще перед

хвилиною такий чарівний і побажаний, померк. Війнуло згаром, їддю... Не туди серце хилиться. Але куди? Куди определити себе, як всюди розбрат, змаг, боротьба і ненависть? Чию сторону він має взяти?

— А ти дійсно нічого не знаєш? — Румак підбив криси капелюха і впер очі в Гайдука.

— А що маю знати?

— Може, якісь «поуфні» інформації? Ти між тими русинами обертаєшся.

— Я? Ніби з ким?

— А між тими ... українцями?

— Я між українцями? То краще питайся пана Рибака.

Румак сміявся Гайдукові прямо в очі.

— Пана Рибака ми вже питалися. Пан Рибак то так, як я. Пан Рибак з нами... Його стережуться. Але ви маєте між русинами приятелів.

— Я? Кого?

— Ще питається! А панна Курилас?

— Пане Румак, то моя приватна справа...

— О, приватна...

Вони супроводять його лихими поглядами, він наче чує за собою їх лайку. Скурві сини, така пачка бандитів. Пробував кілька разів увійти в ту пачку, але далеко не пустили. Щось таке в ньому, що відрізняє його від них. То так, як з тим Силіном. Як не стараєшся, а не зблизишся, бо треба бути таким, як вони... Скурві сини. Шварцгандель на мільйони ведуть шкірами, угорським тютюном, худобою, кіньми, валютою, золотом. Жандармерія, Гестапо з ними, тільки один Гайнріх ні. Той також інший, дуже вчений, кажуть, з самим Розенбергом знається. І якийсь садист, сам пів гетто вистріляв... А тепер, кажуть, з Куриласівною водиться. Не може бути. Вона боїться Гайнріха також... А що вона зробить тепер? Може, останеться, а може, ні. Який світ тої дівчини? Якийсь він інший, то світ тої землі, тих людей, русинів, і українців уже. Чи є можливість, щоб вони здобули те, що хочуть? Який би то був світ? Цікаво, то був би напевно світ

Ліди Куриласівни. Жити б між тими людьми, як тоді, в гімназії, якось любо і мирно.

Такого світу вони хочуть, але його не здобудуть, не втримають, бо на те треба сили, а не такі держави впали, бо не мали сили. І що буде з ними? Що зробить Ліда?

Кроки Гайдука стали знову непевні, хиткі, ніби він щойно зіскочив з Кнавсової брички, що з неї ось-ось злетить колесо. Куди тепер іти? Дорога сюди, дорога туди, доріг сто, а котру вибирати? Котру не вибирав би, а далеко нею не зайде, як не буде мати грошей. Він міг мати гори золота, міг стати багатцем, а що має? Кілька перснів і купи лаврів? Рибак то нагорнув, жандармерія, всі, а не він...

Гайдук і не зчувся, як опинився на краю опустілого жидівського гетто. Черевата божниця, з повибіваними вікнами і обмазаними стінами тулилася прибито між дерев'яними домиками. А ось один мурований, одноповерховий. Зісохлі квіти звисають з балькону, вікна біліють більшими паперових заслон. Гайдук аж зупинився, чи не відхилиться заслона і не вигляне темноволоса Райка з великими, переляканими очима. Одиначка доктора Гіршфельда.

Він заходив ще недавно до Гіршфельдів, він цілував ті перелякані очі, пестив худе, змертвіле тіло. Гадав, що вкрадеться в довір'я Гіршфельда. Десь тут були заховані скарби цілого гетто, може, мільйони. Ціле місто склалося разом на викуп. Щоб викупитися в Гестапо від знищення. І ті гроші мали бути в руках Гіршфельда. Гіршфельд, казали, їздив кудись на переговори, і завмерле гетто ждало, що привезе він, надіючись, що перед такими маєтками ніхто не встоїть. А встояв. Може, то був штурмбанфюрер Гайнріх або якийсь такий самий чорт, що не дбає про золото... Пішли гурти з гетто, групами; збиті масою, мовчазні, приречені йшли за місто до готових, виритих ям, аж поки гетто не опустіло, тільки ще тут родина, там родина.

А де гроші ті? Череватий Фінкель волочився між домами, і Кнавс ходив, і жандарми сновигали, ніби для перевірки, а всі з одним на умі: де гроші?

Шукайте собі, а я знаю, де вони — Гайдук заходив тепер все частіше до Гіршфельдів, вибігала Райка відчиняти двері, і пили принесене вино, від якого дівчина п'яніла і була така жалісна, як божевільна, і йому ставало ніяково, коли переловлював на собі важкий погляд Райчиної матері. А потім одного дня й їх не стало. Оцілів тільки доктор Гіршфельд, бо поїхав кудись на село до хворого і вже не вернувся. Казала сестра Кася, що доктор тепер з тими в лісі. Кася жидів також переховує, він то знає, але як на сестру доносити, нехай собі робить, що хоче. Може, вона щось про скарб знає, але чи скаже...

Він ступав все далі у провулки, переступаючи погнуті відра, розбиті скринечки, розмоклі пуделочка від різного краму. Далі пробиратися треба щораз обережніше. Страганярські прилавки з відбитими ногами лежали поперек шляху, малі будки, приліплені до стін домів, світили пусткою розламаних дверцят. Як глянути вперед провулком, видно тільки сходи і східці, дочеплені химерно, виведені вгору, все вище, ніби школяр вирисовував їх на папері, все вище виводив угору, вбік, в кут аркушика, у саме небо.

На котрі сходи ступити, куди зайти? Де тут скарб? Може, він між дошками прибудівок, може, десь на горищі. Східці підгнили, прогинаються небезпечно. Двері відчинені, за ними пуста і сирість. Обриси високих причілок залізного ліжка, на долівці розпанаханий матрац. Знати, хтось тут уже господарив, хтось нишпорив, не перший він. Долівка устелена папером і ватою. Стіни поколупані, звисає обірвана лампа. Стіл без шухлядки. Вбудований у стіну широкий креденс розкрив дверцята і стоїть покірно, як подорожній з розведеними руками.

Сінці з заглибленнями й закамарками приймають до себе, хочеться заглянути за споєння луток, за одвірки, в отвір димаря...

Гайдук обмацував одвірок і нараз наче прикипів до місця і вже не ворухнувся, наслухуючи: десь скрип дощок, чийсь

кроки. На мить чує тільки свій стишений віддих. І раптом знову чийсь крок, другий. Хтось скрадається!

Жиди! Мошки, Срулі, Шльоми, Йойни виходять з закамарків, з-під землі. Зараз спіймають його, зроблять тут над ним суд, принесуть у жертву... Гайдук мацнув рукою по кишнях. Револьвера нема, не взяв з собою. Холод розплився по всьому тілі, руки застигли в повітрі як до захисту: зараз кинуться на нього гурмою і поведуть на суд... Але він не винен, він не вбив ані одного жида! Не вбив, але помагав, але тішився, як їх вели, тішився тваринною радістю, що то не він, що його охороняє закон, а їх ні... То живе собі, грає пана і приліз тепер і порпається в смітниках за золотом. То щоб той гої відповів за кров тисячів їх братів і сестер; будуть спускати з нього кров по краплі, як наказує ритуал...

Ще скрип дошки. Рятуватися, втікати, але виходу нема, він у сліпому куті. Кімната, якась комода, коло неї розпанахана перина. Гайдук впав на долівку за комоду і ледве стримав кашель, бо збитий пух залоскотав їдко в горлі.

Раптом в отворі дверей цівка револьвера, як у кіні. Цівка спрямована на нього. Рука, хтось у мундирі брунатному, і нараз охриплий голос:

— Вер да?

Фінкель! Голос Фінкеля.

— Герр Фінкель! — зойкнув Гайдук.

— Вер зінд зі?

— Гайдук! Карло Гайдук!

— Гераус!

Гайдук підхопився з піднесеними руками.

— Вас махен зі гір?

— Я, я...

— Комм міт! Шнель!

Фінкель сопе позаду, перевалюється з ноги на ногу. Вулиця, ще ясний день, щоб глянути на свій нікчемний вигляд. Він весь у пір'ї, але боїться опустити руки, бо Фінкель все ще не сховав револьвера в кобуру, і не відомо, що буде робити.

— Комм міт!

Вони йдуть уже один поруч одного мовчки. Фінкель сховав револьвер, але до розмови не береться. Куди ж він веде? О, дивися куди. І він знає стежку до дому Гіршфельдів, дивиться, і ключа має. Та він тут, видно, господарює, як у себе вдома. Все тут, як покинули Гіршфельди, обстановка ще та сама, і меблі ще тут дорогі. Але рука Фінкеля вказує заходити далі. Це Гіршфельдів кабінет, інструменти, стіл для обслідування пацієнтів, чорні обриси рентгену.

Фінкель сів важко у дерев'яне розлоге крісло, прикотився з ним до стола, поклав револьвер перед себе і вперся очима в Гайдука.

— Вер зінд зі?

Гайдук закліпав з дива очима. Невже Фінкель не впізнає його? Чи такий п'яний? А може, з ним щось знову таке приключилося, як тоді, коли вернувся з Берліну, з перевишколу, і не впізнавав нікого з старих знайомих із своєї кнайпи, званої Куліг, де гостили дрібні урядовці, священники і вчителі, куди закрадалися гімназисти, щоб заграти в більярд і дочекатися хвилини, коли Ганс, як добрий конспіратор, принесе шумкого львівського пива. Німець Ганс, що його дражнили жидом, бо говорив жаргоном як найродовитіший ізраїлець.

— Чи ви знаєте, що вступ до ґетто заборонений?

— Знаю. Але...

— Досить! Скажіть, за чим ви там шукали?

Як витримати колючість і допитливість Фінкелевих баньок, тоді наче сходить із них скляна плівка, що в ній відбивається світло, не даючи заглянути в нутро. Видно знову очі колишнього власника Куліґа, хитрі, зіркі, навіть з дрібкою веселости. Від цього відкриття стає якимось легше, треба тільки не згубити того зв'язку з тими очима. Але що сказати? Правду?

— Ви вперто мовчите, — Фінкель розлягся в кріслі, але вираз його очей не змінився. — Наскільки собі пригадую, ви цим ґетто цікавитеся не віднині. І ви останньо навіть досить часто бували в Гіршфельдів.

Гайдук притакнув і став поволі знімати пір'їни з свого

зеленкавого мундира, перемагаючи так страх і приголомшення. Бував він, бував. Але і ти, добродію, лазив. І тебе носить чорт по тих самих місцях. І нині за мною шпигував, як я забрив у гетто. За одним ми шукаємо, ой, за одним!

— І чого ж то ви лазили до Гіршфельдів, га? — Фінкель зняв шапку. Блиснула лисина і рідкий космик ясного волосся цього расового нордійця. А сиза бородавка, що в неї вдивлялися роками з нудьгою п'яниці в задимленому, прокуреному Кулігу, стала якось видніша, більша, ніби єдина ознака Фінкелевого обличчя, ніби він весь уже — одна сиза бородавка.

— Но, чого ходив? Може'с франци лічити ходив, га?

Сміх несподіваний, він проганяє рештки переляку. Сміх Фінкеля якийсь неприродний, він потрясає всю його тушу, і сміється він ніби з нього, ніби з себе самого. А говорять, що Фінкелеві амури з міськими красунями скінчилися поганою хворобою, і що він по тому уникає жінок, намагаючи пляшкою...

Пляшка і тепер з'явилася, якось наче сама виросла з бюрка. Знать, не первина, бо це Фінкелеве лігво, сюди він натягав собі всякої медицини і лікується без просвітку!

Розкладає те на столі, але місця мало. Перенесуться до їдальні або краще — до вітальні, на м'які канапи і фотелі. Останні пір'їни струшено з мундира, тепер уже ні сліду з недавньої пригоди в гетто. Диви, навіть цокнулися чарками, як панібрат. Це щось незвичайне, небувале, аж опритомнієш, подумавши, а до чого веде Фінкель... Ба, та й скільки він може випити, а скільки ти, а думав, що вже загартований.

— Що ти мастак до дівок, то я знаю, — говорив Фінкель з очевидною заздрістю в голосі. — Скурвий ти син, лазив до Райки. А крім Райки ще до кого лазив, га? Вскурав що більше, га? Гівно вскурав!

— Гівно! — потвердив згідливо Гайдук.

— Ти дурна свиня! Швайн! — Фінкель якось любовно вимовляв оті слова, без злоби, бо відчув, що даремно хитрував Гайдук, даремно лазив до тої Райки, щоб вивідати в

Гіршфельдів, де ті скарби жидівські. Скарби ще не відкриті, вони ще десь тут...

— Пий! — Фінкель нахилився ближче, наче заглядав дівчині в очі. Він хляснув при тому Гайдука по коліну, і рука лишилася на коліні, тяжка, розпалена. — Але ти смішно п'єш, голубе, — говорив Фінкель, відкриваючи при тому широко уста і висолоплюючи сизого язика, ніби щоб хоч трішки охолодити ним внутрішню пекоту. — Я по тому, як хто п'є, можу сказати, хто він... То так, як ти п'єш, то п'ють або великі пияки, що вже не можуть дилектуватися трунком, або простаки. Ти не пияк, ти простака... Ти навчився пити, але ти простака. Ти нічого ще в світі не бачив, ти дурень!

Липка рука Фінкеля вступилася нарешті з коліна, бо її потрібно Фінкелеві в розмові, коли почне жестикулювати. А то хвиля міцного неокресленого бажання заливала всю істоту, і глухе пульсування крові штовхало сліпо на блудні стежки, на зближення з другим тілом. То вже минулося, а ще манило обнятися з кимось за шию і поспівати, як співалося тоді з п'яницями-клієнтами, коли вже спущено штори, замкнено двері Куліґа, і можна навіть скинути штани, і вилізти на стіл, і цідитися в склянку, і пропонувати бурштиновий плин з уже переферментованого в тобі пива...

— То ти такий, — говорив Фінкель, згадавши минулі ескапади і свою нинішню вже неміч. — Бо горілка — то є проба чоловіка. Той, що її уникає, то він боягуз. То він боїться подивитися на самого себе, ая, на себе, бо як собі добре вип'єш, то аж тоді стаєш собою, фарисею. Бо то треба тоді здібатися з собою, ая. То вже є два чоловіки. Один десь тут-о над очима, а його заливає горілка, аж ся втопить. І тоді лишається другий чоловік, той правдивий.

Великі, ой, великі скляночки Фінкель вибрав, чисто як ті совети пили двісті грамів нараз. Вже ти справді наче потопаєш. По всіх нинішніх пригодах, по всіх чарках і склянках тяжко триматися на поверхні... Бородавка на Фінкелевому обличчі виростає до розмірів кулака, свічник на

столику з семираменного перетворюється наче на вогнистий спалах полум'я срібlistий...

— Я з такими пересидів роки, я знаю... То лишається чоловік, як 'го мати породила. Як злодій, то злодій, але він тобі тоді признається і не заперечить. І нічого тоді в тебе не вкраде. Бо він тоді ніби на світ народився, наново починає життя, поки не протверезіє... А як розбійник, вбивця, то він тоді ні з ким не має гешефту, тільки з собою самим. То дивиться в той келішок і його не п'є, тільки схилиться над ним і мовчить, як заклятий, а потім кине гроші на ляду і пішов, і пішов...

— А є такий чоловік, що сидить і курить, і сидить і курить. І говорить і говорить без кінця. Бо дурноті нема кінця. То спам'ятається, як уже його виганяють, бо треба замикати льокаль. То скулиться тоді, як пес, часом аж загарчить. Таке тебе і в ногу може вкусити, то підле, то гівно.

— А мені здається, що ще більша проба на чоловіка то є жінка!

Гайдук промовив ті мудрощі і здивувався сам собі: виходить, Фінкель має рацію, бо такі так їх два тут сидять, два Гайдуки; один ледь-ледь тримається на поверхні, щоб не потонути. А заговорив другий, і заговорив з запалом і переконанням, аж дивно, аж сам Фінкель закліпав очима, замовк, видихаючи важко жар, що палив його нутро.

— О! — тільки гудів він зачудовано.

— Так єсть! То по тім, як чоловік до жінки ставиться, можна сказати, хто він, який він. Як є такий, що на жінок не звертає уваги, то є варіят. Як можна на жінок не звертати уваги? Що є на світі гарніше від гарної жінки, прошу я вас, що є гарніше?

— О! — Фінкель сопів з висолопленим язиком, як Бровко в липневу спеку, і мовчав, і ждав захоплено, вдивляючись у Гайдука.

— Як такий тип такого не видить, то він варіят. То йому чогось бракує...

— Гі-гі-гі! — Фінкелева гаряча, липка рука лягла на Гайдукове коліно і стискала його палко, аж мало не розвіявся

настрій і потонулий перший Гайдук не виплинув на поверхню. Але це була тільки мить ніби протверезіння, від бажання зіштовхнути цю руку, схопитися з місця і йти кудись чи що. Але сеанс продовжувався безперебійно, бо Фінкелеві треба було знову обидвох рук, щоб заходитися коло свіжої пляшки, і знову полився пекучий плин по бороді в нутро, і другий Гайдук забажав продовжувати свої мудрощі.

— Я не кажу, що йому щось бракує. Але такий варіят не видить світу. Такого варуйся, такий не має серця ні для себе, ні для других...

— А то правда! — potwierдив Фінкель.

— А є такі, що тільки жінок видять. То як ті пси, що по вулиці бігають і все обнюхують... То є така тварина...

— О!

— А ще є такі, що страх жінок люблять, але не знають, як до того братися, є найсмійшніші, таких фраєрів є ціла купа. То ходять, слідять, квіти купують, поезії пишуть... Я до таких людей маю велику симпатію. Але мені їх дуже жаль. Бо ти добрий хлоп, тільки дурний. Так, ти дурний, хлопе, хочеш аби тобі показати, як до жінки братися, га?..

Запит міг бути і до Фінкеля, властиво до кого був той запит, га? Бородавка Фінкелева сизіла, маліла і більшала, і очі Фінкелеві ніби колихалися на схвильованій воді.

— А ще більша проба на чоловіка — то гроші, — почав той другий Гайдук.

— Гроші? — повторив Фінкель і, наблизившись близько, вхопив Гайдука за комір і притягнув до себе — обличчя до обличчя. — А ти маєш гроші? Маєш? Кажі! Знайшов що? Га? Де ті долари? де те золото? Знаєш? Ну?.. Знаєш, де його жиди поховали? Де? Де?

Розкритий рот Фінкеля ярів, як велика огидна яма. Рука здригалася конвульсійно, ніби пробуючи потрясти Гайдука, ніби відштовхуючи його, і опала безсило.

— Сховали, скурві сини! — Фінкель відхилився взад. — Най їх шляк трафить, вже їх трафив. Ай-вай, ай-вай. Були і нема. Тепер їм анцин той з цього світу на тамтой... Пам'ятаєш

Гольцера. Май-май, які брилянти продавав, які персні. А дзиґарок як направив, то йшов як дзиґарок. А той мишиґенес За-
вель. А Вульф-меції, гроссе пуриц, під хайром мені божився,
що не знає, де гроші, і пішов у яму... А пам'ятаєш Цудика?
Кошер-кошер, яке м'ясо мав, яка телятина, цимес. А Фідлера
піфко-піфко окоцімське. А Рухлес, вус дус... А Мойше Ганеф?
Пам'ятаєш?

Ай-вай мір
Е ганеф гот ер міх беганвет,
Аллес-аллес гат ер ціґеномен.
Аллес фон дер Штіб.
Зібен Гемден міт ден Бехер
Драй міт латес...

Охриплий спів Фінкеля обірвався раптом. Його тіло
здрігалось, наче якийсь внутрішній вулкан розірве його,
розсадить, виригне з нього гарячі потоки. Він захопився за
груди, за горло, за обличчя, розірвав мундир і поволі схилювався
на канапу, набік, приліг з заплученими очима.

— То все гівно — заговорив він по хвилині все ще з
заплученими очима, знать, уже безсилий глянути на світ. —
То, Карль, все гівно. Найбільша проба для чоловіка — то
влада. Ферштест? Но, ти не розумієш... І я не розумів... То ти
можеш бути гівно, зеро. Кожний пияк може наговорити тобі і
твій матері, а ти стулиш писк, бо ти гівно. А потім нараз всі
твої слуги, всі стулили писок і складаються перед тобою
вдвоє, як сцизорики... Карль, ти навіть не потребуєш говорити,
ти тільки подивишся... тисячі людей під тобою. А за тобою
така сила, і в твоїх руках така сила, що вже не знаєш, як її
випробувати. Аби чистили твої чоботи, аби лизали твій
плювок... І що з того, Карль, що з того? До чого воно здалося?
Що я маю з того? Що я маю з того?

Слова Фінкеля затихли. Хвилина, дві... Віддих рівніший,
очі заплучені... Гайдук повів рукою по здерев'янілому чолі.
Думка рвалася раптово, все, що було перед хвилиною, якое

забулося... Він пробував підвестися і не міг. А таки вкінці підвівся, задивився на Фінкеля й обережно ступив до дверей.

— Карль, мах ді тюр цу! — почув він за собою надиво рівний голос Фінкеля.

— Яволь!

34. ЧИ ПАСУЮТЬ ЧИЇСЬ ЧОБОТИ...

Буває, що важко й відшукати власну хату. А ще коли осінні сутінки наляжуть, коли все спохмурніє, все зіллється в одну сіру масу, коли круті провулки поплутаються, поведуть не туди, коли хтось поставить огорожу таки поперек вулички, і ти штовхаєш ту огорожу й дивиєшся, звідки вона тут взялася, хто то встругнув такого збитка Карлові Гайдукові.

Але з кожним кроком, як минути ту кляту огорожу, світ якось прояснюється, бо холодне повітря пестить приємно обличчя. То сходиться від гетто вниз, де вулиці ширші, де вже треба йти рівніше, щоб не зрадити свого підхмеленого стану. Аби тільки відшукати свою хату, бо тягне, ой, так тягне додолу.

За ляндркомісаріятom вже недалеко, вже і пізнати фіртку, а фіртка навстіж, чомусь відчинена, наче ждала на нього. І де той ключ? Невже загубив. Є, є! А в теміні важко знайти дірку. І є вона, пальцем намацуєш, а втікає... Коли ж двері і без того подалися перед Гайдуком, відчинилися самі, агій.

— Зосю! О, то ти в мене?

Так, вона тут перед ним, він пізнав її фігурку, знайомі обриси, беретик... Все таке природне, ніби ніякої несподіванки, ніби вона тут мала бути, ніби ждав її. Саме тепер така пора, вона прийшла, ніби відчула. Вона має ключ від його помешкання, хоч і посварилися, а ключа не відбирав. Дивно, як не пам'ятає тепер нічого з їхніх безконечних суперечок і неполадок; така тепла хвиля приємна розлилася по всьому тілі, і руки пройнялись ніжністю. Він обняв її як несподіваний подарунок, і за тим першим доторком забажалось уже не випускати її з обіймів. Відчуття її пружних грудей, її цупкого

тіла збурили нестримне бажання... Але її руки лежали міцною перегородою між ним, руки сплелися захисно, не відштовхували, але стримували дискретно, рішуче.

— Зосю! Ходзь, Зосько...

— Ти ходзь до мене!

Позаду темінь вечора. І шмат дороги.

— А чому не в мене, як ти вже тут?

— Треба. Ходзь...

Її крок швидкий, аж важко встигати за нею. Вся нерівність хідника, плити і коріння дерев, все чомусь Гайдукові стає на перешкоді. Але йти треба хоробро, бо соромно признатися, що ледве тримається на ногах. Бажання взяти її під руку, так відчував би її тіло, але віддаль між ними все та сама, невеличка, але віддаль. Нехай і так, нехай не чує його сахтіння і гіркоти його віддиху... Люди ще ходять, і військова патруля цокає кованими чобітьми по бруку, наче на остоорогу, що небаром уже поліційна година.

Дішли якось під високий будинок. Залізне поруччя сходів тверде і надійне. Заясніло світло крізь відчинені двері з Зосиною помешкання, огорнуло тепло, вдарило в обличчя, і пішли ясні кружева, затанцювали, і глипає він на все, наче він тут не частий гість, а вперше. А він їй того всього наносив. Та ця хата могла бути його, їх обидвох...

— Я зараз, Кароль, — Зося щезла в дверях.

Так, він, рахувати, як удома. Капелюх полетів на крісло. Скинути і блюзу. Так, і сорочку розстебнути і відітхнути вигідно, глибоко... Фу, у дзеркалі його відбитка якась чужа. Невже він такий червоний на обличчі, як печений рак? Такий він якийсь, таким себе ще не бачив... Поправити волосся, ну, чорт з ним... А де Зося? Що за загадка? Наче якісь голоси там у спальні, якийсь шепіт, чи йому в вухах шумить, лящить і пташки співають від того перепою?

Пустився йти туди, але Зося вийшла назустріч, просто йому в обійми, та її руки лягли знову перегородою між ними; поволі, але неухильно попихає вона його назад до вітальні, садовить. М'якість дивана втихомирює. Сидіти — розкіш, але

ще муляє в ногах. Чоботи тиснуть від цілоденного ходіння. Треба скинути їх, та ба, пасовані, офіцерські. А таки подався один чобіт і хляснув халявою на долівку.

— Що ти робиш?

— Що роблю? — Гайдук глянув на Зосю зачудовано.

Вона на причілку канапи. Руки стулені долонями, стиснені між колінами. Западини спіднички, заглиблення аж до стану. Блюзочка на Зосі якась чудна, такої не бачив ще, з вишивкою ніби, збрижена попід шиєю, і вишивка біжить по тих фалдах, а під ними груди наче ще повніші, ніжно замасковані узорами. Волосся зібране набік одною голубою брошкою. Ще такою Зосю не бачив красною і так одягненою... Для кого вона так одягається? Ба, та чого він, дурень, воює з нею?

— Ладишся ночувати?

— А що?

Її очі тепер, як колючки. Знову фохи показує... То треба, щоб ті очі були близько, так близько, так близько, щоб уже не бачити в них тої колючости. Щоб ті очі були під ним...

Гайдук нахилився і нараз потягнув дівчину під себе. Стулені між колінами руки знялися сполохано в повітря і не встигли захистити її. Вже її очі під ним. Налягти всією вагою тіла на груди, вгамувати борсання мелькаючих без опору її ніг і вже ждати аж притихне знеможена. Але ті руки, як божевільні, стиснені кулаки б'ють прямо по очах, по носі, в устах солоно від розтятої губи... Раптом, відбившись від причілка, висунулася вона з-під нього, перекрутилась, уже стоїть посеред кімнати, розхристана і насторожена.

— То ти така, курво?

— Така.

— То чого ти мене сюди кликала?

То чого вона його сюди кликала? Гайдук сів на канапі. Хотілося закурити, а цигарки в блюзі на кріслі біля неї, потойбіч стола... І чого вона кликала його? Щось незрозуміле, невидане. Думки перевалюються в голові і не в'яжуться у цілість... Треба пробувати подумати, але думки нема... Тільки постать Зосі перед ним, як одна думка, незрозуміла,

небувала: вона прийшла до його хати. Вже давно не була, а сьогодні прийшла. Ждала на нього. І тепер такий кінець.

— Чого ти хочеш від мене? — запитав він.

— Хочу поговорити.

— О! Поговорити! А я не знав... Подай цигарки, там у блюзі...

Запах диму втихомирив, давно вже так не смакував цигарки, ще затягнувся димом...

— То ти захотіла зі мною поговорити, — почав він, дивуючись своєму спокоеві. — А може, я з тобою поговорю нині. Може, скажеш, на кого мене проміняла, хто тепер тобі догоджає?

Кинула пачечку з презирством, аж цигарки розсипалися.

— Ой, дурень ти, дурень.

— Знаю, що дурень...

— ...кинь мені брошку, там коло тебе на каналі...

Брошка полетіла, вона схопила вправно і зчеплювала волосся.

— З ким ти водишся?

— Тобі рапортувати не буду.

— Не будеш? Фі, голубонько. Як так, то так. Що було, то вже не вернеться.

— А може, вернеться? А може, вже вертається?

— Як вертається, то для тебе, а не для мене. Вже я пізнав цей світ і пізнав інший світ.

— Який ти пізнав світ? Світ Фінкеля? Кнавса? Гайнріха? І що, подобається тобі?

— То моя справа. І на тому кінець.

— О!

Пашіння обличчя вляглося, і думки, що їх даремно було викликати, з'являлися самі, чудні, помічені вперше, десь там притаєні, десь зроджені, не знати коли, у самій глибині: яке одне, таке друге. Які пішли, такі прийшли. А може бути інакше. Може все змінитися. Може, на цій землі будуть господарями люди, яким ця земля належить від віків.

Як приємно, що вразив її: її очі великі, вона наче оніміла від

несподіванки. А він закурить ще одну, вогонь від вогню... І що з того, що не вірить сам у те, що говорить, а так приємно говорити, наче розповідаєш казку, наче ведеш довгу небилицю, і дивуєшся, і ще видумуєш, як зачудувати слухачів, і ще додаєш, і, сам уже захопившись тим усім, аж відчуваєш, що і сам повірив у свою розповідь...

Належить та земля тому народові, що на ній живе віками, що її обробляв, що їй вірний. А решта все — зайди! То була Польща, то хто, як не зайди? Вони ту землю взяли підбоєм, війною. Боронилися українці, боронили землю, як могли, і не могли оборонити, бо їм ніхто не помагав, а полякам помагали французи, американці. І поляки панували. А потім то ті совети прийшли «визволяти», шляк би їх трафив. То що вони тут діяли? Не будеш мені оповідати, бо я то сам бачив, як усе грабували і людей порядних на Сибір забирали, а голоті владу дали. І всюди русккі, панімаєш, русаки... Україна тобі така люсска... А як втікали перед німцями, то що зробили, скільки людей по тюрмах вимордували, бо вже не мали часу забрати з собою. То чи то є люди? То є звірі. І як їм в Європу пхатися?.. Хоч і німці виявилися не ліпші. Але знаєш, чому? А тому, що з такими бандитами як маєш до діла, то мусиш поступати, як бандит, бо інакше тебе не стане. Ая, то, думаєш, Гітлер у кого вчився, як не в Сталіна? То як два рідні брати...

Гайдук ще держав цигарку і піднесений палець не ворухнувся в цю магічну мить великого прояснення. Аж самому стало дивно. Ба, та воно як? Ніколи такого не думав, а таки правда. І звідки в нього такі думки?

— То хто тебе так просвітив? — в голосі Зосі бриніло здивування.

— Ніхто мене не просвітив, — Гайдук глянув на свої ноги і завагався. Або натягнути чобіт, або скинути ще другий... Натягати другого не хочеться, бо таке в нього тепер прекрасне почуття дивної сили... Тільки в голові шум, хміль провітрився, та не зовсім, і таке бажання зробити щось велике, одчайдушне.

Другий чобіт впав на долівку, і, розминаючи ногу, Гайдук

продовжував уже якось менше впевнено, ніби боячись, що втратить ясність думки і несподіваний дар вимови.

— Ніхто мене не просвіщав, голубонько. А як усвідомлював, то що з того?

— То та фльондра з аптеки такі тобі виклади дала?

— А може, й вона...

— Ти був у неї нині?

— А може, і був. То мій гешефт...

Очі Гайдука світилися зухвалістю. Здалося йому нараз, що справді ніби вернувся він від Куриласівни... Спогад про недавні зустрічі торкнув серце. Дійсно, вона так могла говорити, на таке натякала. Він знає, він догадується. Акурат так вона думає й інші ті... українці, круг нього. Так вони думають, він знає про їх світ, він вважав, що вони трохи дивні, часом дурні, якісь смішні з своїми мріями... Але той світ, як казка, здавався деколи і йому приємним, і зрозумілим, і рідним. Аж дивно, що він не бачив того. А підходили до нього кілька разів товариші з гімназії. Пили довго, говорили обережно, здалека заходили. Він знав, чого вони хочуть, він розумів їх натяки, що він, Карло, як уже не хоче працювати з ними, то бодай нехай не шкодить їм, не доносить. А часом pomoже, остереже, попередить перед арештом... А якби так документи дав підроблені? А якби так печатку прибав на підробленому паспорті?..

— То ти оповів їй про мене?

Гайдук стрепенувся, ще додумуючи свою думу. Аж соромно стало за себе. А він, як камінь, як глуха стіна. Не поміг тим, що борються за свою правду... А їх вішали, ними наповнили тюрму, їх стріляють, нищать усі... Ліда! Якимсь тепер усе зливалося в лагідному тоні, і спогад про Лиду, і постать Зосі перед ним. Теж приємна, теж мила, тільки ті очі... То хіба з страшної заздрости.

— А оповів — говорив Гайдук. — Оповів, що маю дівчину. Тільки користи з неї мало. Думаєш, що то звичайна спідничка, де-де! То спідниця, як парашут. А під тим парашутом все

місто, і Гестапо, і жандармерія, і всякі інші лиця невідомого походження, що навіщають її потаємно...

У спальні щось справді стукнуло. Стукіт виразний, наче щось впало на долівку.

— О, не кажу! — Гайдук задивився в двері до спальні і побачив: у прорізі виринув мужчина в білій сорочці, голова круглава з коротко стриženим волоссям. Той був ще молодий, а вже повнотілий, червоношокий. Очі жмурилися від яскравого світла, руки гладили волохаті груди... Райтгози на ньому зеленкаві, німецькі, військові, тороки звисають з розспорів на босі ноги з розчепіреними пальцями.

Оті розчепірені пальці і тороки й увесь непад якось осмілюють, якось смішно від того всього... Гайдук очунав від несподіванки, вирівнявся. В голові шуміло. Що ж воно буде? Така ситуація. А та сука не сказала. О, як дивиться на того, мовляв, чого виліз, чого появився, чого не спав? Німак якийсь, так і видно. І чого вона його на таку пеню кликала до себе?

— Кто это, Соня?

— Это «он», Иван Фомич.

— Вот как ано...

На звук цих слів Гайдук чомусь підніс руки вгору, як до захисту, хоча й ніхто не підходив до нього, ніхто не атакував його... Хміль з голови наче спливав по потилиці в спину, а за ним котилася друга холодна хвиля...

— Сволоч він, Иван Фомич.

— Похоже на те. Чув вашу розмову... А ти б йому сказала, щоб не стовбичив, нехай сідає.

Гайдук сів, як підкошений, безвладний, поглядаючи на того.

Той підніс Гайдуків чобіт, оглянув його з усіх боків, приміряв до босої ноги, попробував натягнути на ногу і невдоволено кинув на долівку. Тепер його обличчя повернулося до Гайдука, ніби вперше.

— А січас пагаварім немножко, — прорік той повільно, і Гайдук відчув, що він уже у «тому світі» нежданно, несподівано, і вороття для нього нема...

35. ЯК ХТО СОБІ ЗАСЛУЖИВ

Що сталося з Карлом Гайдуком тієї ночі, чи вирине ще він де в місті незабаром або аж по роках, по десятиліттях, не тут місце оповідати. Пропав, як камінь у воду...

Пропав десь по бою Самооборони з німцями в Лінянці і гайовий Стах Вислоцький. Розшукували його по всіх селах, нищпорили по горищах і загатах, розставили стійки коло його хати, і даремно.

А він ось у корчах над яром біля Лінянки. Спорудив собі лігво, помагаючи собі мисливським ножем, що його і тепер любовно оглядає, такий він лискучий, вичищений землею. Ні сліду на ньому крові, не втримається кров на такій сталі, і не послідиш її на затовщеній рукояті, хоча багато тої крові всякло в неї тонкою верствою, баранячої, свинячої, то тремких зайців, продірявлених шротом, а ще живих, то смердючої куниці, що попала у зубаню. І людської крові.

А може, її й не було. Як ударив тоді перед стайнею того гайдамаку, бо куль не стало, то сковзнувся ніж по ребрах і застряг, аж ледве вихопив з тіла... Заколов того гайдамаку, то вже не було що робити, або той, або він... Кажуть, що його лікують партизани десь у тому своєму шпиталі, мають холери шпиталь, і той жид з міста їх лікує. І що, може, вилижеться з того, то тоді буде Стахові Вислоцькому біда... Але аби тільки всього. А що тепер? Вони можуть за те вбити Казя. Де Казьо, що вони з ним зробили?

Лезо вгрузло в землю по рукояті, і не витягає його в дикому розпачі, тільки рука дрижить... Казьо! Його кров, його повторення... Як віз до хреста. Хотіла русинка до попа, га. А він

хлопця до Ліянки, в кляштор, а з міста приїхав ксьондз Шидловський. Червоно-білі хоруговки над брамою костьола почепили. І чорні габіти мнішок. Нехай буде йому ім'я Казімір! Був такий король Казімір Великий.

Він наче підхмелений, вже байдужий до небезпеки. Скільки вже ночував по лісах, по корчах? Темніє вже. Ще б подождати. Казав Гривка, що прийде, принесе їсти і ще новини, бо той злодій має всюди доступ, все знає. І чи не з комуністами він має зв'язок, бо холера і тому Кобатові їсти носить, і по лісах ходить по «пошту».

Межі високі, і яруги, і сигли з мокляками. Хтось там іде. То, може, з лісу вертаються ті, що повтікали, бо німців боялися... А то остерва отави бовваніє, хоч, може, хтось за нею притаївся, може, засіли на нього, вислідили вже. Сяде в тих лозах.

Вислоцький припав до землі, витягнув ножа, бо недалеко в лозах щось ворухнулося.

— Стах!

Голос Гривки.

— Я, Михайле!

З Гривкою ще хтось. Та то Йойна! Снується Йойна по околиці, тут його бачили, там його зауважили. Не пішов на смерть, ховався по хатах у різних людей. А до Вислоцького не зайшов, від нього допомоги не просив і ні раз йому ще на очі не показався, аж тепер здибалися.

— Як ся маєш, Йойна?

— Дякую... Живу, як видите, пане Вислоцький.

— А бачу, — перейшов Вислоцький і собі на українську мову, усвідомивши собі, що не так воно тепер, як було. А було, хлопство стоїть, покрекує з колами та сапінами коло кльоців на тартаку, а вони обидва з Йойною розмовляють голосно тою урядовою мовою. У Вислоцького через плече рушниця, шапка з перістим орябковим пером, а Йойна з метром і олівцем у руці та кубіковою книжкою, щоб виписувати для хлопців квитанції за привезене дерево. А хлоп збоку запер віддих, глядить на Йойнову кубікову книжку, вгадує, чи добре записали, чи добре зміряли довжину

кльоців і в гузирі, і в кінці, аби справедливо було посередині. Аж посварилися раз з Йойною тяжко. То потім комендант поліції панствової приходив до Йойни стягати протокол, що то Йойна фальшиво кубікує, і є зажалення від хлопів, і най ся Йойна має на осторозі...

І Йойна мав ся на осторозі. А потім, як Речі Посполитої не стало в 1939 році, то вже Вислоцький мусів матися на осторозі, то він навіть не показувався додому, аж поки знову не прийшли в 1941 назад німці і Вислоцький з ними, з полону. І знову мусів Йойна матися на острозі. А тепер обидва маються на острозі...

Таке собі подумав і передумав в одну мить Стах Вислоцький, бо йому стало дуже неприємно, як то все згадав, і ще подумав, що то буде... То десь Йойна криється, і, видно, йому хлопипомагають, а Вислоцького то вже мають у печінках, вже його викінчать тепер...

— Но, що там, Михайле? — запитав Вислоцький зі стисненим серцем, що то приніс йому Гривка.

— А не повірилибисьте... Маю для вас новину.

— Яку новину?

— А не повірилибисьте...

— Кажіть... Дуже глядають за мною?

— А ще й як. Геть шукають.

— І не знайдуть.

— А ліпше, як би знайшли.

— Ба, та ви що?

— Та то, що чуєте. Ліпше, аби знайшли... Їм вас треба, о.

— Мене?

— Ая. І Казьо хотів би вже видіти батька вдома.

— Ба, та Казьо де? Ви виділи його?

— Видів.

— Де?

— Та не кажу: вдома. Він вже два дні вдома. Ая, пустили. Живий, здоровий, добре годували. Не знає, де був, бо 'му очі зав'язували, як 'го водили. Десь у лісі сидів у такій колибі, а з ним ті партизани, але все такі, що їх ніколи не видів... То мати

не може натішитися, то тільки молитесь і молитесь. А Казьо конче з вами хоче бачитися, якусь справу має до вас, а мені не скаже.

Вислоцький помовчав довго, бо така радість розпирала груди, аж хотілося плакати, що син живий. І вдома. А за тим прийшла нараз тривога. То Казя випустили, але щось вони вже задумали. Певно, хочуть його вхопити в руки. Піде до хати, як вчує про сина, а вони його цапнуть зараз і поставлять на суд. Заколов чоловіка, то всі виділи...

— Ба, та як то буде, Михайле? Додому я не можу йти, бо знаєш, що мене чекає...

— Та воно ніби так. Але Казьо каже, що має дуже важливу справу до вас. І що хоче з вами бачитися, і щоб ви не боялися, вам нічого не станеться, він вам те оповість... То будете там, де, знаєте, ми були передучора, то я прийду з Казьом...

«Обдурив злодій, ой, обдурив!»! — вбивав гайовий мисливський ніж аж по саму рукоять у землю з люті і розпачу, що ось минеться ніч і Казьо не прийде. Ба, чи можливе, аби Казя пустили? А може, Гривка таке вигадав, аби над ним посміятися? Нащо би його пустили? І що таке мав би сказати Казьо? Аби скільки думав, не догадатися, а здавалося, що такий хитрий Стах Вислоцький, що кожного довкола пальця обив'є...

Пальці задубіли з холоду, дроз по всьому тілі така, що вже не всидиш довго в полі, треба в якусь загату. А своя хата? Га? Стаху, догулявся?

— Ойцец!

Вислоцький підхопився з кущів, забувши про обережність, бо голос сина, давно не чутий, пролунав десь з глибини яру притишений, та чіткий. Кинувся в напрямі того голосу стрімголов, озвавшись на бігу, і вже він обнімає сина з незнаною досі ніжністю, а на очі напливають теж незнані досі шляхетському оку сльози.

— Казік! Казік!

Яка шкода, що темінь, і не можна глянути на обличчя, збагнути, як син виглядає по тому всьому.

— Як ти, Казіку, маєшся? Били?

— Ні.

— А їсти давали?

— Давали, ойцец...

— І що ще?

— І забрали мої черевики. Дали старі...

— Глупство! Я тобі не такі куплю. Але... що ти маєш для мене?

— Справа є, ойцец... Пустили мене і казали, аби тобі передати цього листа.

Гайовний взяв у руки згорнений папір, обмацав його в теміні, розгорнув.

— Що тут написано, Казіку? Ти читав?

— Читав, ойцец. То лист від «Зуха». Просить ойма, аби ойцец пішов до міста до сестри «Зельоної». То є секретарка на пошті. Ойма знає і має до неї гасло. І нехай ойцец передасть їй того листа від «Зуха» і нехай роблять все, що можуть, щоб його врятувати...

От що воно, — гайовий стояв з листом у руці. — То того вони пустили Казя, аби листа передав від «Зуха». А «Зух» в їх руках. Пропав десь комендант Вербель, ані сліду з нього. Приїздила жандармерія, гестапо, загін узбеків, наскочили на село, але людей у селі не було, тільки старі баби. В кого тут довідаєшся, де пропав комендант жандармерії? Та й засиджуватися довго в селі небезпечно вже, ануж і їх застукають. Розгулялися, що й німці з ними ради собі вже не можуть дати... А «Зуха» треба рятувати. То вже сестра «Зельона» допоможе, та дивна, загадкова дівчина в великому місті, та їх сила таємна...

— Що робити, Казіку? — запитав він сина, вперше в житті запитав, розгублено й безпорадно.

— До хати, ойцец, не йди, — вгадав Казьо батькові думки.
— Ті говорили, аби ти скоро йшов і нікуди не заходив, і не

легковажив собі, щоб не було запізно ні для того «Зуха», ні для тебе... Я піду, ойцец, Міхал там жде на мене.

Далека до міста дорога, і наче забулися знайомі квартали й вулиці. І страшно, що і тут хтось пізнає його, такий страх засівся в думках, в усьому тілі по тих нічних хованнях по гушавинах. А то ніхто й не звертає уваги на Стаха Вислоцького, і ступає він щораз вільніше знайомим містом, по кам'яних плитах... Німота скрізь, угорські фурғони сунуться вулицями, нагадуючи про фронт, що десь за кілька сотень кілометрів, а вже його відгомін долітає і сюди. А ото поштовий будинок, масивний, з важкою брамою, аж дивно входить, так відвик за короткий час... Нікого в вестибюлі, закриті віконця наглухо, тільки в кутку одне відчинене... Це вона, сестра «Зельона», вже її бачив кілька разів, вже передавав через неї вістки для «Зуха».

— О, ви, пане Вислоцький. Що там?

Вислоцький задивився в негарне, але миле обличчя дівчини з надією і вдячністю, бо якась ніби війнуло рідним теплом. А все таки не самотній він, а все таки буде допомога, ще вони мають силу, ще вони вернуться...

— Я, сьостра... Маю до вас листа від «Зуха».

— Від «Зуха»? Чи ж би? Давайте!

О, як читає, як стягає брівоньки в напрузі й здивуванні. Ба, то і є що стягати... Листа то він відчинив і прочитав усе, аби знати, бо інакше не мож'... Сидить «Зух» у руках гайдамаків десь на селах. І кажуть гайдамаки, що хочуть виміняти «Зуха» за тих в'язнів, що в тюрмі... Тих бандерівців, що їх арештували німці і одних повісили на ринку, а других ще тримають. Й імена подали, кого хочуть, аби звільнено... То «Зух» просить сестру «Зельону», аби вжила своїх впливів і його рятувала. Вона добре знається з штурмбанфюрером Гайнріхом і з Фінкелем. І з Румаком. Вона знає, до кого вдатися. А як так не можна, то можна з ключниками польськими щось скомбінувати, нехай випустять наліво, бо то і так фронт недалеко, і не довго то все

втримається, і нехай втікають ключники разом з тими бандерівцями, а тоді його звільнять. І він їй ніколи того не забуде.

Сестра «Зельона» глянула на гайового якось подовгу, здавалося, надто допитливо, ніби не вірила... Ба, та таке воно, що тяжко то зрозуміти, і як то все зробити? То вона мусить бути дуже спритна кобіта, щоб тут щось видумати.

— А зайдіть до мене! — кивнула нараз дівчина привітно головою і пропустила Вислоцького через бічні двері в свій кабінет. А диви, ще далі веде його в другу кімнату і в третю і велить тут сідати і ждати... О, тепер до когось телефонує... Холера по-німецьки шваргоче. Він у полоні дещо з того похопив, але таки не багато, хай його кров нагла залпе з тим німецьким... А то вона вернулася вже до першої кімнати, до свого бюро. Хочеться піти туди поглянути, але якось не випадає...

— А ви тут посидіть, — з'явилася вона знову, навіть усміхнена. — Курити маєте?

Вислоцький стривожено поглянув, як зачиналися двері за сестрою «Зельоною», потім зачинилися ще одні двері, але в тих уже шелеснув тихо ключ. Цей ключ зісунувся в кишеню жакетика. Руки поправили жакетик, пригладили.

— Ну, що ж, «сьюстра Зельона»? Думаєш, що щасливо перейдеш цю пробу? — Зося Кубік гляділа на себе в невелике стінне дзеркало, поправляючи фризурку. — Іван Фомич буде дивуватися, як хитро передала ти німцям плян табору.

Вона вийняла з шухлядки звинений у трубку папір. Заховати його в торбинку ніяк. Але й не треба, кому знати, що це таке? І ще що взяти? Здається, все. Треба йти, бо Гайнріх где нетерпляче...

Мабуть, вона не така то вже погана, коли так оглядаються за нею фріци, так пробують заглянути в очі. А Іван Фомич каже, що вона прелесть... Чував, що польки — вкусна раса... Та яка там вона полька. І він у байку повірив, нехай вірять усі... Тільки чи Гайнріх повірить? Цієї людини лячно, скільки не говорила з ним, а все той самий страх. Якби не те, що мусить,

не пішла б, бо одно необережне слово — і пропаде. А що, як він знає про її подвійну гру?

— І чого ж кликали ви мене? Що хочете сказати? — почав штурмбанфюрер Гайнріх нетерпляче, без всякого вступу, без вітання, а сам, видно, безмежно втомлений і, мабуть, п'яний, бо очі каламутні.

— Маю важливі доповнення про військовий табір українських партизанів у горах, де вони, і скільки їх та як озброєні.

Гайнріх розгортав рульон нетерпляче, а папір збігався знову в трубку, аж він розгорнув його сердито на столі і тепер глянув уважніше.

— Що це?

— Це плян цього партизанського табору.

Руки штурмбанфюрера Гайнріха держали краї неслухняного паперового звою, що корчився вужем. Звідки цей рульон? Хто так професійно виконав цей плян, з усіма топографічними позначками? Та це ж робота кваліфікованого картографа, це наче з друкарні. Де тут такі спеціалісти взялися, хто вони, оті помічники цієї його секретної співробітниці під кличкою «Гельґа»?

Гайнріх відвів очі від карти і глянув важко на дівчину. Хто вона? З якої причини так вірно і щиро служить? Чи вірно, чи щиро? Що можна вичитати з того підмальованого личка, що заховане за тою робленою усмішкою? Хто вона? Телефоністка на пошті Софія Кубік... Знайомство через коменданта Вербеля. Рекомендації Вербеля. В неї поправна німецька мова, ніби в справжньої німки, хоча тут і там чується вагання в вислові, і слова якісь такі часом, як з книжки... Вона все в товаристві жандармерії, біля неї все той Карло Гайдук?... А де Гайдук? Пропав секретар крайсландвірта. Пропав перед тим бухгалтер... Пропав сам комендант Вербель в експедиції десь на селах... Терен кругом щораз неспокійніший. Ось карта табору партизанів... Хто її зладив? І як вона опинилася в руках цієї дівчини? І хто вона?

— Ви полька? — запитав нараз Гайнріх, бо думки оформилися тепер у виразний сумнів і підзору.

— Я полька? Ні-ні! — в голосі Зосі було таке рішуче заперечення, що могло переконати кожного. — Звідки ви це взяли? Я «Фольксдойчерка».

— А звідки ви маєте цю карту?

— Звідки маю?.. О, тепер розумію ваш запит. І він має певне обґрунтування. Бо ту карту я дістала від агента Польської Армії Крайової. Я вдаю перед ними польку, хіба ви того не розумієте, інакше вони мені не повірили б. І я маю для вас ще щось більше, чим доведу вам, як далеко ця Армія Крайова запустила свою агентуру, і як вони хочуть водити нас усіх за ніс... Прошу, тут лист. Ви знаєте, герр штурмбанфюрер, від кого це? Це від коменданта Касміра Вербеля.

— Вербель? Де є Вербель?

— Він у руках партизанів. І просить, щоб його визволити. А знаєте як? Каже виміняти його за тих українських націоналістів. Прошу, перекладаю, що тут написано...

Голос Зосі Кубік затих, по останньому слові листа, і коли вона підвела по тому очі і глянула на штурмбанфюрера, вона збагнула, що тепер вирішна хвилина її трудної проби.

— Що ви хочете сказати мені? — промовив по хвилині Гайнріх. — Хочете сказати, що комендант Вербель є членом польської підпільної організації?

— Так. Він використовував своє становище і вів польську роботу, обманюючи вас.

— А чому ви того раніше не сказали мені?

— Бо не знала, не мала доказів. Тепер маю і передаю їх у ваші руки.

— А що тоді з вами?

— Зі мною? Я «Фольксдойч».

— А коли я не вірю вам?

— Що маю зробити, щоб ви повірили?

— Маєте розвіяти мої сумніви? Навіщо принесли ви цю карту?

— Щоб допомогти нашій державі прочистити терен від партизанів.

— А навіщо це полякам, що передають такі карти?

— То є такі польсько-українські порахунки. Таке боже-вілля. Хочуть винищити одні одних, бо думають тут панувати. Нехай винищують себе взаємно, то добре для нас.

— Для нас? А я все таки не вірю вам. Ви полька, я маю до того народу глибоке недовір'я, особливо до жінок, таких, як ви...

— Я «Фольксдойч», герр штурмбанфюрер. А щоб ви повірили, я видам вам усе, що знаю... Я віддам у ваші руки їх зв'язкового, він виспіває вам не одне...

— Де він?

— У моєму бюро. Я замкнула його в кімнаті.

— Такі ви прозорливі?

— Така... І що більше, я хочу звернути вам увагу на другу частину цього листа, про українців. Бачите, вони хочуть визволити в'язнів. То є ті, що їх ще не повішено, а треба було вивішати всіх, бо то зрадники... А тепер є люди, що плянують, як їх визволити. Ті люди тут у місті...

— Тут, у місті? — Гайнріх навіть не спробував замаскувати свого зацікавлення. Він присів на краю письмового стола і повільно запалював цигарку, наче знак, що можна поговорити більше.

— Тут, у місті. Ви знаєте про Організацію Українських Націоналістів. То вони організують свою армію, вони нападають на наші транспорти і військо. І тут, у місті, як я то встигла зорієнтуватися, центром діяльності тої організації є аптека Куриласів...

— Невже? — у запиті Гайнріха було стільки здивування, що не важко було зрозуміти, яка це для нього несподіванка. — Я сподіваюсь, що ви маєте на це докази.

— Докази? Докази будуть. Вони вже в ваших руках, в тому листі. Прошу, прийміть їх пропозиції, що ніби обмінюється в'язнями за Вербеля. Я влаштую зв'язок. Визначимо місце для контакту й обміну. Зробіть там засідку, і будете мати в руках їх зв'язкових, які вам виспівають усе... І зверніть пильнішу увагу на те, що діється в цій аптеці...

«Що діється в цій аптеці». А йому здавалося, що він знає

добре, що діється в цій аптеці. А він не раз ловив себе на тому, що його думки в цій аптеці, що плянувалося відвідати колись знову...

— «Гельга»... Ви сказали дещо нове. Якщо воно правдиве, я буду вам вдячний. Але я мушу мати докази. Приймаю вашу пропозицію: влаштовуйте «обмін в'язнями»... Ну, кажіть, як ви це зробіть...

36. КОМУ ПОРА ЗІЙТИ ЗІ СЦЕНИ...

Карта міста лежала перед Сумиком на столі, поділена від старости і частого користування глибокими складками, близька розпаду, наче з якимись уявними магістралями, з затертими написами, з улицями, і вибжежами, і староством, і валами, і ратушем... Розібратися в цій старій карті важко, все ж це помагає зібрати до купи думки, визначити ясніше становище. І таке глибоке почуття вдовolenня, що ввів його Марко назад у гурт: ти вже в самому центрі. Жде на нього друг Чуб на Волині. Там підготована конференція поневолених народів, твориться революційний уряд у формі Головної Ради. Діємо як незалежний чинник, як підмет історії. Чи зрозуміють колись, як важко було це зробити, скільки віри треба було, і скільки жертв?

Доходимо, значить, до кінця. «Зельона» погодилася ввійти в контакт. Зроблено домовлення щодо зустрічі зв'язкових для устійнення обміну в'язнями... «Зельона» — це секретарка в поштовому уряді чи телефоністка. Вона близька співробітниця коменданта Вербеля, вона любовниця Карла Гайдука... Але де щез Гайдук? І чи може бути правдою те, що «Зельона» має зв'язки з советським підпіллям? Так говорив довгов'язий дядя зі Служби Безпеки, Пилип, постать, що виринула нараз в останні дні наперед з-між десятків облич, законспірованих, притаєних доморослих Шерлоків Гольмсів, що кидаються на розшуки, ідуть по слідах з волячою впертістю і волячою незграбністю, залишаючи по собі помітні для кожного сліди і кидаючи важкі твердження: «Зельона» за советів була сексотом... У неї переховуються якісь люди. І

вона часто телефонувала кудись у Золочів, і в тій розмові був «КОД».

Слово «код» магічне, воно знайоме вже і його розвідникам, ним вони хочуть зачудувати і тих з проводу... Галка на довгій шиї поштаря Пилипа то ховалася високо в гортань, то опускалася, і широка долоня поштарєва розкладалася як справжня карта міста, і де мешкає «Зельона», що називається Зося Кубік, і де працює. І де мешкає він, Пилип, і де аптека Куриласів. І куди головні дороги в місто і з міста, де лежать касарні, де Гестапо і жандармерія.

З Пилипової долоні перехід на стару карту Ромера справді легший, і рівчак на ній, як і на Пилиповій долоні, а все ж вона помагає. Біжить ось річка, тут магістралі, туди дорога в гори... Друг Сова тепер уже на умовленому місці на краю жидівського гетто... Листоноша Пилип у цьому будинку. Там живе доктор Семенина. Від нього дадуть знати, якби щось сталося. Богдан недалеко, він має змогу порушатися вільно, не ховаючись, для зв'язку. Боївки по обох боках умовленого пункту і на жидівському кладовищі, щоб на випадок засідки допомогти зв'язковим вирватися і прикривати їх втечу...

Невже з цього що буде? Невже вдасться визволити в'язнів обміном, невже знову побачить друга Голуба на волі? А на нього тут ждуть, так ждуть... Жде дівчина, наче жалібниця, наречена Кисілевського, Лариса. Він не розкрив їй таємниці. Розкрила вдова по вбитому інженерові, Женя, звівши до купи двох суперниць... Сама ця жінка розказувала йому, яка це була зустріч.

Сумик оглянувся на легкий шерех позад нього: це Ліда. Вона явно пробує замаскувати своє хвилювання, а воно так помітне.

— Ще нічого. Надіймося...

— Надіймося... — слово впало багатозначне, аж незручно стало... Чи надіється ще вона? На що надіятися, коли все ясне, коли всьому кінець, кінець ілюзіям? Чи погодилася Ліда з фактом, що хтось інший у серці Кисілевського, що хтось інший жде на нього?.. Так багато недоговореного... Були між ними

роки розлуки, були випробування, а тепер усе могло б початися наново, адже осталося їх тільки двоє, третього між ними нема.

А ось він є, той третій, про нього думають обидвоє в цю мить, заради цього стоять на чатах, у тривозі, що з того вийде. А що коли цією спробою тільки пошкодять Кисілевському?

Диво. Вона стоїть перед ним і глядить на нього, як ніколи не гляділа передше, просто і якось глибоко, не втікаючи вже поглядом від його очей. Ступила крок, ще крок і пригорнулася безмовно. З несподіванки він розгубився, як гімназист, потім обняв її ніжно, все міцніше.

Довго стояли вони так мовчки, розуміючи у великій змові, що слово розірве чар несподіваного єднання, що словом, тисячами їх, у довгій розмові, не схопити всього, а так, може, іде безмовно тихе єднання, гоїння недавніх ран, і неминучі життєві компроміси, коли визріваєш, відкинувши молодечі мрії й увлечення, коли відкриваєш нові якості і нове розуміння життя.

Звідки взявся цей поцілунок? Хто перший пішов за відрухом серця? Невже вона? Невже це правда? Яка невимовна ніжність у цьому доторку уст. Який захист у цих обіймах, яке, досі не вгадуване, довго шукане і вкінці знайдене тепло дружби й непохитної любови...

Телефонний дзвінок тиркнув різко. Це Пилип від доктора Семенини. Перші слова нерозбірливі, потім урвані фрази.

— Зрада! Наші попали у засідку... Страшна стрілянина, я біжу, тут не можна бути... Уважайте...

Голос Пилипа затих. Ждати нічого, там засідка.

— Там засідка... Я йду, Лідочко, туди, ближче. На всякий випадок, збери потрібні речі. Обидвоє з батьком зберіться, бо, може, треба буде заховатися, є можливості зради нас усіх, — і вже збігав він на задній хід, у город, де притаїлися два з теренової боївки... Війнуло у відчинені двері холодом, а з ним чітко відлуння пострілів.

Тепер треба повідомити батька, повідомити негайно, та обережно.

— Папа, може замкнемо аптеку?

— Але щойно пів сьомої...

Справді, як повільно, зовсім байдужий до всього, коливається маятник між двома важелями.

Сказати папі чи не сказати? Може, воно все пройде там, нащо тривожити... Піде, спакує дещо з речей. І взагалі, що робити? Де Богдан? Де ті? Якби відчинити двері, напевно чути було б стріли... Проїхала вулицею автомашина, це з центру, і від того нараз думка про нього, про Гайнріха, чомусь така настирлива думка, що він зараз буде тут... Заяснила, справді, вулиця в яскравому світлі, і фари погасли. Хтось надходить, людина в мундирі. Втікати вже запізно, та й батька не покине самого. Батькова голова похилена над прилавком, над списком медикаментів.

А Гайнріх уже в дверях. На його обличчі гейби усмішка, що бентежить і дезорієнтує.

— Добрий вечір, фройляйн Лідія! Виглядає, ніби ви на мене ждали. Чи не так?

— Ми завжди ждемо на вас, герр штурмбанфюрер.

— Направду?..

— Так. І я дуже радий, що ви прийшли, — у голосі батька щирість, і мова його пливе, ніби проривається з далекої молодости в мелодії минулих днів, і розшумілого Пратеру, і дзвонів Стефанскірхе, і Бургтеатру. На обличчі папи радість і щирість, аж штурмбанфюрер не знаходить слова, і його обличчя поважніє.

— Я дуже вдячний вам, герр штурмбанфюрер, за медикаменти. Ви знаєте, в цих примітивних обставинах війни, і нечистоти, і недоїдання населення ми вже мали дві хвили тифу. Першого року, як відступали совети, ми мали страшний голод, мусіли висилати дітей на Поділля, щоб там їх добрі люди годували протягом переднівку. За моєю статистикою, в 1942 році померло в горах з голоду понад сто осіб. Дітей рятували ми, а старі вмирили... І тепер знову випадки тифу...

Папа замовк, вгадавши з погляду Гайнріха, що щось воно не так. Гайнріх підійшов ближче до прилавка, ступив за

прилавок, поза батька, пішов у глибину поміж полицями з медикаментами, заглянув у задню кімнату-лябораторію і вернувся вже повільним кроком та зупинився віч-на-віч перед аптекарем.

— Га — хмикнув він, похитуючи злегка головою, з руками в боки. — Так зробили ви з мене філянтропа. Тиф, кажете. Треба рятувати людей. А скажіть, скільки там у горах ваших бандитів? Може, маєте також статистику?

Швидкий погляд Гайнріха впав на неї, його очі — як шпарини, уста розтягнулися, відкриваючи ряди зціплених зубів. Папа оперся об прилавок, його віддих короткий, уста відчинені.

— Герр штурмбанфюрер, може, перейдемо нагору? — заговорила вона.

— Нагору?

Вона знає, що не нагору, що інша вже стелиться їй дорога, а все ж гра ще не скінчена. І нехай папа прийде до себе, збереться в руки.

— Не хочете? Не зайдете?

Вона пішла попереду, ніби він справді послухає її, бож як можна відмовляти дівчині на таке настирливе прохання. І справді йде, ступає за нею мовчки, очевидно, подумавши собі, що і в тому є для нього сенс.

Треба дати знати тим у городі, якщо хто там є. Поправляє заслони на вікнах, розсуває ширше, чей побачили її, і зсуває знову.

Гайнріх хотів би заглянути в другі кімнати, але вона сіла швидко біля столу, і він зупиняється та сідає й собі.

— Ви знаєте, батько хворіє на серце... — промовила вона.

— Серце? У мене теж, мабуть, серце, — промовив він так поважно, аж дівчина глянула здивовано.

— Бачите, сердечні недомагання. Здається, клімат цього краю, це повітря розм'якшило мене, розманіжило. Сонце, лагідність, сантимент, все це висить у повітрі. Люди вітаються з вами і ведуться ніби знайомі здавна, частують... Близькість, тепло... Я подорожував по соняшних країнах півдня, але тут не

те, тут, крім сонця, тепло в людських очах, звичайно, не всіх, але подибаєте такі очі, що не забудете того тепла довго. Я почав мріяти, щоб те тепло було біля мене довго, назавжди...

Він зробив довгу павзу, не зводячи з неї очей, ніби студіюючи кожен деталь її обличчя, ніби оглядав неживу мармурову різьбу. Ніби дивувався: що це сталося з ним. Слова самі відкривали і перед ним те, до чого не хотів признатися досі.

— Так, цей клімат розніжує і затемнює ясність думки. І аж згодом відкриєш, що тут, крім півдня, ще схід, подих сходу. Ви пригадуєте, як комендант Вербель чудово характеризував нам тоді в гостиниці поняття Сходу? Ост! Ост! А пропо Вербеля, вам відомо, де комендант Вербель?

— Вербель?

— Вам не відомо? Дивуєтеся, ніби не чули нічого, що він пропав? Не чули нічого, що його схопила банда на селах?

— Не знаю нічого.

— Очевидно, не знаєте. І по ваших чистих оченятах, і по вашій невинній мові я готовий повірити вам. І то навіть тоді, коли є докази на щось протилежне. Ви знаєте, ви нагадуєте мені тепер когось іншого подібного... Ні, вона була не така. Це була білявка, волосся — бурштин. Весела і дитинна, вся енергія. Я божеволів за нею. Вона дарувала мені багато ночей, і кожна запам'яталася. А потім, одної ночі, коли я, прокинувшись, відкрив, що вона нишпорить по моїх кишенях, що вона член таємної польської організації, я вбив її. То була важка проба, дуже важка. Але по тому, по тому для мене вже все одно... Відраза до жінок, взагалі до людей. Я переступив кордон, ви знаєте, слова філософа «Потойбіч добра і зла»...

Його слова як любовний шепіт. Таємниця людини, потойбіч добра і зла, людини, що вбиває без здригання серця, може, без думки.

— Мене можна обдурити один раз. Так мені здавалося, так я і робив потому. Але ось виходить, що я дався знову обдурити.

— Ви говорите дуже загадково, герр штурмбанфюрер, і багато з того я не розумію. Хто обдурив вас?

— Ви.

— Я?

— Дивлюся в ваші оченята і майже починаю сумніватися. Справді, ніби ви не обдурили мене. Ви зуміли тримати мене на віддалі. Нечуване. Можливо, минуле переживання стримувало мене від зближення, щоб не розчаруватися знову... Ви приневолюєте мене згадувати, сповідатися, — він поклав револьвер перед себе на столі. — Ви знаєте, я їхав сюди на коротку розправу. Дуже коротку, і тепер ота ідіотична розмова. Хто ви? Мата Гарі Сходу? Таких я не надибав... Ви не обманювали мене, але ви приневолили мене обманювати самого себе. І ще тепер я хочу вірити, що все це неправда, що ви не член таємної організації українських націоналістів, що ви не маєте нічого спільного з тими бандами в горах, із зловленням коменданта Вербеля і з тою нинішньою стріляниною. Це все неправда? Неправда?

Він підвівся раптом, поклав руку на зброю.

— Хто ви є? Хто ви є? Здійми з себе ту маску! Не дивися так! Не дивись!

Його рука лежала на зброї, у моторошному ваганні, потім нараз він згорнув револьвер у кобуру.

— Одягніться. Одягніться тепліше... Я радий, що вгамувався. Тепер буду мати нагоду поговорити з вами більше, довше... Ви розкажете мені, хто ті люди, що ви їх хотіли звільнити, а між ними того вашого провідника. Я заспокою вашу цікавість, він уже в певних руках, в Авшвіці... Ми ще проведемо багато, багато вечорів на розмові, поки я не збагну вас до кінця... І ви мене... Одягайтесь, раджу, тепліше, бо камери вогкі, і ogrівання тільки природне.

— А що, коли всі ваші інформації неправдиві?

— Про це поговоримо. Збирайтеся...

Він безцеремонно заглядає в шухлядки стола, потім занишпорив по етажерках, у бібліотеці, між книжками... Ревізія... Що взяти? Візьме теплий плащ, білизну... Все летить з

рук... Треба щось робити. Чи можна рятуватися, бо як попаде в цей понурий корпус... Де Маркіян, де Богдан? Що там з тими зв'язковими? Чи вирвалися з засідки? Що робити?

Почуття чогось лячного, страшного, кінцевого. Наче дивиться вона востаннє на ці знайомі з дитинства речі, на цей весь простір, може, вже не побачить ніколи. Напевне не побачить... Яка вона сентиментальна. Хіба роками не готувалася до такої критичної хвилини. Така мусіла прийти, вона прийшла сьогодні...

Чийсь кроки. Батько вийшов з аптеки нагору поглянути. Його спокій дивує, ніби й нічого незвичайного в тому, що Гайнріх викинув з шафи на долівку книжки і розсуває їх чоботом...

А Гайнріхові наче стало незручно, він покинув переглядати бібліотеку полюючи, мабуть, за чимось рідкісним.

— Йдемо, фройляйн Лідія...

Вона в теплому плащі, в руці торбинка, під пахвою клунок з одягом. Ах, мешти, мешти треба скинути, треба взяти високі, теплі черевики.

— Па, папа... — слова застрягли в горлі, і вже вона ступає вниз по сходах в аптеку.

Богдан! в аптеці Богдан! Стоїть за прилавком у тому самому місці, де звичайно батько. Їх очі зустрілися... Позаду важкі кроки Гайнріха, а вона затрималася на мить, щоб цим поглядом сказати братові про все, ніби щоб вгадати, що задумав робити Богдан. Аптека закрита, двері зачинені, заслони спущені.

— О, ви ще тут! — Гайнріх, побачивши Богдана, ступив якимось поспішно з останньої сідки.

— Так, я ще тут...

— Мені здається, герр лейтенант, що ваша відпустка тягнеться надто довго.

— Моя відпустка — моя справа... Куди ти йдеш, Лідіо?

— Ваша сестра піде зі мною. Вона заарештована за співпрацю з українським підпіллям. Ясно, герр лейтенант?..

Вони напроти себе застигли в безрусі, і здається, наче

невидний секунданта відраховує... Три! Раптовий рух Богдана, в його руці зброя... Спалах, гук, ще спалах... Дзвонить в ухах, наче розриваються стіни від гуку. Але очам видно все: у Гайнріховій руці теж зброя, але рука опала... Гайнріх оперся об прилавок і зісунувся на долівку... Богдан над ним, ще наче не довіряючи собі, наче ждучи, що той підведеться. Конвульсії... Тихо.

Нудна хвиля накопилася під горло, і все тіло тремтить... Богданові очі спинилися на ній, безтямні, блудні. Він все ще держить револьвер у руці. А обличчя, як крейда...

Кроки, в аптеці раптом повно людей звідкілясь... Маркіян стурбовано глянув на неї зупинився над трупом Гайнріха. З ним ще люди з боївки. Сходами сходить батько. Треба підбігти до нього, заспокоїти, але як дивно, не вона його, а він її пригортає, і доторк батьківської руки знімає з обличчя страшний жар і тремтіння.

Тіло Гайнріха відкотили від прилавка. Моторошно, коли глядіти на мертве, посиніле обличчя, загострений ніс, і розкриті уста. Маркіян обшукує Гайнріхові кишені, забирає документи, револьвер, а його спокій передається їй, тремтіння тіла влягається.

— Тепер треба негайно забрати звідси трупа. Дайте щось огорнути його. Витріть сліди. Накрийте це місце килимчиком... Богдане, винесемо труп в авто. Погасить світло, поки винесемо. Богдане, від'їдеш автом на другу вулицю і там його залишиш...

Понесли труп, пішла боївка з Богданом. Зачинено знову двері, заясніло світло... Дивне почуття, ніби нічого, тільки килимчик на незвичному місці біля прилавка...

— Одягайтеся, пане Куриласе. А ти, Лідочко, вже готова. Мусимо негайно втікати, поки не відкрили смерті Гайнріха.

— Я не піду нікуди — у голосі батька стільки спокою і рішучості, що умовляти його даремно.

— Алеж вас заарештують.

— Може. Але може, і ні. Я нікуди не піду... А ви, діти, ідіть!

Ідіть своєю дорогою, бо перед вами ще багато років життя... Я благословляю вас... обох.

Вони похилили голови під те несподіване батьківське благословення. Який дорогий папа в цю мить. Як боляче розлучатися. Добре, що віриться, що розлука недовга... А що коли вона на роки, на десятиліття, на все життя?

37. «ЗІЙДЕ ЗНОВУ СОНЦЕ НА СХОДІ...»

Генерал Рутгер допивав чашку чорної кави, ще доціджуючи в філіжанку час від часу рому, і споглядав байдуже на просторий майдан посеред касарень, де роїлося тепер від вояків, що навантажували зброю на криті брезентом вантажні машини і самі вистрибували зручно на плятформи, щоб вирушити в експедицію в гори проти банд. Наказ згори короткий, точний: очистити гори від банд має генерал Рутгер!

Кава гірка. Гіркості додає саме життя, таке багате на той основний складник, що вирізьблює людські обличчя, наче ядучий плин виїдає метал під вправною рукою ґравера. Різьбу зморщок даремно розтирати холодними пальцями... Десь фронти, великі бої, великі завдання, може, вирішальні хвилини війни, а його посилають знову в гори проти якоїсь банди... Принижують, покорюють за слова критики... Адже могли виграти війну, могли б, коли б не така безглузда політика уряду, коли б не давали підстави до творення цих льокальних банд.

Кроки адьютанта тверді, чисті, як на параді.

— Герр генерал, вас хоче бачити штурмбанфюрер Фінкель.

— Хто?

— Штурмбанфюрер Фінкель.

Генерал поправив мундир.

— Чим можу служити, герр штурмбанфюрер? Чи не приносите вістку, що таки впіймали вкінці того партизанського командира Ковпака?

Фінкель закліпав очима, почервонів на обличчі. Ой, не раз

уже треба так було червоніти за тих двох ковпаківців, що їх не допильнував. Треба було писати рапорти, звітувати і трохи прибрехати, що то вина генерала Рутгера була. А не забув старий і тепер дюгає в очі.

— Герр генерал, я ще вчора хотів вас бачити. Справи дуже поважні.

— Чи дійсно?

— Майн Готт! Чи вам нічого не відомо?

— Про що саме?

— Про те, що вбили нашого шефа, Густава Гайнріха?

Його труп знайшли в його таки авті на краю міста. Все забрали від нього, зброю, документи...

— Жити стало небезпечно, — зауважив генерал іронічно і на згадку про документи глянув на розгорнену на столі карту, що її простудійовував уважно при виробленні плану операцій проти банд. Карту дав йому недавно штурмбанфюрер Гайнріх. Допомога велика, бо карта знаменита. Мусів штурмбанфюрер мати добрі зв'язки, добру розвідку, не диво, що так з ним розправилися.

А до того грубаня нотки іронії не дійдуть. Сидить на стільці широкозадий, з ідіотичною усмішкою, сидить перед генералом Рутгером як персоніфікація німецької адміністрації на окупованих територіях, сидить мацапура в брунатному мундирі, що так ненависний генералові, і ще хвалиться.

— Я перебрав тепер команду.

— Прекрасно. Тепер будемо мати порядок, — говорить генерал дуже поважно.

— І ми мусимо ті банди знищити, — товстий палець Фінкеля підкреслює вагу ситуації і цього історичного рішення, а на думку приходять нараз хоробрий вояк Швейк. Перед ним нове втілення Швейка.

— Прекрасно. Винищуйте, як маєте до того силу.

— А ви?

— Ми? Ми армія. Наше місце на фронті. А тут будете ви. Ви тут панували, діяли, вели свою політику, ви тут відкрили другий фронт... А втім, хто зна, хто відкрив той фронт... Це я

так собі. Бачите, частина війська вже виїхала в експедицію. За півгодини вирушить решта. І цим разом це суто військова виправа... Вам тут у місті досить мороки лишиться.

— Яволь, герр генерал, — Фінкель випростався. От прийом. Крутий дідок, але якось уже не можна на нього сердитися, якось його наче розумієш.

— До побачення, герр штурмбанфюрер, — генерал кивнув рукою і похилився над картою...

Похилилися над картою і в партизанському таборі. Карта була точною копією тієї, що лежала перед генералом Рутгером.

Майор Гаркун стояв позаду групи старшин, зпорадно посміхаючись: заворушилися. Надійшла вістка, що німці ідуть великою силою в гори проти партизанів. То йде тепер нарада, що робити, чи приймати бій, чи боронити табір, чи кидати все і відступати в ліси.

Диви, який штаб! Тут що не один, то полководець, стратег, не пішла в ліс наука, га-га. І завчені уривки військової штуки, і всяке таке на язик лізе. Переступають з ноги на ногу, і кожному хочеться доторкнутися рукою до тої карти, пережити приємне відчуття своєї важливості. Отак похилились над картою, тільки давай фотографа, щоб увіковічнити майбутніх Наполеонів, Кутузових, Гудеріанів...

Рука сотника Босфора торкнулася справді розгорненої карти, осмалений та запечений цигарками палець чудово перекликався з буряковими плямами на карті на позначення гір.

— Я думаю, друже сотник, — Босфор завагався і, підбадьорений майоровим поглядом, докінчив, — я думаю, що ми поставимо свої сили тут-о. Я буду в центрі на цьому горбку, а сотник Зорян з своєю сотнею на правому крилі...

Сотник Босфор не докінчив свого стратегічного викладу, збагнувши, що поспішив. Але вривається терпець. Чекають усі на слово коменданта, а той не скаже просто, що робити. Такий

то комендант. Розгубився, як треба рішати. Не вмів вестися, як вояк, нема в нього вояцької рішучості, нема тої заправи, хоч уже кілька років по тих січах і легіонах бував і ранений навіть був... Але то треба бути кадровим старшиною, як Босфор...

— Ми ще, здається, не вирішили, чи приймати бій. Розвідка доносить, що йдуть на нас регулярні частини армії, з важким озброєнням, — озвався сотник Зорян.

— А ви думаєте вицофатися?

Всі оглянулися на майора Гаркуна на ті його слова. У запіті звучав неприхований глум, ще до того підкреслений слівцем «вицофатися», замість «відступати». Вивчив майор «мову Івана Франка», як він казав. Глузує з їх діалекту, глузує з усього. Так чітко видно тепер дивоглядне становище: хто ця людина? Є підозріння... І досі не в'яяснено, як то було, чи майор Гаркун з німецького полону вирвався і до УПА пристав, чи так «з неба впав», як каже сотник Зорян. Там у проводі розглядають справу, минають тижні, а ти тут з ним май справу.

Всі ждали тепер відповіді від сотника Гонта, але він ще помовчав, відчуваючи, що наближається критична хвилина. Не можуть дрібні інтриги тягнутися вічно... Обплутав майор сотника Босфора, замотав, що вже не знаєш, чи можна при ньому про все говорити. І лейтенант Полтавець уже не той... На полювання ходили разом з майором далеко в ліси і надовго... Фальшиві розмови, недовір'я і підозріння, що від них втрачається радість і бадьорість... Не перевіриш кожного кроку цієї людини, її зв'язків, а так видно, що хоче майор за всяку ціну вплутати підстаршинську школу в нерівний бій...

— Подумати треба, — заговорив сотник Гонта. — Ми не знаємо сили противника. Перед сотнею чи двома відступати не будемо. А коли йде більше з'єднання, а ще з артилерією?

— Так що, так тоді відступаємо?

— Тоді згадаємо, майоре, ваші поуки, що партизани позиційного бою не приймають і не дають заманеврувати себе в таку ситуацію.

— Звичайно, звичайно. І я гордий, що маю таких тямковитих учнів, — майор Гаркун розтягнув оте «тямковитих

учнів», ніби на доказ, як чудово опанував «мову Івана Франка». — Тільки я хотів би пригадати вам, що ми не звичайні партизани. Ми ж іменуємо себе армією; Українська Повстанська Армія! УПА! А як армія, то армія, так і діяти треба. Зайняли територію, треба, значить, її боронити і навіть поширити.

Що це? Відкритий глум? Провокація?.. Але хіба не так вони думають, чи не так мріють? Чому ж тоді майор не має права так говорити?

— Не партизани ми в старому сенсі, — покосився майор поглядом, а погляд впав на Карпенка. — От гляньте. Хіба ви бачили де такий другий партизанський табір, як оцей? Набудували комір повен двір, як казав полковник Шелест на інспекції недавно. По-хазяйськи, тільки зимувати. А там, за потоком, попід сопкою скільки там бочок сала, яловичини, — підморгнув майор чотовому Котові. — А скільки стіжків картоплі! А оті бараки чудові, ватрани на зиму... Але що ж, кажете кидати те все на поталу, фріцам у руки, то кидаймо...

— А я б сказав, — Карпенко наче здивувався на звук власного голосу, та й усі глянули на Карпенка з цікавістю, бо хоча партизан веселий і від різних його витівок за боки треба братися, а про загальні діла помовчує. — А я б сказав, що тут нам хороша нагода випробувати, чого ми навчилися. Так практично, віч-на-віч із фріцом стати, братця! Як я стояв, та й скільки разів...

— Отож, отож, — майор Гаркун глянув вдячно на Карпенка. — Нехай і цілий полк іде, чи й дивізія, впораємося. Давайте групу з автоматами. Побавимось з фріцами в кукушки. Ви знаєте, фіни нас навчили того. Розсиплемось по лісу, по деревах замаскуємося та відступатимемо повільно, та відступатимемо, а фріци кожний крок трупом стелитимуть. Або в обхід. Карпо, розкажи ж, як ти в поліських лісах, у Кодні сам-один гори їх перед собою наклав...

А було таке в Кодні, сам упритул підійшов, замаскований добре, і зблизька ворога косив, дослівно косив... Зорян глянув зачудовано на нього, а в тому погляді відчитуєш не похвалу, а якесь стурбування. Що воно? От, чортяка, ніяк Карпо в ногу не

попаде, завжди якось так вийде, завжди такі речі, що його голові не збагнути. Чи справді така ота його голова дурна? Чи не тепер пора поспробувати, чого навчилися, і ще більше навчитися в справжньому бою?

— Може, й так, — сам комендант глянув якось прихильніше на Карпенка і згорнув карту зі стола. Обійдеться і без карти. Сотник Босфор займе зі своєю сотнею верх у центрі, на підході від вузькоколійки. Сотенний Лис займе позиції праворуч. Сотня Зоряна в другій лінії. Вийти на позиції ще вночі. Вислати розвідку далеко в терен, розставити застави. Радист Ксавери заопікується канцелярією, документами і вишкільним приладдям, чотовий Кіт подбає про замаскування харчових припасів, медики приготуються до евакуації шпиталика.

А що робити майорові Гаркунові? Для майора Гаркуна функції не лишилося. Комендант відчеканив наказ, наче рубав, і вийшов перший з командного бараку, ніби щоб нагадати, що треба поспішати, ніби щоб приховати своє стурбовання, чи добре його рішення приймати бій, і що з того вийде.

— Гей, Карпо!

Карпенко, що виходив з барака чи не останнім, оглянувся. Майор Гаркун дивився на нього якось сердечно, по-дружньому, як ніколи досі. Так якось не складалася їм розмова, ніколи було, а може, й не хотілося, може, оминали один одного, може, не хотілося знову повторювати розмови, як тоді на горах уперше... А тепер, виходить, буде така розмова знову, бо ступає майор повільно і все вбік від людей, лісом, та все чуйно оглядається при цьому.

— Я вдячний тобі, друже, — заговорив майор. — Ти показався хорошим партнером, допоміг у вирішну хвилину своїм словом. Ловко придумав... Ти глянь, чи не сволота, чи не погань! Німці насуваються, а воно буде «вицофуватися», без бою відступати, навіть не прочеше їх! Такі то підлі зрадники! А знаєш чому? Не знаєш ти, макітряна голово. А тому, що вони проти нашої армії готуються. Німців їм воювати нічого. Так

мені один і казав, таку стратегію розвів. Німців і так розгромлять, підуть собі німці, а на нас більший ворог наступає, Советський Союз, нам треба сили зберігати на боротьбу з советами... Сукини сини, ти гляди! То ми їх тут вплутаємо в бій, що з них мало хто лишиться. Браток, не знаєш ти. Сила велика фріців іде, і знають вони прекрасно, де що лежить, на що націлювати міномети... Про те я вже подбав, макітряна голово. Але за одно хвалю: впору ти озвався, щоб змірятися з німцями. Погодився той «сотник», покажуть, чого навчилися. Перемелють їх фріци на шницлі... А нам, браток, пора розлучатися з тою бандою, бо вже дуже приглядаються, можуть шльопнути, як розчовпають. І в бою треба так вестися, щоб їх найбільше впало. Як нагода, сам котрому в потилицю кулю пусти. А особливо командний состав треба винищити... Того, того опецькуватого... Зоряна, ух, аж рука свербить. А ти з ним дружиш, чи що?

— Яка там дружба? — заперечив звично Карпенко, і в цю мить відчув, що збрехав, що слова майора викликали в серці тривогу.

— Не забувай, Карпо, що ти советський партизан. Ще трохи, і будемо між своїми. Наші парашутисти тут у горах недалеко. Втримую з ними зв'язок... Ну, іди, бо вже шпигують за нами.

Карпенко пішов слухняно подалі і якусь мить не наближався до гурту, пробуючи прийти до себе по несподіваній мові майора. Невже кінець його перебуванню з цими людьми? Чи шкода, що кінець? Невже зжився з ними за короткий час і не хочеться розлучатися?.. Ти диви, десь тут недалеко... свої! Парашутисти. Підеш до них, поведе майор, зійдешся зі своїми, а не радієш... Що це з ним? Не радіє, якось аж страшно... Що цей майор скаже про нього? Що свідчитиме, га? Чи не поховає його живим? Дев'ять грамів для нього збережено, для Карпа. Абож мотузка. За зраду! За яку зраду? Кого він зрадив?

— Федір!

Карпенко покинувся з важких дум. До нього підходив

швидким кроком сотник Зорян, а за ним ще чотові, а все вже із автоматами та всяким вирядом.

— Що це ти розгубився, Сірко? — глянув Зорян гостро, якось стурбовано. — Мотайся швидко. Ходи з нами. Формуємося до виходу на позиції.

По бараках метушня, вигуки по лісу. Там складають шатра, там несуть клунки у глибину лісу. Медсестра, а з нею ота дівчина, Галя, що відшукала його тоді в лісі і ввела в той новий світ. Її очі блудні, і від того погляду страшно, від прочуття чогось важкого, і тільки бадьорий поклик сотника Зоряна проганяє цей лиховісний настрій...

Увесь вечір глибоко в ніч сновигали зв'язкові з вістками від далеких стеж і застав про те, що від вузькоколійки вивантажуються далеко вниз німецькі гірські стрільці, підсуваються все ближче в напрямі табору, знак, що знають добре про його розташування. Все проходило тихо, наче на великих маневрах, без одного пострілу, бо наказано заставам не зупиняти німців, не встрявати в бій і не зраджувати своєї присутності, щоб думали, що ніхто не знає про їх просування.

Ліси спали неспокійно, наче здригалися в тривозі, холод осінньої ночі пронизливий, наче вже вкривалися дерева інеєм, і тихо падали листки в п'ятьмі вечора, черкаючи шорстко обличчя.

Холодно там хлопцям на позиціях, — сотник Гонта постояв довше, наслухуючи, бо наче причувся десь далекий постріл, і ступив назад у командний барак.

Ще раз глянув на карту табору, на позиції... А оце велика карта рідної землі, Карпатського луку, заселеного обабіч всяким народом, що, як у тому біблійному потопі, кожний до того гірського хребта рукою сягає і чиюсь другу руку зіштовхує.

На тій командирівій карті позначки, і кола, і хрестики. Як ішли в 1939 році з словацької рівнини січовики карпатські в гранатових мундирах через гірські просмики на Сянік у

певності, що вкінці настала велика пора. Рвалися на рідну землю, де впала зненавиджена Польща, на Львів, на подільські лани, за Збруч...

А їх зібрали на великому оболоні над Сяном і не пускали далі. Клубилася, гомоніла людська маса спантеличено, в глухому вичікуванні, дивуючись разом з усім світом: домовився Сталін з Гітлером, стали союзниками, поділилися Польщею, і оце на шляху січовикам, на їх очах виростають уздовж Сяну сторожеві вишки і волочать уже совети гори колючого дроту і риють бункри, укріплюючи кордон.

Скинь, сотнику, січовий мундир і йди в бідне лемківське село вчителювати. Ні школи, ні церкви в селі, тільки корчма посередині гірського села над чистою, повноводою Солинкою. Замурзані та милі дитячі личка, молодь, що їй ніхто досі не розказував великої повісти, що належатъ вона до великого народу понад сорок мільйонів, а поляків ледве двадцять. І яка славна історія цієї землі, від князів і козаків починаючи...

Снували дівчата при потусклій лямпі довгі нитки льняної пряжі, снував учитель довгу історію народу. А потім вони співали, ніби заокруглювали його оповідання, ніби пророкували у своїй народній простодушності ідилічну картину:

З тої гори високої вітер повіває,
Сидить Гітлер на крісельці і думу думає.

Ой, думає він, гадає, що йому зробити,
Як би того москалика у війні розбити.

Не журіться, українці, вже наша перемога,
Розіб'ємо москалика з рана до обіда...

Розбили москалика з рана до обіда, тільки далі вже не так, бо ворог твого ворога не мусить конче бути твоїм приятелем. Надійся тільки на власні сили... Із сподіваних союзників зробилися ще лютіші противники. Отак пройдено цикл, коло замкнулося знову, все прочистилося в важких випробуваннях,

у помилках, що за них заплачено юною кров'ю, тисячами молодих голів...

Сон. Треба заснути, треба спочити бодай на мить...

...Раптовий оглушливий вибух. Барак захитався і якимось устоявся на своїх тугих в'язаннях у зарубах. Скок на вільну просторинь, і вже не знати, куди далі бігти, бо в сірйві тільки спалахи запальних бомб, і гук, і шум... Б'є німецька артилерія десь через гору. Б'ють методично по табору, по бараках, щастя, що нема там людей. Шпиталик поцілений, якщо там дівчата, пропали...

Від запальних набоїв вогні щораз яскравіші. Біжать зв'язкові, але нічого вже звітувати, бо ясно, що німці почали широким фронтом наступ. Постріли щораз густіші, геть ліворуч найбільше, де сотня Босфора...

Це вже лінія сотні Зоряна. Окопалися хлопці в землі, замаскувалися за деревами та вивертами... Набої пролітають горою, на табір, на склади і бараки, де вже все змішане з землею...

Тепер пострілів густіше на правому крилі. Це напірають на сотню Лиса. І ніяк уже ховатися, бо видніє, і в усій чіткості вирізнялися дерева, і галявини, і сизі димки від пострілів, наче порвана пелена ранньої мряки.

— Сотня Лиса відступає...

Відступ неминучий. Наказ був відступати, коли вже видно, що не втримають позиції, відступати з прикриттям у ліси і не дати обійти себе.

А в центрі тепер клекотить несамовито. Це німці посилили вогонь... Оточують сотню Босфора, пробують захопити з флангу, відтяти.

— Сотня Лиса, втримувати позиції! — сотник Гонта передав наказ по лінії, і вогонь партизанів зріс... Хтось зойкнув недалеко. Вже їх пришпилили до землі, треба ховатися, бо сиплеться кора з дерев, чатиння. Недалеко сотник Зорян, біля нього стоїть, зовсім не ховаючись, Карпенко і тільки водить

автоматом поволі, методично сіючи по гущавині праворуч, звідки напірають німці.

— Передати по лінії до Босфора: відступ! Негайний відступ!

Поляна, потойбіч вже зеленкаві німецькі мундири. І ніде залягти, треба відступати.

— Федоре, сюди, до мене! — гукав сотник Зорян. — Треба пробитися до сотні Босфора. Не знати, чому він не відступає, коли був наказ.

Сотник Зорян продирався крізь гущавину, за ним Карпенко. Прогалина в лісі, наче доріжка. На ній стоїть майор Гаркун з наганом у руці, в чудачній позі, тільки злегка повертаючи головою то сюди, то туди, ніби радується металевим шумом.

— Комісарє, ви що тут? — гукнув Зорян. — Був наказ сотні Босфора відступати, а ви ж зв'язковий до сотні. Передали?

— Не передав!

— Що? — зачудувався сотник Зорян.

— А те!.. — майор навів раптом нагана на сотника.

Але стріл не впав, а може і впав, та його вже не чути було, бо автоматна серія десь зовсім зблизька позаду прорізала повітря і наче пересікла майора. Наган випав з руки, і велика постать поникла на землю.

Сотник Зорян оглянувся аж тепер. Позаду нього стояв Карпенко ще з рукою до прицілу на диску...

— Падлюка! — зідхнув він. — Фу, так ми поквитались, розв'язались...

— Братє! — тільки встиг промовити сотник Зорян, збагнувши нараз всю велику драму друзів і недругів.

Пробиратися далі нічого, бо рештки сотні Босфора прориваються з оточення. Клекіт автоматів злився у смертний гул. Попереду наче з-за кожної деревини спалахи пострілів, все ближче. Відступ на всьому фронті, ледве можна дати прикриття, і не встигають санітари забирати усіх вбитих і ранених...

Сотня Зоряна замикала тепер відступ, а по силі вогню автоматів німці вгадували, що сила партизанів ще не зламана, що їх там як тих смерек, і йти за ними навздогін — це встелювати трупом верхи... Однаково, вниз до вузькоколійки сунулися валки з раненими і вбитими, і генерал Рутгер морщив своє обличчя з люті і дивувався... Думали, будуть маневри, розвага для вояцтва, а воно вийшло як справжній бій.

Сотник Зорян заліг з Карпенком у передній лінії. За ними сотні відходили в ліси, все вище, де вже в безпечному місці давано раненим першу допомогу і раховано вбитих. Попереду, серед лісу, догоряв у димах командний барак. Німці нищпорили по зораному набоями табору, підходили до передньої лінії і, привітані автоматними чергами, залагали й собі, не просуваючись далі.

Сотник Зорян поглядав уперед, а інколи крадьки дивлявся в обличчя побратима, що врятував йому життя... Чутка пішла, що згинув майор, понесли його тіло. А як згинув, якби вони знали, як згинув майор, з чиєї руки! Скільки коштувало цього партизана перемогти себе, зробити вибір. Як змінився він за короткий час, як наче переродився... Яка таємниця була між тими двома людьми? Чи розкаже колись Федір усе?

До них підійшов обережно сотник Гонта.

— Двадцять шість убитих, між ними сотник Босфор. Декого з убитих не вдалося забрати... То ми мусимо вирівняти рахунок. Треба зробити засідку. Підеш, Омельку, з роєм автоматників. Ми займемо охоронну лінію. Виглядає, що вони не думають далі наступати, вдоволилися зруйнуванням табору. А ви обійдіть поза верх. Знаєш терен, знаєш те місце, де скелі нависли над лінією колійки. Зробіть там засідку... Ми їх тут будемо притримувати перестрілкою.

Карпенко глянув на сотника Гонту щиро, наче вперше повіривши, що перед ним справжній партизан.

— Пішли! Пішли! — принаглявав він, захопившись пляном. І вже знявся рій обходом, в гущавину, ярами, в швидкому марші, в поспіху, бо дорога далека.

Збігали узбіччями до потоку, що поведе їх потойбіч гори до колійки. Зупинилися на мить напитися чистої, холодної води. Карпенко зачерпнув і собі в пригорщі, випив ще і ще, потім хлюпнув собі в обличчя.

— Знаєш, що це значить? — питався він з усмішкою Зоряна, а цей сміх по недавніх переживаннях здався якимось дивним, несподіваним. — Оце я хрищуся! Стаю верховинцем! Не любив я гір, ненавидів їх. А оце полюбив... І зрозумів. Степ одне — ширина! А тут ще тобі і глибина, і висота. Ти тут наче орел!.. Але давайте в дорогу, бо прозиваєм!

Швидка хода верховинців вниз попри потік, круто відхилами. Чи дійдуть у пору? І де ж ті рейки? Ось вони пробігають цим мостом, що висить луком над потоком. Вибратися треба з лісової гущі на верх, на скелі, на урвище. Вже треба діяти обережно, треба замаскуватися, зайняти позицію, бо колійка під ними, і вид на залізні рейки ген у лісову глибину попід горою.

Значить устигли, можна відпочити, можна перевірити зброю, вибрати добре місце для прицілу...

Сонце перехилилося потойбіч, все нижче. Ціла днина пішла отак, пам'ятна історична днина. Як одна хвилина... Дивно, як тихо по ранковому клекоті бою... Що там у таборі? А що коли німці наступають далі? А що, коли засіли таборувати? Ото було б прикро. Карпенко лежав горілиць, вдивляючись у небо. По ньому ширяв орел, видно його розпростерті нерухомо крила, а круг все вужчий, все вужчий...

Раптом у далині на рейках, наче з зеленого смерекового тунелю висунулася темна силюета паротяга, забілили клуби диму, змережуючи простір, все ближче, лягаючи на червоний вуж вагонеток позаду паротяга.

Подавати наказу не треба, бо все ясне... Вагонетки відкриті, на них міномети, гарматки. І повно фріців... Вже зрівнялися з обривом.

Карпенко застрочив перший. Металевий шум покрив усе, вівікнув паротяг наче зранений, пускаючи розпачливо клуби диму у саме небо... Заметушилася мужва у вагонетках,

стенулася, як шмагана залізним прутом... Б'ють з вагонеток гарматки, січуть серії об скелі, аж засипало очі порохом, зумкають кулі, хтось зойкнув. А черги не вгавають... І ще густіше сиплються наздогін червонавому вужеві, що втікає ганебно, поранений, скривавлений...

— Тепер можемо звітувати сотникові Гонті, що ми вирівняли рахунок, — відітхнув вільніше Зорян.

Карпенко випустив услід останню чергу і відкинув знеможено автомат. Збоку з-за обривів підходили друзі, гомоніли збурено з несподіваної удачі, перев'язували рани. А всі такі рідні, свої. І де ж він, Федір Карпенко, опинився? З ким? Проти кого? Як усе уляглося. Як щезли сумніви, як чується він з ними як одне. Ні слуги вони, ні наймити нічії, а вільні люди. І не треба кривити душею, ні мовчати підло рабом, а йти гордо, випростано. А як упасти у бою, то впасти за свою правду.

З обривів видно далеко, а над тобою небо. Ширяє по ньому орел, і від того спогад про степ, і чумаків, і про долю козацьку... А сонце вже схилилося над ліси. І таке воно саме червоне, як бувало над Таганчею, як опир, червоне... Криваве... Кров, скрізь крові море... Попереду ніч глибока, довга... Черкнеться земля аж наче до якоїсь безодні безповоротної. Але ні, одне певне: зійде сонце знову на сході, підніметься від землі все вище і заясніє чистим золотом на ще чистішій блакиті завтрішнього дня.

ЗМІСТ

- Від видавництва 5
1. Ланки зімкнулися знову 7
 2. На партизанській «лінії» 15
 3. У галицькому мікрокосмосі 27
 4. Несподіване відкриття 38
 5. Подвійний спектакль 49
 6. Зв'язок з перервами 57
 7. Парляментарі і парламентаристи 71
 8. Ганс Фінкель 84
 9. Закон земного тяжіння 95
 10. «Німецький староста» 102
 11. Генерал і віслюк 110
 12. Лісова мавка 118
 13. Майор Гаркун 123
 14. Нова географія Європи 138
 15. По дорозі з гір... 144
 16. Все в одних руках 156
 17. Летючий Голляндець 166
 18. Ой, колесо, та куди котишся..? 182
 19. Сповідь 191
 20. Розмова про діла і про козу білу 203
 21. Коли тобі дають нове ім'я 214
 22. Ще один плян 223
 23. Два брати 230
 24. Нашадок гайдуків 238
 25. Вітер повіяв зі сходу... 244
 26. Впіймане орленя 252

27. У вовчому лігві 259
28. Карти розкрито 272
29. Ніч перед боєм 279
30. Бій коло мосту 290
31. Лекція картографії 301
32. У розгромленому кляшторі 306
33. Шукачі захованого золота 318
34. Чи пасують чийсь чоботи... 335
35. Як хто собі заслужив 342
36. Кому пора зійти зі сцени... 353
37. «Зійде знову сонце на сході...» 363

